

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - vol. XVIII

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1985**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:001455>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-27**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

UDK 902

YU ISSN 0350—7165

VJESNIK

ARHEOLOSKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA — VOL. XVIII

VAMZ 3. SERIJA

VOL. XVIII, str. 1—103

ZAGREB 1985

ZAGREB 1985

Dosadašnje serije VJESNIKA:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOG MUZEJA U ZAGREBU, I (1870), II (1870);
VIESTNIK HRVATSKOGA ARHEOLOGICKOGA DRUŠTVA, I—XIV (1879—1892);
VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA, N. S., I—XXII/XXIII (1895^1941/1942);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA (od god. 1958. dalje).

Izdavač:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU

Uredništvo:

Arheološki muzej u Zagrebu, Zrinski trg 19, 41001 Zagreb, poštanski pretinac 542

Glavni i odgovorni urednik:

ANTE RENDIC-MIOCEVIC

Redakcijski odbor:

VALERIJA DAMEVSKI, RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ, ZDENKA DUKAT, KATICA SIMONI

Izdavački savjet:

STRUCNI KOLEGIJ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:

IVAN MIRNIK

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu izlazi jednom godišnje.
IZDAVANJE CASOPISA FINANCIRAJU: SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA U KULTURNIM, OBRAZOVNIM, ZNANSTVENIM i UMJETNICKO-ZABAVNIM DJELATNOSTIMA, ORGANIMA DRUŠTVENO-POLITICKIH ZAJEDNICA, TE GRAFICKOJ, IZDAVACKOJ, NOVINSKOJ, RADIO-TELEVIZIJSKOJ I FILMSKOJ DJELATNOSTI SRH (ŠIZ VII), Zagreb, Opatička 10 i UDRUZENA SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA KULTURE GRADA ZAGREBA, Zagreb, Božidara Adžije 18.

SADRŽAJ

CONTENTS — INHALT — SOMMAIRE

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI

ZORKO MARKOVIĆ

- Problem ranog eneolita u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Table 1—11) 1
Zum Problem des friihen Aeneolithikums in Nordwestkroatien (Tafeln 1—11) 27

DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ

- Ostava kasnog bröncanog doba iz Mašičke (Table 1-3) 35
 Hortfund aus der Spätbronzezeit in Mašička 43

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

- Novi prilozi pitanju *Rhedon-emisija* lješke kővnice 45
De nouveaux apports concernant les émissions à la légende Rhedon de L'atelier de Lissos 56

MATE SUIC

- Mursensia quaedam* 57
Mursensia quaedam 69

DOROTTYA GASPAR

- Das romische Schloss mit Drehschliissel 71
Rimska brava s ključem na okretanje 76

NIKOLA ŠIPUS

- Brončani novci rimskog cara Honorija s kovničkom oznakom »SM« (Table 1—2) 77
Bronze coins of the Roman Emperor Honorius with the mint-mark »SM« 85

IVAN MIRNIK

- Nalazi novca s Majsana (Table 1-2) 87
Coins found at Majsan 95

PRIKAZI

- Boris ILAKOVAC. Burnum II, Der römische Aquädukt Plavno polje—Burnum. Bericht über die Forschungen 1973 und 1974. *Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung*, XV, Wien 1984. (M. Zaninović) 97
 Petar SELEM. Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yougoslavie. (Leiden, 1980) = *Etudes Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain (EPRO)*, t. 85. (Z. Plešć) 99

ZORKO MARKOVIC

Muzej grada Koprivnice

PROBLEM RANOG ENEOLITA U SJEVEROZAPADNOJ
HRVATSKOJ*

(Table 1—11)

UDK 903:2/3 (497.13) "636/637"

Izvorni znanstveni rad

U Slanku se završetak neolita i rani eneolit u sjevernoj Hrvatskoj, na temelju novijih istraživanja, tretiraju na jedan novi način. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj u ranom eneolitu ne egzistira lasinjska kultura, nego njoj prethodeća kultura Seče, srodna istovremenom stupnju Sopot IV u Slavoniji, te Lengyelu III u Transdanubiji. Kultura Seče izrasla je iz sopotske, ali ima u materijalnoj kulturi dosta sličnosti koje su rezultat utjecaja niza istovremenih kultura u Karpatskoj kotlini i susjednim područjima. U tekstu se sumarno naznačuje i nova kronologija cijelog eneolita u sjevernoj Hrvatskoj, temeljena također na rezultatima najnovijih saznanja.

U našoj literaturi uglavnom je bilo prihvaćeno mišljenje S. Dimitrijevića o rano-eneolitskom karakteru lasinjske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i njoj istovremene badenske kulture u Slavoniji¹. Kasnije je isti autor tu tezu donekle korigirao, dozvoljavajući mogućnost da badenska kultura može biti nešto mlada od lasinjske,

* Pod sjeverozapadnom Hrvatskom podrazumijevamo dio sjeverne Hrvatske omeđen na istoku približno rijekom Ilovom, na zapadu hrvatsko-slovenskom granicom, na sjeveru granicom s Madarskom, a na jugu rijekom Savom.

Nakon što je tekst predan za tisak, bili smo pozvani na pokusno iskapanje Gradskog muzeja Križevci (voditelj Zoran Homen) kod sela Karane (na rubu Križevaca). Premda materijal još nije sreden, odita je velika srodnost s nalazima s lokaliteta Seče kako u oblicima posuda, fakturi, boji, načinu pečenja, tako i u ornamentici (prvenstveno zljebljenim linijama). Prema tome, lokalitet Karane je treći poznati lokalitet Seče-kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Kako izgleda po prvim nalazima, moguće je da je ovaj lokalitet nešto stariji od lokaliteta Seče. Isto se odnosi na lokalitet Pepelane kod Suhopolja (opć. Virovitica), gdje je iskapanje vodila mr. Kornelija Minichreiter. Za ranije mišljenje v. str. 12 i 18, te bilj. 44.

* Crteži na T. 2—9, T. 10: 1—8, te nacrti Josip FLUKSI. Fotografije: J. FLUKSI i Pavie FULIR. Tehnička pomoć pri pripremi dokumentacije za objavu: Vladimir KOLAREK. Karta nalazišta: Z. MARKOVIC. Kronološka tabela i crteži na T. 1: 1—4, 9, te T. 10: 9—14 — Z. MARKOVIC. SI. 6 i T. 1: 5—8: po S. DIMITRIJEVICU.

¹ v. npr. S. DIMITRIJEVIC, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Sarajevo 1979 (publikacija dalje: Jugoslavija III), 160—167.

ali ipak većim dijelom istovremena². Nasuprot njemu, N. Kalicz je, tretirajući lasinjsku kulturu kao dio zajedničkog kompleksa Balaton-kulture (Lasinja + Retz-Gajary), stavio kronološki kompletnu lasinjsku kulturu ispred badenske kulture³. U novije vrijeme N. Kalicz je razdvojio ovu pojavu na Lasinja—Balaton kulturu (bivši Balaton I) i horizont s brazdastim urezivanjem (bivši Balaton II—III, Retz-Gajary kultura u Transdanubiji)⁴. U Transdanubiji je prije desetak godina P. Raczky izdvojio horizont Lengyel III⁵, a nešto ranije M. Zapotočká upozorila je na postojanje najkasnijih faza Stichband-keramike, tzv. Lengyel-Stichband keramike⁶. Autor ovoga teksta označio je 1979. godine nalaze s lokaliteta Sete bar djelomice starijima od lasinjske kulture⁷, da bi ih kasnije izjednačio s horizontom Lengyel III, Tiszapolgar i Brodzany-Nitra⁸. U najnovije vrijeme u horizont istovremen Lengyelu III B. Brukner stavlja i tzv. Sopot-final stupanj, kao stupanj nakon horizonta Sopot III⁹, a autor ovoga teksta upozorio je na postojanje stupnja Sopot IV, a u nekim regijama i njemu suvremenog stupnja Vinca D—3¹⁰.

ZAVRSETAK NEOLITA U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ

Premda raspoložemo s vrlo malo podataka o neolitu u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, možemo uopćeno reći da je ova regija u vrijeme kasnog neolita zaposjednuta nosiocima sopotske kulture, vjerojatno klasičnoga tipa, koja ovdje »nasljeđuje« brezovljanski tip iste kulture. Pouzdano ovom vremenskom i kulturnom horizontu možemo pribrojiti vrlo malo nalaza s dva nalazišta: Beketinec—Krč (T. 1: 1—4) i Tkalac—Ciglana (T. 1: 5—8)¹¹. Međutim, broj nalazišta vjerojatno je veći jer postoje i lokaliteti s vrlo malo nalaza, ali sve ukazuje da bi mogli pripadati ovom horizontu.

² O. c. 170—171.

³ N. KALICZ, *Janus Pannonius Múzeum Evkbnnye* 14—15/1968—1970, 95, (Pécs 1974) (dalje: N. KALICZ 1974).

⁴ N. KALICZ, Referat na XII Međunarodnom simpozijumu o poznom eneolitu i ranom bronzanom dobu Novi Sad—Vrdnik 1982 (u tisku).

⁵ P. RACZKY, *Archeologiai Ertesitő*, (Budapest), 101/1974, 2, (dalje: P. RACZKY 1974), 209—210.

⁶ M. ZAPOTOČKÁ, *Studijne zvesti*, (Nitra), 17/1969 (dalje: M. ZAPOTOČKÁ 1969), 541 i d.

⁷ Z. MARKOVIC, *Podravski zbornik* 79 (Koprivnica 1979) (dalje: Z. MARKOVIC 1979), 104.

⁸ Z. MARKOVIC, *Podravski zbornik* 82 (Koprivnica 1982) (dalje: Z. MARKOVIC 1982), 242.

⁹ B. BRUKNER, *Archaeologia Jugoslavica* 20—21/1980—1981 (Beograd 1983), Abb. 7 (dalje: B. BRUKNER 1983).

¹⁰ Z. MARKOVIC, Znanstveni skup Karlovac 1983 (u tisku); Z. MARKOVIC, *Histria Historica*, 1984 (u tisku).

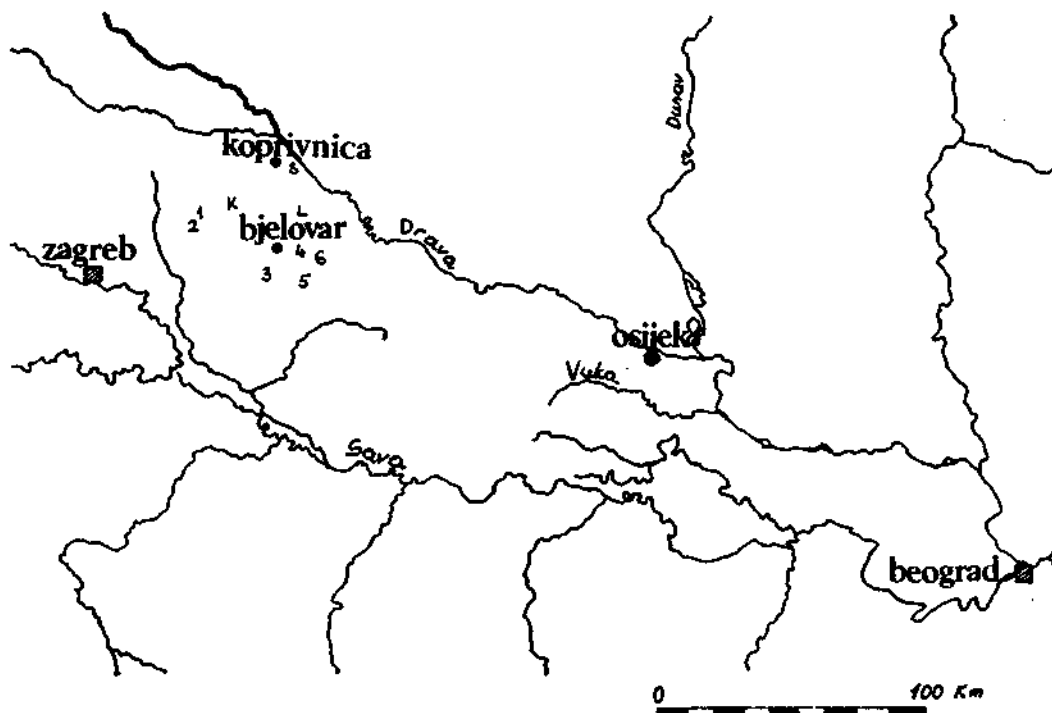
¹¹ S. DIMITRIJEVIC, Znanstveni skup Varaždin 1975, *Izdanja HAD-a* 2 (Zagreb 1978), 94—95 (dalje: S. DIMITRIJEVIC 1978); Z. MARKOVIC, *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 8/1980 (Ljubljana 1982), 27 i d. (dalje: Z. MARKOVIC, Poročilo VIII).

¹² Z. MARKOVIC, Poročilo VIII, T. 3: 1; S. DIMITRIJEVIC, *Jugoslavia* II, 346.

¹³ B. GERIC, Arheološki nalazi i lokaliteti bjelovarskog kraja — katalog izložbe, *Bjelovar* 1983, 3 (oznateno kao Brezovljani-tip).

¹⁴ S. DIMITRIJEVIC, *Jugoslavia* II, 346.

¹⁵ B. GERIC, o. c. 3.

Slika 1.

To su lokaliteti Orovački vinogradi (T. 1: 9)¹², Nova Rača—Suma jasenova¹³, Bedenik—Narajev mlin¹⁴ i Narta—Cesma¹⁵. Dakle, u najboljem slučaju raspoložemo malobrojnim nalazima sa šest lokaliteta (Sl. 1). Ovdje izuzimamo Dimitrijevičevu interpretaciju nalaza iz Letičana¹⁶, o kojima će biti govora kasnije. O kasnoj sopotskoj kulturi u sjeverozapadnoj Hrvatskoj ne može se mnogo reći: karakteristično je da nisu konstatirane vaze sa zadebljanjem u sredini noge (nego samo u gornjoj trećini), te da praktično nema nikakvog ukrašavanja urezivanjem, žljebljenjem ili žigosanjem¹⁷. Vremenski se završna sopotska kultura u sjeverozapadnoj Hrvatskoj najvjerojatnije zaista treba izjednačiti sa stupnjem III sopotske kulture u Slavoniji.¹⁸ Zbog maloga broja nalaza treba oprezno pretpostaviti mogućnost lendelskih utjecaja u ovome vremenu.

GLAVNI REZULTATI ISKAPANJA NA LOKALITETU SEČE

Još pedesetih godina ovog stoljeda počeli su u Muzej grada Koprivnice pristizati prvi nalazi s lokaliteta Seče, koji se nalazi na niskoj uzvisini (nadmorska visina 124 m) u ravnici oko 6,5 km istočno od Koprivnice, sjevernije od sela Koprivnički Bregi.

¹⁶ v. S. DIMITRIJEVIĆ, *Jugoslavija III*, 346—347; S. DIMITRIJEVIĆ 1978, 95.

¹⁸ S. DIMITRIJEVIĆ, *Jugoslavija II*, 360 (Kronološka tabela).

¹⁷ v. Z. MARKOVIĆ, *Porofilo VIII*, 27 i d.

Na površinski materijal bilo je upozoreno u nekoliko navrata, ali nije bilo jasno kojoj kulturi i vremenu pripada¹⁹. Muzej grada Koprivnice započeo je sustavna iskopanja na ovome lokalitetu 1979. godine, a nastavio 1980, 1981, 1982. i 1984. godine²⁰.

Godine 1979. otvorene su dvije sonde s ukupnom površinom od 30 m² (T. 11: a). Sonda I postavljena je na njivi Ivana Spanića, a sonda II na njivi Drage Prvčića (oboju iz Koprivničkih Brega). U sondi II nismo mogli uočiti tragove bilo kakvih objekata, a po velikoj debljini kulturnog sloja ispod recentnog humusa (do oko 130 cm) očito je da su postojali objekti koji su naknadnim naseljavanjem (vjerojatno u srednjem vijeku) uništeni gradnjama. U sondi I, na dubini od 80 cm uočeni su ostaci jamice C—4/5, dimenzija 65 X 70 cm, čije dno se nalazilo na 122 cm. Na istoj dubini nalazilo se malo tanko ognjište B/C-2, te ostaci jame A/B-1, koja je završavala na dubini od 130 cm. Na dubini od 120 cm nalazila se jama B/C-1, s nekoliko različito dubokih prostora i završetkom na 170 cm. Međutim, zemljište je u ovoj sondi naknadnim srednjovjekovnim naseljavanjem također devastirano pa nije jasno jesu li same jame ukopane s tih nivoa ili s viših²¹.

Godine 1980. otkopane su četiri sonde (T. 11: b), dvije na njivi Drage Prvčića, dvije na njivi Vilima Stunje (oboju iz Koprivničkih Brega). Južnije od sonde, na trojnoj njivi I. Spanića, D. Prvčića i V. Stunje, ukopali smo betonski reper. Svaka sonda imala je površinu od 25 m². Međutim, za razliku od prethodne godine, konstatirano je postojanje triju kulturnih stratuma u vertikalnom slijedu I-A, I-B, II), od kojih prva dva čine realnu cjelinu (sloj I-A je recentni humus koji se preorava). Iz prvoga sloja (I-A + I-B), ukupno debelog 30—40 cm, ukopane su jame G-7, B-9 i E-11, a iz drugoga sloja (debljine također 30—40 cm) jama A-4 i jamice B-2, G-2 i G-5. Jama E-11 bila je duboka oko 70 cm, jama G-7 oko 30, a jama B-9 oko 50 cm (T. 11: c). Jamica B-2 je najdublja (preko 150 cm) i možda predstavlja nekakav mali bunar (na vrhu su joj dimenzije bile cca 100 X 70 cm). Jamice G-2 i G-5 manjih su dimenzija (oko 50 cm promjera), ali su i pliće (30 i 40 cm). Najveća dubina kupolasto ukopanoga dijela jame A-4 bila je 135 cm. Jame G-7, E-11 i A-4 nisu iskopane u cijelosti jer su se nastavljale izvan sonde. Ispod sloja II nalazi se sloj III, koji predstavlja sterilni sloj zutoga pijeska s crvenkastim proslojima²².

Godine 1981, postavljene su dvije sonde (ukupno 30 m²) na njivi V. Stunje. U sondi I (SI. 2) otkriven je dio jame S-I, kupolasto nadsvoden, s malim ognjištem unutar toga dijela. Jama je ukopana na dubini od oko 50 cm, što znači da odgovara nivou ukopa jama iz prvoga sloja sonde iz 1980. godine. Ognjište je imalo dno na dubini od 140 cm, a ostali najdublji dijelovi jame na 114 cm. U sondi II naišli smo na tvrdu

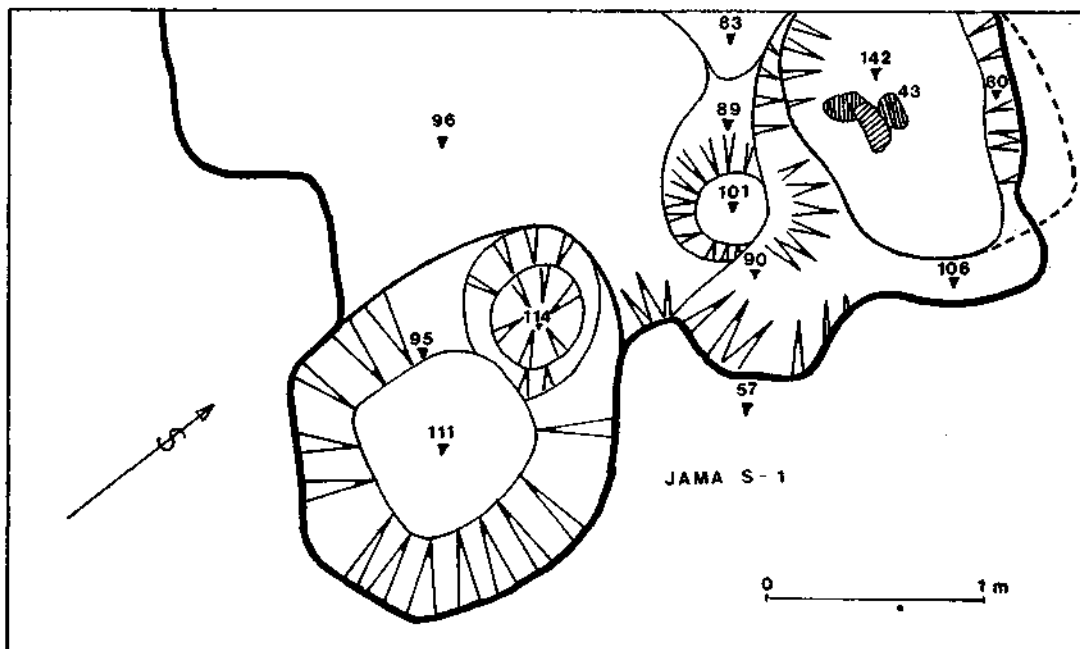
¹⁹ S. KOLAR, *Podravski zbornik* 76 (Koprivnica 1976), 104; Z. MARKOVIC, 37—40, T. 1: 4—5.

³⁰ Stalni članovi stručne ekipe bili su Z. MARKOVIC (voditelj) i J. FLUKSI (tehnička dokumentacija), a povremeno su sudjelovali i drugi radnici Muzeja grada Koprivnice. Teren su posjećivali i arheolozi susjednih muzeja sjeverozapadne Hrvatske.

²¹ Z. MARKOVIC, 1979, 97 i d.; Z. MARKOVIC, *Arheološki pregled* (Beograd), 21/1980, 35—37, T. XXI.

^B Z. MARKOVIC, *Podravski zbornik* 81 (Koprivnica 1981), 193 i d. (dalje: Z. MARKOVIC 1981); Z. MARKOVIC, *Arheološki pregled* (Beograd), 22/1981, 17—19, T. IX.

podnicu ranosrednjovjekovne kovačnice (25—55 cm), koja je preslojila usku prethistorijsku jamicu S-II (dno na 140 cm). U obje sonde ispod kulturnog sloja nalazi se žuti sterilni pijesak sa sivkastim proslojima²³.

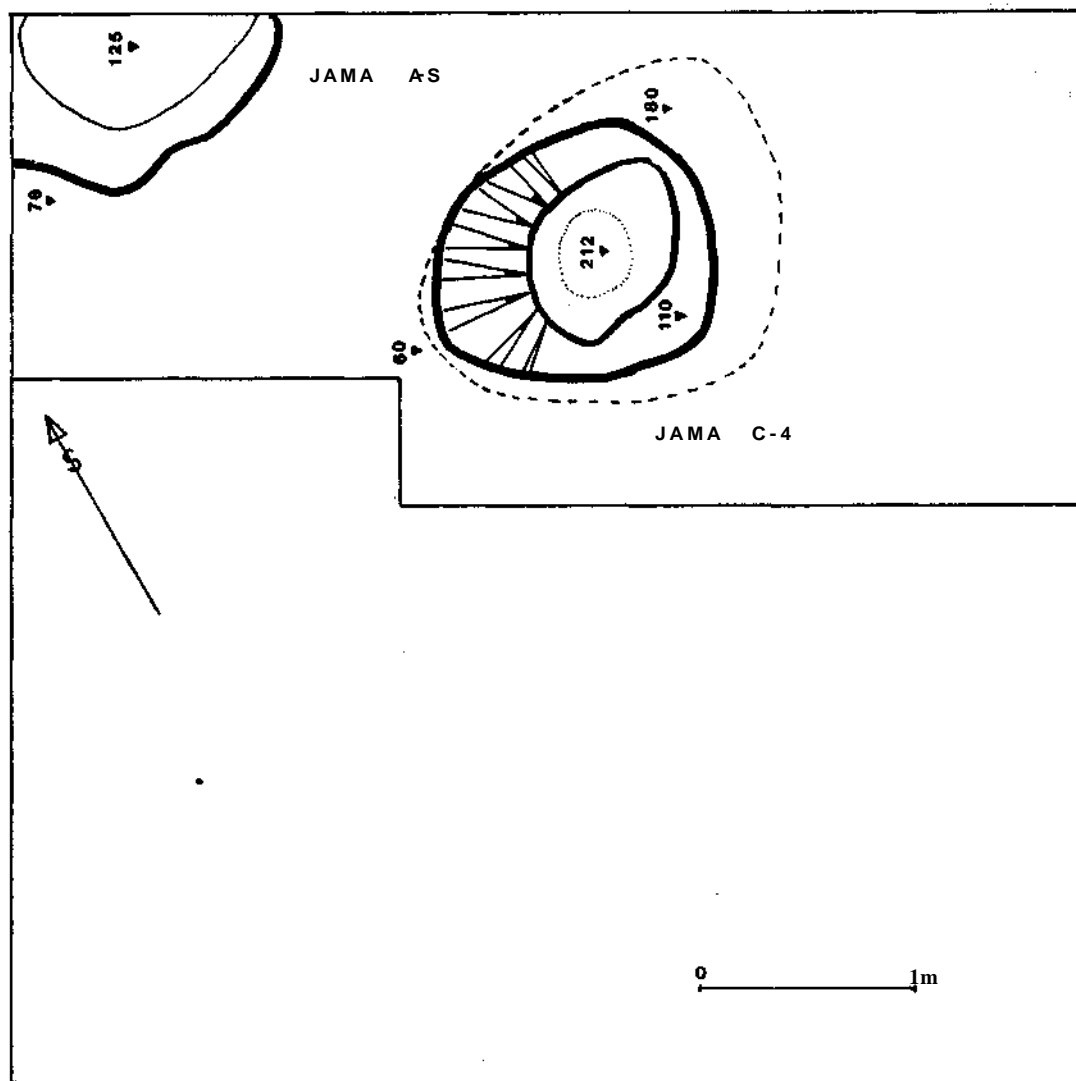

Slika 2.

Godine 1982. otvorene su četiri sonde na različitim dijelovima lokaliteta. Sonda I (20 m²) stajala je oko 85 m južno od ukopanog betonskog repera i nije dala rezultate. Uočeno je jedino da u toj sondi ispod recentnog humusa dolazi sloj maslinastosive masne zemlje (20—30 cm), ispod kojega je sloj smeđe i sivomaslinaste glinaste tvrde zemlje. Sonda II (15 m²) postavljena je na njivi Ilije Mikulića (Miklinovec), uz šumarak D. Prvčića, 157 m sjeverozapadno od repera. Nisu pronađeni objekti, nego izmiješani prethistorijski i antički nalazi. Sonde III i IV otvorili smo na njivi I. Spanića. TJ sondi III (30 m²), smještenoj oko 45 m jugozapadno od repera, situacija je bila dosta komplicirana. Naime, pronašli smo obrise velike jame u kojoj su se nalazili izmiješani nalazi željezne sljake, prethistorijskih i srednjovjekovnih ulomaka keramike. Prethistorijsku netaknutu jamu A-9/10, tj. njezin dio, mogli smo sigurno konstatirati tek na oko 80 cm dubine (jedan manji dio još i na 50 cm), te je očito da joj je gornji dio dijelom uništen nekakvim prekopanjem (možda kanal?), vjerojatno u srednjem vijeku. Najveća joj jedubinabila 180 cm. U istočnom dijelu sonde situacija

²³ Z. MARKOVIC, *Podravski zbornik* 82 (Koprivnica 1982), 239 i d.; Z. MARKOVIC,

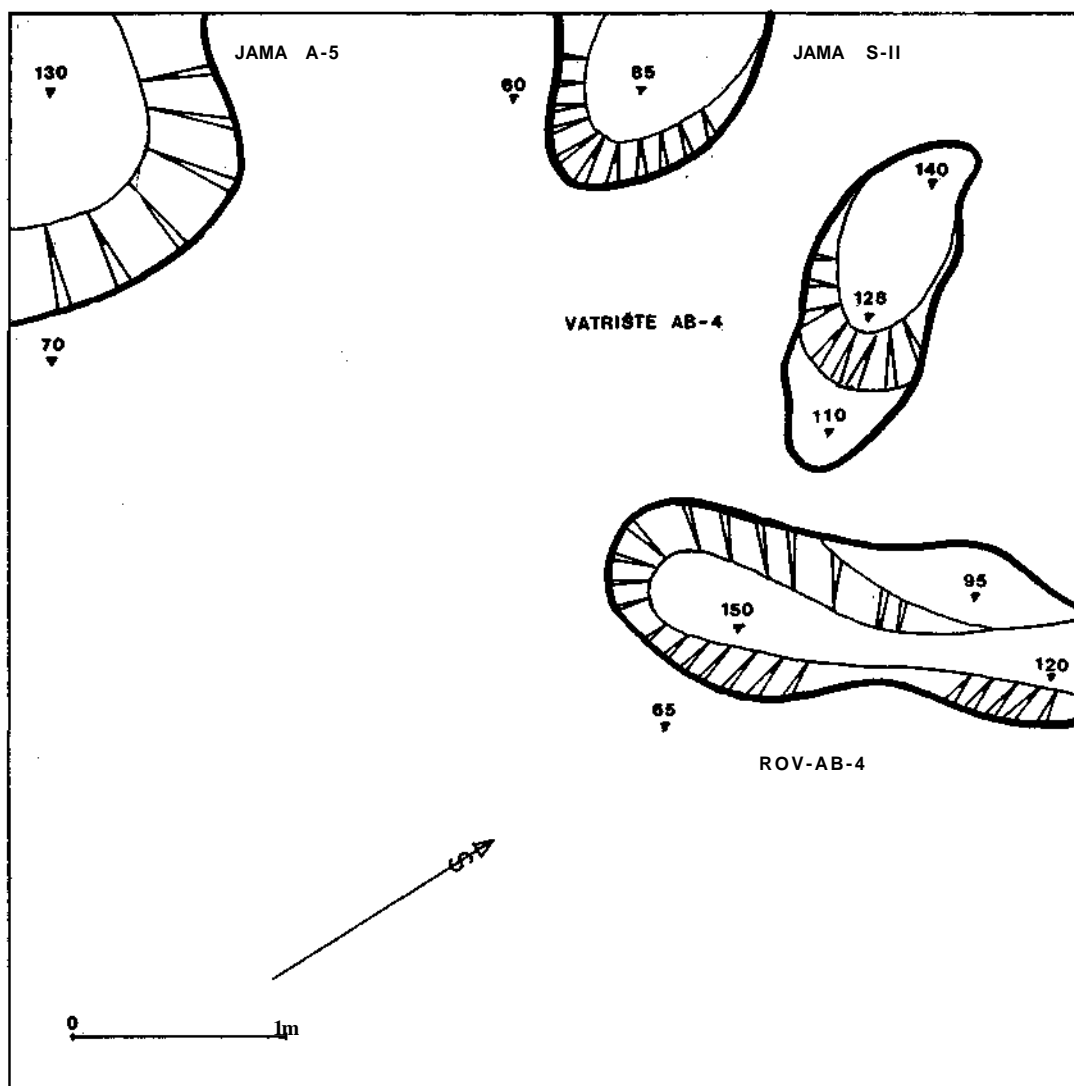
Arheološki pregled (Beograd), 23/1982, 37—38, T. XVII: 1, 2.

Slika 3.

je bila jasnija, te je otkrivena jamica B-3, ukopana na oko 60 cm, s najdubljim dijelom na 97 cm (približnog promjera 120 cm). U sondi IV (15 m²), smještenoj oko 13 m južno od repera, pronašli smo dvije jamice ukopane najvjerojatnije na 50—60 cm (situacija zbog jako pjeskovite zemlje nije bila dovoljno jasna). Jamica B imala je dimenzije približno 90 X 50 cm, a najveća joj je dubina bila 40 cm. Jamica A-3 nije istražena u cijelosti jer izlazi izvan sonde, a dubina joj je za 25 cm veća nego jamiци B24.

²⁴ Z. MARKOVIC, *Arheološki pregled* 24 (u tisku).

Slika 4.

Godine 1984. otvorene su četiri sonde (svaka 25 m²; naknadno su spojene sonde III i IV), postavljene na njivi V. Stunje, nastavljajući se na dvije sonde iz 1980. godine. Ovom kampanjom ukupno je istražena površina od 345 m².

U sondi I (SI. 3) otkrili smo zanimljivu jamu C-4, ukopanu na oko 50—60 cm, s bačvastim proširenjem u sredini, s dnom na 212 cm. Dimenzije na otvoru su joj 140 X 110 cm, na dubini od 110 cm su 90 X 60 cm, na dubini od 180 cm su 180 X 150 cm, a na dnu su 40 X 35 cm. U kutu te sonde nalazi se jama A-5, koja se proteže i u sondu II, a najveća joj je dubina 130 cm. U sondi II (SI. 4, T. 11: e) otkrili smo kratkotrajnije vatrište AB-4, ukopano s dubine oko 70 cm, s najdubljim dijelom na 140 cm, ali s dosta sive zemlje i zutoga pijeska pri dnu. Dimenzije su mu 165 X 60

cm. U istoj sondi otkrili smo i dio jamice S-II/A, ukopane s dubine oko 60 cm, s najvećom dubinom na suženom dnu od 85 cm. U istoj sondi otkrili smo i duguljasti rov AB-4, ukopan s dubine oko 60—70 cm, s najvećom dubinom nas uženom dnu od 150 cm. Dimenzije rova su približno 225 X90 cm, a širina na dnu cca 30—40 cm. Različiti, ali vrlo slični, nivoi ukopavanja objekata rezultat su relativno neravnog tla (SI. 7).

U sondama III i IV otkrili smo vrlo veliku jamu S-III/IV (SI. 5, T. 11: d, f), unutar koje smo registrirali, osim uobičajenih različitih nivoa, još i 11 manjih jamica posebnog izgleda (moguće je da se radi o 12 jamica; za dvije nije jasno jesu li spojene — SI. 5), u dva pravilna niza. Izgled im je elipsast ili okrugao. Kod elipsastih je duljina do 110 cm, a kod okruglih se promjer kreće od 50 do 90 cm. Ukupna duljina jame S-III/IV, koja je ukopana za oko 50—60 cm dubine, iznosila je 910 cm, dok se širina ne zna, jer na dvije strane izlazi izvan sonde, tj. šira je od 5 m. Male jamice ukopane su iz velike jame, s dubine od 50 do 90 cm. Dubina im varira od 104 do 197 cm. U nekima se na vrhu nalazilazapečena zemlja, a u jednoj smo našli sitne životinjske kosti, dok su se u nekima na dnu nalazili sitni ostaci slični sljaci od taljenja rude (?). Cini se da se ulaz u jamu S-III/IV nalazio na južnijoj strani. Tesko je odrediti namjenu ove jame, ali se nameće pomisao o njezinu radnom karakteru, tj. vjerojatno je služila za obavljanje nekih važnih poslova u naselju²⁵.

Kako je iz ovoga kratkog pregleda vidljivo, od 1979. godine do danas na istraženom dijelu lokaliteta Seče konstatirano je postojanje 23 prehistorijska objekta, a samo na nekim dijelovima konstatirano je naseljavanje u dva vertikalno-stratigrafski uočljiva sloja. Međutim, kako je danas vidljivo, radi se samo o dva gotovo istovremena naseobinska horizonta (možda s razlikom od jedne ili dvije generacije) na za to pogodnim dijelovima terena, a ne o kulturnoj smjeni.

NALAZI S LOKALITETA LETICANI—BIKVIK

Nalaze koje je oko 1950. godine skupio Vinko Urh na lokalitetu Letičani—Bukvik (zapravo su iskopani iz manjih jama)²⁶ podijelio je S. Dimitrijević 1961. godine na dva dijela: nalaze koji pripadaju sopotskoj kulturi²⁷ i nalaze koji pripadaju lasinjskoj kulturi²⁸. Po S. Dimitrijeviću nalazi sopotske kulture pripadaju njezinu III. stupnju, te pokazuju dodirne točke sa Stichband-keramikom i vincanskom kulturom D-2 stupnja²⁹. Pronadene su zdjele na supljivoj nozi, s rupom ili bez rupe (SI. 6: 3—5), kuglaste zdjele (SI. 6: 2), polukuglaste zdjele (SI. 6: 1) i bikonične zdjele s jezičastom aplikacijom^{25a}. Polukuglasta zdjela ima utisnute jamice i aplikaciju, kuglasta zdjela vertikalne

²⁵ Z. MARKOVIC, *Obavijesti HAD-a* 1/1985, (Zagreb 1985), 12—13.

^{25a} S. DIMITRIJEVIC, *Opuscula archaeologica* (Zagreb), 5/1961, SI. 25, 28.

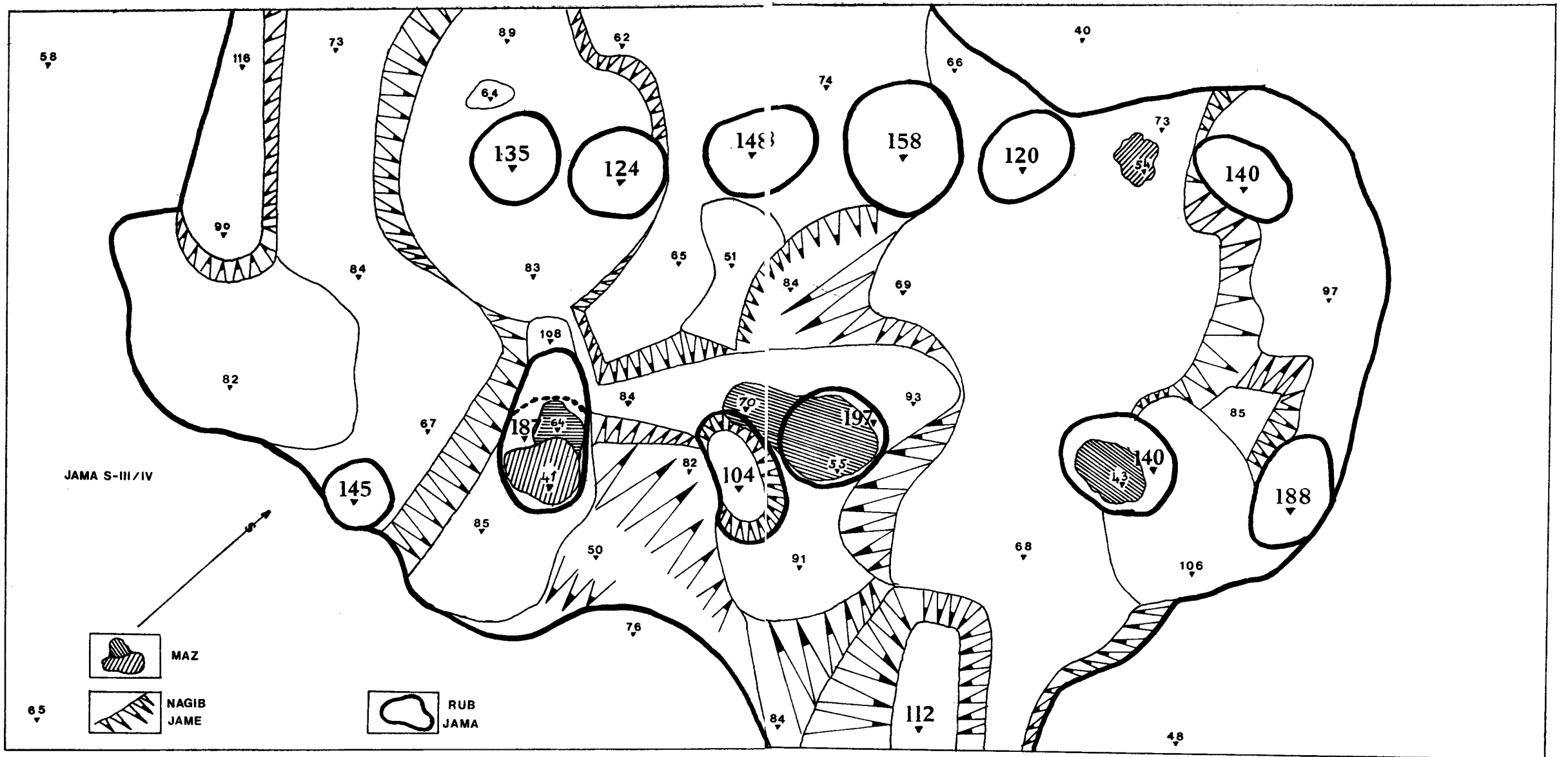
²⁶ Zahvaljujem na informaciji B. GERICU, arheologu Gradskog muzeja u Bjelovaru. Na

terenu su još i danas vidljivi tragovi rupa koje je kopao Urh.

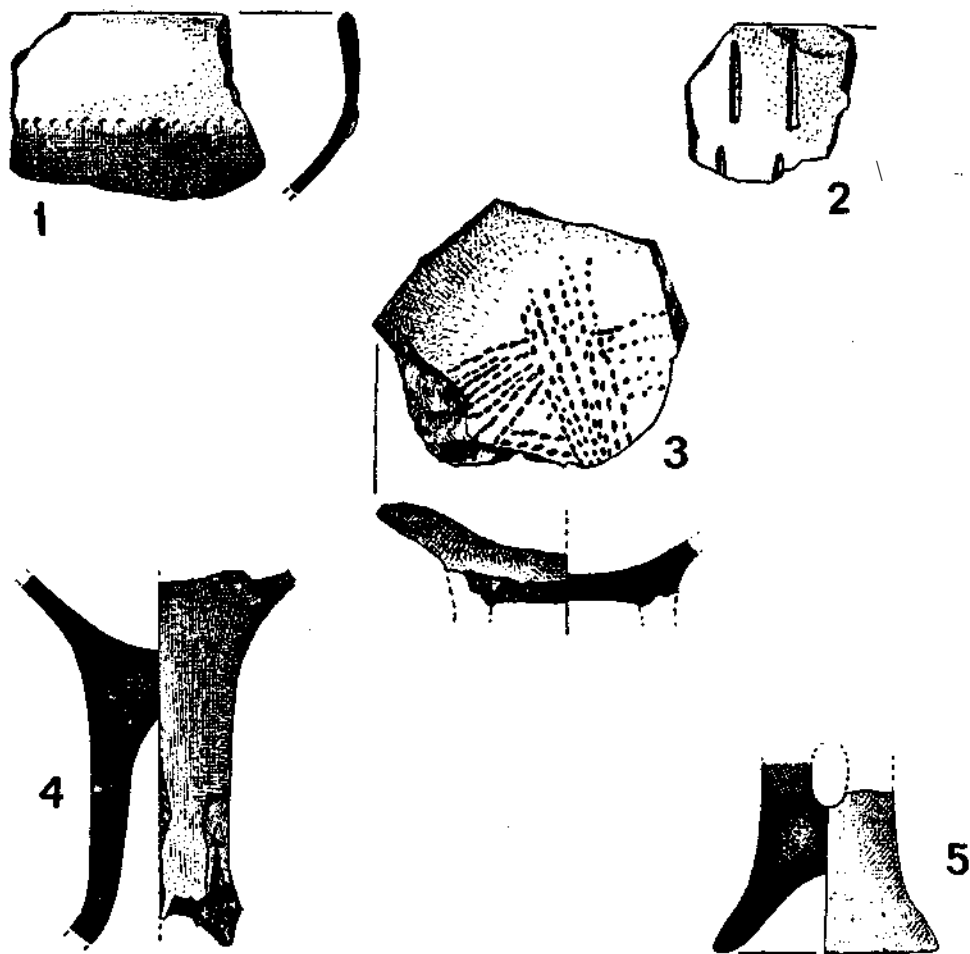
²⁷ S. DIMITRIJEVIC, *Opuscula archaeologica* (Zagreb), 5/1961, 18, si. 22—29.

^a o. c. 26, si. 46—51.

» S. DIMITRIJEVIC 1970, 95.

Slika 5.

Slika 6.

duborezne zareze, a jedna zdjela na nozi na dnu recipijenta motiv sličan križu, izveden u stilu Stichband-keramike (Sl. 6: 3).

ANALIZA POKRETNOG MATERIJALA S LOKALITETA SECE

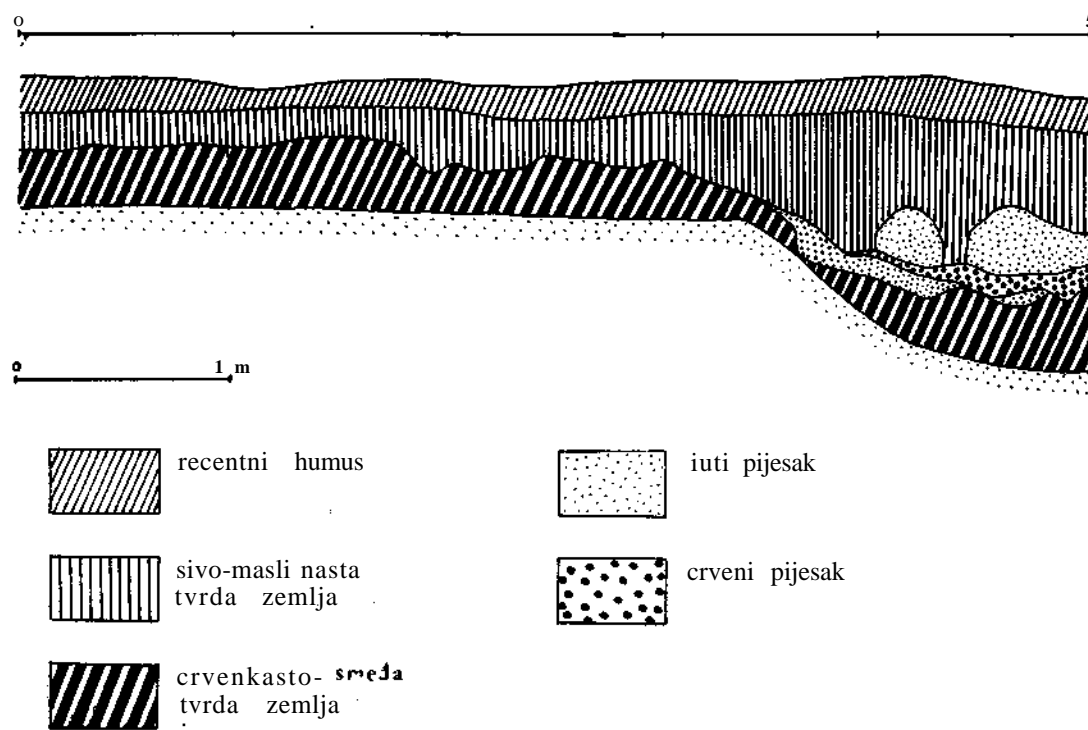
a) **Gruba keramika** pretežno je crvene, oker i sive boje. Najčešći oblici su lonci i lončići, obično s drškama uz obod (T. 2: 8, 11; T. 6: 2, 11), tanjurići (T. 5: 7), male konične ili bikonične čašice (T. 2: 13; T. 6: 7), bute s jednom ili dvije kljunaste ili **nji-**ma slične drške na truhu (T. 9: 1, 10), polukuglaste zdjele, bikonične zdjele, **jedan** dio keramičkih zlica (T. 9: 6), zdjele na nekoliko čepastih nogu (T. 5: 3), jedan **dio** zdjela na kratkim supljim nogama (T. 2: 15), male šalice (T. 9: 12), male kupice na supljivoj nozi (T. 9: 5), te kruškasti utezi (T. 5: 11). Ornamentiranje je vrlo siromašno i svodi se na utiskivanje prstom ispod oboda (T. 2: 9), ponekad pojedinačne kratke

zareze, te naljepljivanje jedne ili dvije plastične aplikacije (šiljate ili okrugle) na trbuh posude (T. 6: 3). Karakteristične su zdjele i tanjuri s jezičastom aplikacijom na trbuhu (T. 2: 1; T. 6: 1).

b) **Fina i prijelazna keramika** ima pročišćeniju fakturu, a najfinije izradeni primjerci su uglafiani i imaju posebni sjaj. Boja joj je pretežno siva, crnosiva, crvenosmeda, crvena, pa sve do oker. Najfinija keramika gotovo je isključivo crnosive i crvenosmede boje. Oblici su slijedeći: polukuglaste zdjele (T. 5: 12; T. 6: 9; T. 7: 5; T. 8: 3; T. 9: 8), bikonične zdjele s kraćim ili duljim približno okomitim gornjim konusom (T. 2: 3; T. 3: 5, 6, 11; T. 4: 7, 11, 17; T. 5: 4, 6, 13; T. 6: 6, 8, 10; T. 8: 2, 23), vjerojatno kuglaste zdjele (T. 2: 47; T. 4: 8; T. 8: 19), bikonične zdjele s jako ugnutim gornjim dijelom (T. 3: 2, 10; T. 4: 5, 18), zaobljene zdjele s posebno šiljatim dijelom trbuha (T. 8:17), tanjuri (T. 2: 14, možda i 2; T. 8: 22, 25), zdjele na šupljoj, cilindričnoj ili zvonastoj, kraćoj ili duljoj, šupljoj nozi, pretežno bez horizontalno probušene rupe (T. 8: 1; T. 9: 4), zdjele na šupljoj nozi i rupama na dnu recipijenta (T. 7: 1), bikonični lončići-vrcevi (T. 7: 8, 9), bikonični vrtici-zdjele s drskom (ili drskama?) od oboda do prijeloma (T. 3: 7; T. 2: 6; T. 4: 13), prayi vrtici (T. 9: 3), posude na više čepastih nogu (T. 7: 3), kuglaste terine (T. 3: 9), bikonične amfore s drskama na prijelomu ili bez njih (T. 3: 1; T. 7: 2), lonci i lončići s drskom ispod oboda (T. 5:14), vjedra (T. 2: 10; T. 9: 11), bute s dvije spojene drške (T. 7: 4), dio keramičkih zlica (T. 9: 9), te male kupice (T. 9: 2). Neki ulomci okruglih keramičkih predmeta vjerojatno su dijelovi plastike (T. 4: 15; T. 5: 9).

Ornamentiranje fine i prijelazne keramike sa Seča vrlo je raznovrsno, Tehnike ornamentiranja su: žljebljenje (T. 3: 2, 6, 7, 9, 10—12; T. 5: 4, 5, 14; T. 4: 5—8, 10, 12—14, 16, 17; T. 7: 5; T. 8: 17, 19, 23), obično urezivanje (T. 3: 3, 4; T. 4: 11, 18; T. 6: 4), rovašenje (T. 3: 2, 7, 10, 11; T. 4: 7, 12, 17), plitko udubljivanje (T. 3: 1; T. 6: 4; T. 7: 2), kratko zarezivanje (T. 3: 9; T. 4: 5, 13, 14), bockanje (T. 3: 3), žigosanje, kvadratično, trokutasto, kapljičasto ili okruglo (T. 3: 8; T. 4: 10; T. 5: 1; T. 7: 8; T. 8: 17, 20; T. 9: 7), bojenje crvenom bojom (T. 3: 6, T. 7: 2), blago jezičaste, okrugle i šiljate aplikacije (T. 2: 1, 4, 12; T. 4: 9; T. 5: 2, 12; T. 9: 9), različite rožaste izbočine (T. 2: 10; T. 4: 1, 3, 4; T. 8: 17), zoomorfne plastične aplikacije (T. 4: 2), vertikalno nosasto rebro (T. 6: 9).

Ornamentalni motivi su slijedeći: žljebljene vertikalne, horizontalne, kose i valovite linije bez jamica ili točaka (T. 3: 6; T. 4: 6, 8, 16; T. 5: 5, 14; T. 7: 2, 5; T. 8: 19, 23), žljebljene linije s rovašenim jamicama, žigosanjem ili zarezima (T. 3: 7, 10—12; T. 4: 5, 7, 10, 13, 14, 17; T. 8: 17), vertikalne, kose ili horizontalne urezane linije bez žigosanja, zarez ili bockanja sa strane (T. 3: 4; T. 4: 11, 18; T. 8: 2), vertikalne, kose ili horizontalne urezane linije u kombinaciji sa zarezima, bockanjem ili žigosanjem (T. 3: 3; T. 6: 4), samostalni žigosani križ (T. 3: 8), samostalna žigosana ispunjena traka ili trake (T. 5: 1; T. 7: 8; T. 9: 7), samostalne linije od žigosanih trokuta (T. 8: 20), elipsaste grupe plitko utisnutih jamica (T. 3: 1), kombinacija motiva stiliziranih ptica (?) i kratkih trokutastih zarez (T. 3: 9), vjerojatno nizovi samostalnih rovašenih jamica (T. 3: 5), te metope s udubljenim jamicama (T. 3:12). Drške su vertikalno-trakaste, izuzetno horizontalne, ponekad blagog X-izgleda, obično ukrašene

Slika Y.

kod najfinijeg posuda žljebljenjem, ponekad rovašenjem ili žigosanjem, a kod manje kvalitetnog posuda ponekad plastičnim rošćićima. Zastupljene su i jezičaste pune drškice pri obodu (T. 2: 2).

Kao što je vidljivo, najkarakterističniji i najčešći način ukrašavanja su žljebljenje linija i rovašenje jarnica, te urezivanje i žigosanje.

c) **Kameni materijal:** osim uobidajenih kremenih nožića različitih dimenzija (T. 8: 7—9, 11, 15), različitih ubadača (T. 8: 4, 10, 12, 13, 16), strugala (T. 8: 5, 6, 14), jezgri i odbitaka, u površinskom sloju pronađen je i jedan ulomak kamene sjekire-čekića s rupom za nasad drške, te manja kalupasta sjekirica-klin i ručni šiljak.

KRONOLOŠKI POLOŽAJ MATERIJALA SA SECA IIZ LETICANA

Analizom materijala došli smo i do dodirnih točaka pomoću kojih možemo spoznati genetske osnove ove kulturne pojave, kao i njezin relativno-kronološki položaj.

a) **Dodirne točke sa sopotskom kulturom**

Analizirajući oblike posuda, kao i jedan dio ornamenata, nužno dolazimo do komparacije sa sopotskom kulturom, tj. s njezinim kasnim fazama. Od oblika koji su povezani sa sopotskom kulturom valja spomenuti lonce i lončice s drškama malo ispod

oboda³⁰, zdjele na cilindričnoj nozi s probušenom rupom³¹, zdjele na kratkoj nozi³², bikonične zdjele s okomitim gornjim konusom³³, vjedra s kljunastim izljevom³⁴, bute s drškama³⁵, široke tanjure i kupice³⁶. Ornamenti koji imaju veze s ovom kulturom su: rovašene jamice³⁷, žljebljene linije (kose i horizontalne)³⁸, plitko udubljene linije³⁹, obično urezivanje⁴⁰, duborez⁴¹, te crveno bojenje.⁴²

Poseban je odnos nalaza s ova dva lokaliteta prema nalazima tzv. Sopot-final stupnja, ili, kako ga mi zovemo, Sopot-IV stupnja. Na lokalitetu Drenje—Ugljara (kod Dakova), doduše u površinskom sloju, pronađeni su nedavno nalazi koji sugeriraju položajem drški, te fakturom finijega posuda, istovremenost s nalazima iz sjeverozapadne Hrvatske⁴³. Noviji nalazi s lokaliteta Pepelane—Lug (kod Virovitice), također površinski, isto tako pripadaju, sudeći po fakturi, načinu ornamentiranja i oblicima, istom razdoblju⁴⁴. Međutim, ne radi se o istovrsnim, nego srodnim nalazima, koji očito pripadaju stupnju Sopot IV, dakle stupnju nakon Dimitrijevićeva stupnja Sopot III, za koji je on pretpostavljao da je završni⁴⁵.

Moramo se osvrnuti i na nedavno publicirane nalaze s Gomolave (iz stratuma II, tzv. »eneolitskog humusa«), gdje također nalazimo srodnosti⁴⁶. I ondje nalazimo šuplje noge (cilindrične i zvonaste) od posuda na nozi⁴⁷, kupe⁴⁸, bikonične zdjele s približno okomitim gornjim konusom⁴⁹, tanjure s jezičastim aplikacijama⁵⁰, lonce s drškom smještenom malo ispod oboda⁵¹, lončice s drškom koja polazi od oboda⁵², bikonične zdjele s uvučenim gornjim konusom⁵³, male bikonične čašice⁵⁴, plitko žljebljene linije⁵⁵.

³⁰ S. DIMITRIJEVIC, Sopotsko-lendjelska kultura, *Monographiae archaeologicae* (Zagreb), 1/1968 (dalje: S. DIMITRIJEVIC 1968), SI. 15: 7, 8, T. VIII: 1, T. XVI: 6; S. DIMITRIJEVIC, Jugoslavija II, 28&—284.

³¹ S. DIMITRIJEVIC 1968, SI. 15: 3, T. IV: 9, T. VIII: 8, T. XVI: 8, S. DIMITRIJEVIC, Jugoslavia II, SI. 16: 16^ 24, T. XLIX: 1u.

³² S. DIMITRIJEVIC 1968, T. III: 13, T. V: 9,

³³ o. c. T. II: 1, 6, T. V: 3, T. IX: 2—4, 7, T. XVI: 4, T. XVII: 2, 5, 7.

³⁴ o. c. T. XIII: 5.

³⁵ o. c. T. III: 11.

³⁶ S. DIMITRIJEVIC, *Archaeologia jugoslavica* 0.0/1969 (Beograd 1971), T. XI: 11, 13, T. XII: 13, T. XIII: 4, T. XIV: 6, T. XVII: 2.

³⁷ S. DIMITRIJEVIC 1968, SI. 11: 2—4, SI. 12: 12, T. IV: 8, 14, T. VI: 8, 9, T. VII: 2, T. VIII: 5, T. XV: 1, 5, T. XVI: 3.

³⁸ o. c. SI. 11: 3, 13, SI. 12: 12, SI. 13: 6, SI. 15: 8, T. IV: 4, 7, 8, 14, T. VIII: 2, T. XV: 1.

³⁹ vrlo srodne pravome kaneliranju: o. c. T. VIII: 1, 4, 6, T. XI: 6, 8, 9.

⁴⁰ o. c. SI. 12: 4, 6, T. IV: IS, T. XI: 11, 12, T. XII: 1—4, 6—10 itd.

⁴¹ o. c. SI. 11: 4, T. II: 2, 10, T. XVI: 3 itd.

⁴² o. c. T. XVI: 7, str. 5il.

⁴³ Zahvaljujemo I. PAVLOVICU, arheologu Muzeja Dakovštine u Bakovu, na uvidu u materijal.

⁴⁴ Materijal će objaviti K. MINICHREITER iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, kojoj također zahvaljujemo na uvidu u materijal.

⁴⁵ S. DIMITRIJEVIC, Jugoslavija II, 268.

⁴⁶ B. BRUKNER 1983, 16 i d.

⁴⁷ o. c. Abb. 4: 9, 15, Abb. 6: 5.

⁴⁸ o. c. Abb. 5: 8, 10, 12, Abb. 6: 1.

⁴⁹ o. c. Abb. 4: 2, 12, Abb. 5: 7; 9.

⁵⁰ o. c. Abb. 5: 8, 10.

⁵¹ o. c. Abb. 5: 2, 3.

⁵² o. c. Abb. 5: 6.

⁵³ o. c. Abb. 4: 1, 3—8, 10.

⁵⁴ o. c. Abb. 4: 13, 16.

⁵⁵ o. c. Abb. 4: 2.

b) Dodirne točke s kasnom vinčanskom **kulturom**

Medu kasnovinčanskim oblicima u Bapskoj nalazimo nekoliko elemenata srodnih našem materijalu. To sunpr. zdjele s kratkim ugnutim vratom na kojemu se nalazi aplikacija⁵⁶, bikonične zdjele s ugnutim gornjim konusom⁵⁷, bikonične zdjele s približno okomitim gornjim konusom⁵⁸, posude na nozi s rupom⁵⁹, lonci s drškama ispod oboda⁶⁰, okrugle lendelske aplikacije⁶¹. Inače u vinčanskoj kulturi nalazimo i posude na više čepastih nogu⁶², široke tanjure⁶³ i druge oblike srodne našima.

Posebno je zanimljiv odnos našega materijala prema kasnovinčanskom materijalu u sjeveroistočnoj Bosni. U stratumu II Gornje Tuzle pronađene su npr. bikonične zdjele s kratkim uvučenim gornjim dijelom i jezičastom aplikacijom⁶⁴, kratke i široke noge od zdjela i kupa na nozi⁶⁵, vrčevi s jednom ili dvije drške od oboda do trbuha⁶⁶, te posude ukrašene na truhu nizovima vertikalnih paralelnih udubljenih linija⁶⁷. B. Cović konstatira i neke posve nove ili izrazito češće pojave u ovom stratumu Gornje Tuzle (posude na šupljim nogama, degeneriranje i iščezavanje kaneliranja, pojava brojnih dekorativnih aplikacija, prevlast grube keramike, sve veća količina pijeska u fakturi, bfojne zdjele s uvučenim obodom itd.)⁶⁸ i komparira ga s fazom Bubanj—Hum la (Salcutza II i III)⁶⁹. A. Benac u stratumu I Gradine u Grbači konstatira osjetne promjene u odnosu na stariji stratum II, te uočava izostajanje kaneliranih ornamenata⁷⁰. U stratumu I Varoši kod Koraja konstatira isti autor da osnovno obilježje postaju zdjele s uvučenim obodom, a zdjele s izvijenim vratom nestaju⁷¹, dok su i dalje česta pojava zdjele na šupljim nogama, s rupom ili bez nje⁷². Ostaje otvoreno pitanje pripadnosti dva ukrašena ulomka u stratumu I Gradine u Grbači, jer je moguće da su oba upala u sloj naknadnim kratim naseljavanjima⁷³.

⁵⁶ S. DIMITRIJEVIĆ, *Actes du VIII* Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques*, 1, (Beograd 1971), T. VIII: 3.

⁵⁷ o. c. T. IX: 2.

⁵⁸ o. c. T. IX: 1, 3, 6, T. X: 1—3.

⁵⁹ o. c. T. VII: 3; S. DIMITRIJEVIĆ 1968, SI. 15: 3.

⁶⁰ S. DIMITRIJEVIĆ 1968V SI. 15: 8.

⁶¹ o. c. SI. 15: 4.

⁶² J. CHAPMAN, *The Vinča culture of South-East Europe*, II, (Oxford 1961), Fig. 3: 32.

⁶³ o. c. Fig. 3: 33.

⁶⁴ B. COVIĆ, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu — arheologija* (Sarajevo), NS 15—16/1961, T. XII: 3.

⁶⁵ o. c. SI. 13: c, SI. 15: a, b.

⁶⁶ o. c. SI. 15: c.

⁶⁷ o. c. T. XII: 8, 9.

⁶⁸ o. c. 100—102.

⁶⁹ o. c. 121; mogućnost Salcutze III: B. BRUKNER 1983, Abb. 7.

⁷⁰ A. BENAC, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu — arheologija* (Sarajevo), NS 15—16/1961, 42—43.

⁷¹ o. c. 56—57.

⁷² o. c. 56, T. XII: 2a, 22.

⁷³ o. c. 412—413.

c) Dodirne točke s moravsko-lendelskom kulturom

Medu srodnim oblicima u obje kulture nalazimo bikonične zdjele s uvučenim kratkim gornjim konusom⁷⁴, blago bikonične zdjele s okruglim plastičnim aplikacijama (po jedna ili više na trбуhu)⁷⁵, lonce s kljunastim drškama⁷⁶ blago bikonične zdjele s izvijenim gornjim dijelom⁷⁷, lonce s drškama uz rub ili malo ispod ruba⁷⁸, a donekle su slične i posude s punim drškama ispod ruba⁷⁹. Među sličnim ornamentima nalazimo rovašene jamice i okrugle žigosane ubode⁸⁰, kratke vertikalne zareze⁸¹, trokutice⁸², otiske nokta⁸³.

d) Dodirne točke s kasnom Stichband-keramikom

Nekoliko predmeta ukrašeno je ili na način klasične Stichband-keramike (motivi križa ili sličan ornament na dnu posude sa Seča i unutarnjem dijelu recipijenta kupe na nozi iz Letičana)⁸⁴ ili na način najkasnije Stichband-keramike (po Zápotockoj Stichband—Lengyel), kako su na Sečama npr. ukrašeni jedna terina (T. 3: 9), bikonična zdjela (T. 5: 1), te ručka i vrat jednoga većeg vrcā (T. 7: S)⁸⁵.

e) Dodirne točke s Brodzany—Nitra kulturom

Medu oblicima ove kulture (po Pavúku i Šiški u novijim radovima to je faza Lengyel III)⁸⁶ nalazimo kupe na nozi s probušenom rupom (doduše, i sa zadebljanjem u gornjem dijelu)⁸⁷, kupe ili zdjele s kratkomnožicom bez rupe⁸⁸, trбуšaste posude s drškicama uz rub⁸⁹, bute s kljunastim drškama^{89a}, a od ornamentiranja najvažnija je sličnost u okruglim plastičnim aplikacijama⁹⁰, te upotreba jezičastih aplikacija^{90a}.

⁷⁴ P. KOŠTUŘIK, Die Lengyel-Kultur in Mähren, *Studie AVCSAV v Brne* 6/1972 (Praha 1973), T. 1: 1, T. 3: 1, T. 4: 1, 11.

⁷⁵ o. c. T. 5: 10, 11, T. 9: 7—9, T. 10: 6 itd.

⁷⁶ o. c. T. 22: 41, 42, 44, 45, 46.

⁷⁷ o. c. T. 1: 2, 7, T. 3: 2—4, 6—8, T. 5: 2, 4 itd.

⁷⁸ o. c. T. 2: 6, 9, 1«, T. 3: 19, T. 7: 20, 21, T. 10: 15, T. HI: 11, 12, 17, 18.

⁷⁹ o. c. T. 13: 16.

^m o. c. T. 21, T. 13: 11, T. 17: 8 itd.

^m o. c. T. 21

⁸² o. o. T. 21.

⁸³ o. c. T. 21.

⁸⁴ K. MOTYKOVA, *Archeologické rozhledy* 26/1974, 4, (Praha 1974), Obr. 6: 10, Obr. 8: 6, str. 33(1); E. HOFFMANN, Die Kultur der Bandkeramik in Sachsen. *Forschungen zur Vor-und Frühgeschichte, Institut Leipzig*, Bd. 5/1963 (Berlin), T. 45: 2, T. 46: 1, 4, 5.

✠ M. ZAPOTOCKA, 196«, T. XII: 1, 8 (Praha—Stř šovice).

⁸⁶ J. PAVŮJK—S. SISKÁ, Archaeological research in Slovakia, Xth *International Congress of prehistoric and protohistoric sciences Mexico* 1981 (Nitra 1981), Fig. 1.

⁸⁷ Slovensko v mladšej dobe kamennej, *Pravek Slovenska* (Bratislava), 2/ISWQ, T. XLIV: 6.

⁸⁸ o. c. T. XLV: 4, 8, T. XLVI: 3.

^{SB} o. c. T. XLV: 5.

^{89a} v. NEMEJCOVA—PAVŮJKOVA, *Slovenska archeologia* (Bratislava), 12/1964, I, Obr. 11: 12.

✠*> o. c. Obr. 11: 2, 9—11.

^{90a} o. c. Obr. 11: 1.

f) Dodirne točke s Tiszapolgár-kulturom i Prototiszapolgár-fazom

Prije svega ovdje su značajne slične jezičaste aplikacije na trbuhu tanjura i zdjela⁹¹, šuplje noge s rupama ili bez njih⁹², lonci i lončići s drškama ispod ruba ili uz rub⁹³, nizovi udubljenih jarnica⁹⁴, urezane vertikalne cik-cak linije⁹⁵, vjedra itd.

g) Dodirne točke s kulturama Ludanice i Jordanów

Sličnosti s ove dvije kulture istoga kulturnog kompleksa postoje u pojavi lonaca s drškom ili drškama uz rub⁹⁷, okruglim aplikacijama⁹⁸, te pojavi naročito karakterističnih salkucoidnih zdjela — vrčeva s drškama od oboda do (zaobljenog ili bikoničnog) trbuha", zdjelama s uvučenim obodom¹⁰⁰, butama s kljunastim drškama¹⁰¹ i šupljim nogama od zdjela na nozi¹⁰².

h) Dodirne točke sa Zengövarkony-Lengyel kulturom i Lengyel-III fazom

Upada u oči primjena okruglih aplikacija¹⁰³, kuglastih zdjela i lončića¹⁰⁴, te boje-nje crvenom bojom¹⁰⁵ u klasičnoj lendjelskoj kulturi. Međutim, u fazi Lengyel III, koju je izdvojio P. Raczky 1974. godine¹⁰⁶, nalazimo više analogija. U ovoj fazi nailazimo na kljunaste drške¹⁰⁷, okrugle aplikacije¹⁰⁸, posude na širim šupljim noga-

⁹¹ J. PAVÚK—S. SIŠKA, *Slovenska arheologia* 12, 1, Obr. 16: 8, 16, 22; I. BOGNAR—KUTZIAN, *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin, AH* (Budapest), NS, 48/1972, Fig. 13, Sig. 22: E3d, F4, Fig. 23: H3d, Fig. 24: lib, lie, J3, Fig. 2S: K2k, K2j, K3a, L3c itd.

⁹² I. BOGNAR—KUTZIAN, o. c. Fig. 24; T. LXI; T. LXIII itd.

⁹³ o. c. Fig. 22: B3, E2d, F3b, F4, Fig. 23: Gd.

⁹⁴ o. c. T. I: 2, T. IV: 1—8, T. XXXI: 1, 11 itd.

⁹⁵ o. c. T. LVII: 8a, 6b, moguće je, međutim, da je takav nafiin ukrašavanja u kulturi SeCe preuzet kao nasljedje potiske kulture: S. DIMITRIJEVIĆ 1968, SI. 18: 1, 2 (potiski import u Bapskoj).

⁹⁶ I. BOGNAR—KUTZIAN, o. c. T. LVI: 4a—b, 6a—b.

⁹⁷ J. LICHARDUS—J. VLADAR, *Slovenska arheologia* (Bratislava), 12/1964, Abb. 50: 20—35; Slovensko... T. LI: 4, 5, T. XLIX: 4, 7.

⁹⁸ J. LICHARDUS—J. VLADAR, o. c. Abb. 50: 2, 6, 7, 11, 12 itd.

⁹⁹ o. c. Abb. 51: 16—1», 2, 26; 7 Slovensko... T. XLIX: 1, 2, T. LI: 2; P. KOŠTURIK, o. c. T. 12: 1, 8, 9.

¹⁰⁰ V. NEMEJCOVA—PAVUKOVA, o. c. Obr. 12: 2.

¹⁰¹ o. c. Obr. 12: 12.

¹⁰² o. c. Obr. 12: 4, 5; J. LICHARDUS—J. VLADAR, o. c. Abb. SI: 15, 21—24.

¹⁰³ H. MÜLLER—KARPE, *Handbuch der Vorgeschicht H-Jungsteinzeit* (München 1968), T. 189: A-3, 5, T. 190: A-5 6, 7, B-5, C-2, D-2, 3, itd.; N. KALICZ, *Janus Pannonius Múzeum Evkönyve*, 22/1977 (Pécs 1978), T. 9: 3—7.

^m H. MÜLLER—KARPE, o. c. T. 189: A-5, B-6, T. 190: C-2, N. KALICZ, *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 5/1974—75* (Budapest 1976), T. 6: 4.

¹⁰⁵ N. KALICZ, *JPMÉ XXII*, 138.

^m P. RACZKY, 1974, 209—210.

¹⁰⁷ o. c. Fig. 9: 5—13.

¹⁰⁸ o. c. Fig. 12: 4—6, 11—13, Fig. 13: 3^13 itd.

ma¹⁰⁹, lonce i lončiče s drškama uz obod ili na samom rubu oboda¹¹⁰, vjedra s kljunastim izljevom¹¹¹, keramičke žlice¹¹² itd.

i) Dodirne točke s Bubanj-Salcutza kulturom

Prije svega ovdje navodimo postojanje sličnih bikoničnih sivo-crnih vrčeva-zdjela sa širim trakastim ili drugačijim drškama do bikoničnog ili zaobljenog trbuha¹¹³, ali i pojavu blagih kanelura ili udubljenih ornamenata (u fazi Bubanj—Hum la = Salcutza II ili III)¹¹⁴, kao i slikanje pastoznom crvenom bojom^{114a}. Elementi ove kulture vjerojatno su u Podravinu stigli posrednim putem, premda smo ranije registrirali i jednu drsku s Jagnjeda, sličnu onima Salcutza-IV stila, što bi možda sugeriralo izravne kontakte između Salcutza-IV faze i lasinjske kulture¹¹⁵.

j) Dodirne točke s lasinjskom kulturom

Medu oblicima obje kulture nalazimo bikonične zdjele s okomitim gornjim konusom, ponekad s udubljenim donjim konusom¹¹⁶, lonce s drškama uz rub¹¹⁷, kupe na šupljoj cilindričnoj nozi¹¹⁸, keramičke žlice¹¹⁹, amfore¹²⁰. Slični ornamenti su urezane kose i vertikalne linije¹²¹, plitko kaneliranje (žljebljenje)¹²² i kratki zarez¹²³.

Iz ove kratke analize vidljivo je da analogije našem materijalu nalazimo u različitim kulturama kasnoga neolita, ranoga i srednjeg eneolita. Medutim, već i pri površnijemu promatranju i uspoređivanju materijala sa Seča (iz Letičana potječe, na žalost, zasad vrlo malo materijala) uočljivo je da se taj materijal ne može uklopiti u potpunosti niti u jednu od nabrojanih kultura (a niti u sklop onih koje

¹⁰⁹ o. c. Fig. 11: 10, 11, Fig. 14: 2—4, Fig. IS: 9.

¹¹⁰ o. c. Fig. 15: 1—8, 10, Fig. 17: 10, 11.

¹¹¹ o. c. Fig. 17: (12).

¹¹² o. c. Fig. 17: 3.

¹¹³ Z. LETICA, *Starinar* 211/1970, (Beograd 1972), 118, T. 1: 2; M. GARASANIN, *Praistorija na tlu SR Srbije*, (Beograd 1973), I, 177; II, T. 31: 1; N. TASIC, *Jugoslavia III*, 102, T. IX: 6, 8; S. DIMITRIJEVIC, *Germania*, 60/1982, 2, (Frankfurt a-M), Abb. 3: 1—4, 7.

¹¹⁴ N. TASIC, *Jugoslavia III*, 96; B. BRUKNER 1983, Abb. 7 (Kronološka tabela).

^{114a} M. GARASANIN, o. c. I, 178—179; N. TASIC, o. c. 101—102.

¹¹⁵ Z. MARKOVIC, *Podravski zbornik* 83 (Koprivnica 1983), T. 3: 9.

¹¹⁶ S. DIMITRIJEVIC, *Jugoslavia III*, SI. 5: 7, 9; J. KOROŠEC, *Porodilo o raziskovanju*

neolita in eneolita v Sloveniji, (Ljubljana), 2/1965, T. 15: 1, 3, T. 19: 3, 4, 10, 11 itd.; Z. MARKOVIC, *Arheološki vestnik*, 27/1976 (Ljubljana 1977), T. 2: 1, T. 6: 2, 6.

¹¹⁷ S. DIMITRIJEVIC, *Jugoslavia III*, SI. 5: 10; S. DIMITRIJEVIC, *Opuscula archaeologica* 5, SI. C: 21.

¹¹⁸ S. DIMITRIJEVIC, *Jugoslavia III*, SI. 5: 4, 5; Z. HAREJ, *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* (Ljubljana) 4/1975, T. IV: 8.

¹¹⁹ J. KOROŠEC, o. c. T. 22: 1, T. 23: 1—5, T. 24: 1—6, T. 25: 1—T.

¹²⁰ npr. S. DIMITRIJEVIC, *Jugoslavia III*, SI. 5: 6, 11.

¹²¹ o. c. SI. 5: 7, 9, 12, 13.

¹²² o. c. T. XVIII: 2; Z. MARKOVIC, *Arheološki vestnik*, 27, T. 7: 1.

¹²³ S. DIMITRIJEVIC, o. c. SI. 5: 11.

nisu bile predmetom analize). Stoga se postavlja pitanje kako okarakterizirati tu vrst nalaza: kao tip, grupu ili kulturu?

Velike su sličnosti s materijalom klasične sopotske kulture III. stupnja, ali i s materijalom stupnja Sopot IV, te fazom Lengyel III i najkasnijom vinčanskom kulturom u sjeveroistočnoj Bosni (mi smo najskloniji tu fazu nazvati Vinčom D-3 jer nestaju klasične vinčanske karakteristike, slično kao kod sopotske i lendelskih kultura). U novije vrijeme i bosanski neolitičari su postavili tezu o produženom životu hvarsko-lisičićke kulture u rani eneolit^m. U svom opširnom djelu o vinčanskoj kulturi J. Chapman dijeli vinčansku kulturu na raniju (A, B i C) i kasnu (stupanj D), a po radiokarbonskim datumima je vidljivo da je moguće da završetak stupnja D seže u razdoblje ranog eneolita, tj. (kako ne bi bilo zabune, budući da se još uvijek taj termin vrlo različito upotrebljava) u vrijeme kulture Tiszapolgár, Brodzany-Nitra, Lengyel III u Transdanubiji, Sopot IV u Slavoniji i dijelu Srijema, te Bujanj-Hum la¹²⁵. Velike srodnosti s materijalom iz tzv. »eneolitskog humusa« na Gomolavi (Gomolava II) ukazuju također na jedno razdoblje poslije Vince D-2 (Gomolava Ib je, naime, horizont Vince D, premda u objavi nije naznačeno koje njezine potfaze)¹²⁶.

Kod nekih autora (B. Brukner) navedenu sinhronizaciju, premda se i ona temelji na rezultatima istraživanja drugih autora¹²⁷ (Bujanj-Hum la — Salcutza II/III — Sopot IV — VinSa D-2 — Lengyel III — dio lasinjske kulture /Lasinja I i Ila, Balaton 1/ — stariji dio bodrogkereszturske kulture), ne smatramo do kraja utemeljenom, prije svega zbog nalaza iz horizonta A-3 a lokalitetu Vinkovci—Trznica/Hotel¹²⁸. Onje su u istome mješovitom sloju nadeni nalazi Salcutze II-C (ili II-C na III), Bodrogkeresztur kulture (kasniji dio starije faze ili prijelaz na mladu fazu), te lasinjske kulture II-B stupnja (prema naknadnoj korekciji S. Dimitrijevića)¹²⁹, što ne bi nikako u potpunosti odgovaralo gornjoj komparaciji u tabeli B. Bruknera. Smatramo da bi stoga prije odgovarala stvarnosti sinhronizacija Tiszapolgár—Salcutza I koju je postavio nedavno I. Ecsedy¹³⁰. Približna sinhronizacija Salcutza IV—Bodrogkeresztur I, kako ju je postavio nedavno J. Paul¹³¹, najvjerojatnije također neće naci potvrde u materijalu, budući da je sinhronizam Vajska-Hunyadi/Salcutza IVb ili samo IV već mnogo puta od nekolicine istraživača analiziran i naglasen¹³²,

¹²⁴ npr. B. MARIJANOVIC, *Glasnik Zemaljskog muzeja — Arheologija*, (Sarajevo), NS, 37/1982, 219.

¹²⁵ J. CHAPMAN, o. c. I, 31; II, T. 9 — usp. N. TASIĆ—S. DIMITRIJEVIĆ—B. JOVANOVIĆ, *Jugoslavia III*, 441—442.

¹²⁶ B. BRUKNER, *Rod vojvodanskih muzeja* (Novi Sad) 26/1980, 35; međutim, jasno je da se radi o Vinči D-2: usp. npr. o. c. T. VIII: 12—113 i S. DIMITRIJEVIĆ, *Archaeologia lugoslavica* 10, Abb. 3: 1—3.

¹²⁷ B. BRUKNER 1983, Abb. 7.

¹²⁸ S. DIMITRIJEVIĆ, *Germania*, 60, 2, 425 i d.

¹²⁹ o. c. 432; prvi rezultati istraživanja datirani su malo drugafije: S. DIMITRIJEVIĆ, *Jugoslavia III*, 170.

¹³⁰ I. ECSÉDY, *Janus Pannonius Múzeum Evkönyve*, 26/1981 (Pécs 1982), 91, Fig. 1.

¹³¹ J. PAUL, *Prähistorische Zeitschrift (Berlin—New York)* 56/1981, 2, Abb. 21.

¹³² N. TASIĆ, *Jugoslavia III*, 134—135.

a svi istraživači se slažu da je grupa Vajska-Hunyadi ili istovremena s krajem kasne bodrogkereszturske kulture ili slijedi neposredno nakon nje¹³³.

Iz navedenih pretpostavki i argumenata proizlazi da Tiszapolgár-kultura nije i ne može biti suvremena Vinči D-2, nego razdoblju nakon nje, dakle sloju »eneolitskog humusa« na Gomolavi, tj. Sopotu IV, najkasnijoj bosanskoj Vinči (Vinča D-3), materijalu s lokaliteta Seče i, ukoliko su naše paralele pouzdane, Letičani. Nadalje, ista kultura istovremena je cijeloj kulturi Brodzany-Nitra i transdunubijskom Lengyelu III. Također, nije istovremena s lasinjskom kulturom nego je ranija^{134a}. Istina, neki istraživači još uvijek između horizonta Lengyel III i Ludanice stavljaju znak upitnika, no mi ipak smatramo da je cijeli taj horizont ispunjen navedenim kulturama¹³⁴.

Prema postavljenim paralelama i izvedenim analizama vidljivo je da naš materijal treba datirati u sam rani eneolit, tj. istovremeno s kulturama Brodzany-Nitra (možda i početnim dijelom Ludanice-kulture), Tiszapolgár, fazama Sopot IV i Vinča D-3, te vjerojatno početkom Salcutza-kulture. On je mladi od faza Sopot III i Vinča D-2, a stariji od lasinjske kulture.

Vratimo se ponovno pitanju termina za ovu vrst nalaza. Iz analize je vidljivo da su veze sa sopotskom kulturom vrlo jake, što je, s obzirom na supstratnu podlogu, potpuno razumljivo. Međutim, razlike između materijala sopotske kulture i nalaza sa Seča su vrlo velike, te ne možemo govoriti o istovjetnoj kulturi. Također nismo skloni govoriti o tipu ili varijanti sopotske kulture, tim prije što su na materijalu sa Seča izrazito vidljivi utjecaji ostalih istovremenih kultura: Stichand-Lengyel, Lengyel III, Tiszapolgár, Salcutza... Stoga predlažemo za ovu vrst materijala termin Seče-kultura, čime ga ne namjeravamo izdvojiti iz, očito jedinstvenog i vrlo povezanog, kompleksa ranoeneolitskih kultura Karpatske kotline i susjednih područja. Ova kultura samo je jedan mali logični dio ovoga kompleksa i normalni nastavak egzistencije neolitskih kultura na sjevernohrvatskom području, pa stoga i ima velike povezanosti s njima. Kako danas izgleda, područje rasprostiranja ove kulture bit će vjerojatno veći dio sjeverozapadne Hrvatske. Zbog lendelskih kultura u Sloveniji nije jasno gdje je granica na zapadu¹³⁵. Na istoku će granično područje biti negdje oko Virovitice, jer lokalitet Pepelane-Lug, premda pokazuje izrazitu srodnost u materijalu, ipak pripada sopotskoj kulturi. Ta, kao uostalom i zapadna, te sjeverna i južna, granica nije, naravno, imala neke pravilne linije, iako su veće rijeke i viši planinski masivi u pravilu ipak prirodne granice.

¹³³ *ibid.*; S. DIMITRIJEVIC, Jugoslavija III, 176.

«a rezerve o istovremenosti svojedobno je izrazio i S. DIMITRIJEVIC, Jugoslavija III, 174—175.

¹³⁴ N. KALICZ, Simpozij Verona 1980, Kronološka tabela; suprotno v. J. PAVŤTK—S. SISKÁ; *Archeological Research in Slovakia*, Fig. 1.

¹³⁵ v. npr. P. KOROSEC, *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* (Ljubljana) 4/1975, 173 i d.; S. DIMITRIJEVIC, Jugoslavija II, 347 i d.; H. PARZINGER, *Arheološki vestnik*, (Ljubljana), 39/1984, 32—33.

SREDNJI I KASNI ENEOLIT U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ

Logični nastavak egzistencije kulture Seče i faze Sopot IV u sjevernoj Hrvatskoj je lasinjska kultura (T. 10). S. Dimitrijević je ranije postavio tezu o istovremenosti lasinjske i badenske kulture, s tim što lasinjska zaprema područje sjeverozapadne Hrvatske a badenska prostor Slavonije i Srijema. Po njemu su obje kulture ranoeneolitske, a u sjevernohrvatskom prostoru lasinjska nadživljava badensku i traje još i u vrijeme vučedolske kulture. Tek u vrijeme svog trećeg stupnja razvoja lasinjska kultura je »prodrla« u slavonski prostor¹³⁶. Isti autor je kasnije dozvolio mogućnost kraće vremenske prednosti lasinjske kulture, tj. pretpostavio je da postoji mogućnost da badenska kultura počinje svoju egzistenciju nešto kasnije nego lasinjska, već time što tvrdi da u ranoj fazi lasinjske kulture utjecaj badenske kulture nije gotovo nikakav¹³⁷. Već je sam razvoj istraživanja išao u pravcu demantija Dimitrijevićeva kronološkog sustava za eneolitsko razdoblje. Na vinkovackoj Trznici/Hotelu u sloju ispod vučedolskog pronadena je lasinjska kultura (zajedno s bodgrkereszturskom i kulturom Salcutza).¹³⁸ Na samom Vučedolu je nešto kasnije također u sloju ispod vučedolskog, opet pronadena lasinjska kultura¹³⁹. Nedavno je egzistencija ove kulture konstatirana i u Srijemu¹⁴⁰ Najzad, ponovna analiza materijala dobivenog zastitnim iskapanjem u Koski 1974. godine pokazala je da se ondje ne radi o III. nego o tipicnom II. stupnju lasinjske kulture¹⁴¹. Danas još uvijek nema niti jednog evrstog dokaza o istovremenosti Lasinja-Baden. Postavlja se također i pitanje bi li mogle dvije različite kulture egzistirati na istome području, ponekad čak na istome kompleksu naselja (Vučedol), a da međusobno jedna na drugu osjetno ne utjecu? Razlike između lasinjske i badenske kulture su vrlo velike, a sličnosti upućuju prije na supstratni odnos.

Danas u Slavoniji znamo za 20 lasinjskih lokaliteta. To su: 1. Vučedol-Streimov vinograd; 2. Vinkovci-Pjeskana; 3. Poganovci-Ul. B. Radičevića 20; 4. Koška-Cer; 5. Koška-Pjeskana II; 6. Vučjak Feričanački-Jezero; 7. Mrzović-Gradina; 8. Paljevine-Na bukvi; 9. Dakovo-Grabrovac; 10. Zarišlac-Grabaracke livade; 11. Bebrina-Okukalj; 12. Hrnjevac-Brdo; 13. Jaksic—Caira; 14. Gradac-Pasnjak; 15. Novoselci-Pasnjak; 16. Ašikovci-Vražjak; 17. Vinkovci-Hotel; 18. Jasenaš; 19. Grubisno Polje; 20. Pakrac¹⁴². U sjevernoj Hrvatskoj danas ukupno znamo za 57 lokaliteta lasinjske kulture, od čega se više od jedne trećine nalazi u Slavoniji.¹⁴³ Sam raspored lasinjskih nalazista u Slavoniji ukazuje na potpuno pokriveni prostor, od Pakraca, Grubisnog Polja i Jasenaša (kod Virovitice) do Vinkovaca i Vučedola. U takvoj situaciji praktično je nemoguće naći prostor i za 27 »istovremenih« lokaliteta badenske

¹³⁶ S. DIMITRIJEVIĆ, Jugoslavia III, 145—146, 178—179; S. DIMITRIJEVIĆ, *Opuscula archaeologica*, 5, 57—59.

¹³⁷ S. DIMITRIJEVIĆ, Jugoslavia III, 170.

«» S. DIMITRIJEVIĆ, *Germania* 60, 2, 432.

¹³⁹ A. DURMAN, *Glasnik slavonskih muzeja* (Vukovar) 46/1982, 2 i d.

^m B. BRUKNER 1983, Abb. 7.

Mi z. MARKOVIC, Znanstveni skup Vukovar 1981, *Izdanja HAD-a* (Zagreb) 9/1884!, 19.

ⁿ² Z. MARKOVIC, Problem kontinuiteta stanovništva sjeverne Hrvatske od ranog ne-

olita do ranoga broneanog doba (rukopis).
¹⁴³ ibid.

kulture na gotovo istome prostoru (badenska kultura je zasad konstatirana do našičkoga kraja na zapadu ali, budući da je kostolačka kultura konstatirana i na području Požeške kotline, vjerojatno će se protezati i zapadnije u Slavoniji)¹⁴⁴. Da kratko rezimiramo: lasinjska kultura zaprema prostor sjeverne Hrvatske u razdoblju srednjeg eneolita i starija je od badenske kulture. Odnos lasinjske kulture i kulture Retz-Gajary nije tako jasan, ali je nesumnjivo lasinjska kultura i od nje starija, kako upućuju rezultati istraživanja više istraživača¹⁴⁵. Nejasno je kada se zapravo razvija Retz-Gajary kultura, koja je nesumnjiva »nasljednica« lasinjske na gotovo cijelom sjevernohrvatskom prostoru (danas je poznato 8 lokaliteta ove kulture od okolice Dakova do okolice Ivanca u Hrvatskom zagorju: 1. Dakovo-Grabrovac; 2. Bakovačka Satnica-Katinska; 3. Paljevina-Na bukvi; 4. Hrnjevac-Brdo; 5. Stare Plavnice-Starenice; 6. Drljanovac; 7. Vindija; 8. Visnjica-Mackova spilja)¹⁴⁶. Postoji mogućnost da se ova kultura razvija pri kraju lasinjske. Lasinjski supstratni utjecaj je nesumnjiv, i to je ranije stvaralo zabunu pri determinaciji nalaza. Zanimljivo je da Retz-Gajary kultura sa svoja dva tipa (Hrnjevac i Visnjica) otprilike nastavlja tradicije dva osnovna tipa lasinjske kulture u sjevernoj Hrvatsko, naravno, uz niz novih elemenata, koje lasinjska kultura nije poznavala u keramifikoj produkciji.¹⁴⁷

Prema našem mišljenju Retz-Gajary kultura u Slavoniji egzistira u vrijeme prijelaza iz srednjeg u kasni eneolit, te joj je jednim dijelom istovremena grupa ili faza Hunyadi-Vajska, te Salcutza IV faza u Backoj i Srijemu, što bi, kako smo naveli, vjerojatno odgovaralo najkasnijemu Bodrogkereszturu¹⁴⁸. Možda je Boleráz-faza badenske kulture jednim dijelom istovremena s ovim periodom i grupama, kako to sugeriraju nalazi iz Jevišovica¹⁴⁹, ali klasična badenska kultura u cijelosti mora biti mlada od ove grupe¹⁵⁰. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj je situacija malo drukčija. Ondje do danas nije otkriven niti jedan lokalitet badenske ili kostolačke kulture, te smatramo da je to odraz stvarnih zbivanja u eneolitu¹⁵¹. Umjesto te dvije kulture najvjerojatnije stalno egzistira u tim periodima Retz-Gajary kultura. Danas također ne smatramo dokazanom teoriju o doseljenu ili prodoru nosilaca vucedolske kulture u prostor sjeverozapadne Hrvatske, koju smo i sami prije nekoliko godina podržavali¹⁵². Naime, vucedolska kultura nije se razvila gotovo

¹⁴⁴ *ibid.*

¹⁴⁵ S. DIMITRIJEVIĆ, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (Frankfurt a. M.), 61/1980, Beilage 2 (Chronologische Tabelle); N. KALICZ, *Actes du VIIIe Congrès*, (Beograd) 2/1973, 329— k tomu i dopuna u referatu: N. KALICZ, XII Medunarodni simpozijum Novi Sad—Vrdnik 1982 (u tisku).

¹⁴⁶ Z. MARKOVIC, Problem kontinuiteta.

¹⁴⁷ To su tipovi Koška (otprilike sredinom Medurječja do okolice Bjelovara na zapadu), te tip Beketinec (zapadnije od Bjelovara): Z. MARKOVIC, Problem kontinuiteta.

¹⁴⁸ *ibid.*

¹⁴⁹ A. MEDUNOVA—BENESOVA, Jevišovice—Starý Zámek — Schicht C2, C1, C-Katalog der Funde, *Fontes archaeologiae Moraviae* (Brno) 13/198:1, npr. T. 78—80 (Boleráz), T. 81 (Retz), sve sloj C1.

¹⁵⁰ J. PAVTJK—S. SISKÁ, Archaeological research in Slovakia, Fig. 1.

¹⁵¹ Z. MARKOVIC, *Podravski zbornik* 81, 234 (ulomak srodan badenskima vjerojatno je import).

SJEVEROZAPADNA HRVATSKA	SLAVONIJA	SRIJEM	TRANS-DANUBIJA	
sopot III	sopot III	sopot III vinča D.1-2	Iengyel II	KASNI NEOLIT
seče	sopot IV	sopot IV vinča D.3 tiszapolgar	Iengyel III	RANI ENEOLIT
lasinja	lasinja	lasinja	bodrogkeresztur	SREDNJI ENEOLIT
retz-gajary ↓ vučedol	retz-gajary baden kostolac vučedol	bodrogkeresztur baden kostolac vučedol SALCUTZA IV: VAJSKA	lasinja retz-gajary baden baden-kostolac-vučedol	KASNI ENEOLIT

Slika 8.

isključivo iz kostolačke, kako je to ranije izgledalo¹⁵³. Njezin očiti supstrat, barem u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, jest Retz-Gajary kultura, i to upravo njezin tip Višnjica, te je posve moguć lokalni razvoj, koji će, naravno, rezultirati i nekim specifičnostima u odnosu na slavonski prostor¹⁵⁴. Stoga će biti nužno revidirati mišljenja o lokalnom razvoju vučedolske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

ZAKLJUCNA RAZMATRANJA

Kako smo već iznijeli, klasičnu sopotsku kulturu u sjeverozapadnoj Hrvatskoj nasljeduje Seče-kultura, novootkrivena kulturna pojava ranog eneolita, nastala kao rezultat miješanja utjecaja sopotske supstratne baze i različitih lendelskih utjecaja, uz izravni ili posredni utjecaj Salcutza-kulture. Prije svega svojim repertoarom posuda, ali i jednim dijelom ornamenata, ova kultura je neposredni prethodnik lasinjskoj kulturi i spona između klasične sopotske kulture kasnoga neolita i lasinjske kulture srednjega eneolita. U Slavoniji taj prijelaz ispunjava faza Sopot IV, u Srijemu, uz, kako se čini, ostatke vincanske kulture¹⁵⁵, Sopot IV i Tiszapolgar-kultura, a u sjeveroistočnoj Bosni faza Vinča D-3. U Transdanubiji toj fazi odgovara neslikani Lengyel-Lengyel III, a u Slovačkoj Brodzany-Nitra kultura, kao dio lendelskog kulturnog kompleksa. Kulturi Sece zasad možemo pribrojiti samo dva lokaliteta u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: Koprivnički Bregi-Sece (iskapanja od 1979. godine) i Leticani-Bukvik (nalazi prikupljeni pedesetih godina).

U srednjem eneolitu u cijeloj sjevernoj Hrvatskoj nalazimo lasinjsku kulturu u dvije regionalne varijante. Na samom rubu istočne Slavonije, tj. u najzapadnijem Srijemu, nalazimo i Bodrogkeresztur-kulturu, a u jednom slučaju zajedno i nalaze Salcutza-kulture. Potkraj egzistencije lasinjske kulture razvija se kultura Retz-Gajary, koja u Slavoniji (slično kao u najzapadnijem Srijemu Hunyadi-Vajska grupa) ispunjava prijelaz srednjega u kasni eneolit. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj ova kultura traje, međutim, sve do nastanka i lokalnog razvoja vučedolske kulture (Sl. 8).

Očito je da Seče-kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i faza Sopot IV u Slavoniji ispunjavaju jedan hijatus čije rješenje nam izuzetno olakšava sagledavanje razvoja eneolita u sjevernoj Hrvatskoj. Također još jednom valja naglasiti da je ova kultura samo jedan mali logični dio velikoga kulturnog kompleksa lendeloidnih i njima srodnih kultura ranog eneolita na prostoru Karpatske kotline i susjednih područja.

¹⁵² Z. MARKOVIC, *Arheološki vestnik* 32/1981, (Ljubljana 1982), 245—246.

¹⁵³ S. DIMITRIJEVIC, *Jugoslavlja* III, 300—303.

¹⁵⁴ Z. MARKOVIC, Problem kontinuiteta.

¹⁵⁵ Najvjerojatnije se kasna vinfianska kultura povukla na obronke Fruške gore, kako to sugerira naselje u Bapskoj: S. DIMITRIJEVIC 1968. 12—20.

POPIS SLIKA U TEKSTU I SADRŽAJ TABLI*
TEXTABBILDUNGEN UND TAFELNVERZEICHNIS*

Slika 1

Abbildung 1

a. Kasna sopotska kultura u sjeverozapadnoj Hrvatskoj:

1. Bektinec—Krč; 2. Tkalec—Ciglana; 3. Narta—Česma; 4. Orovački vinogradi; 5. Nova Rača—Šuma jasenova; 6. Bedenik—Narajev mlin

b. Kultura Seče:

S: Koprivnički bregi—Seče; L: Letičani—Bukvik; K: Karane

a. Späte Sopot-Kultur in Nordwestkroatien:

1. Bektinec—Krč; 2. Tkalec—Ziegelei; 3. Narta—Cesma; 4. Orovacer Weingärten; 5. Nova Rača—Eschenwald; 6. Bedenik—Naraj Mihle

b. Seče-Kultur:

S: Koprivnički bregi—Seče; L: Letičani—Bukvik; K: Karane

Slika 2

Abbildung 2

Seče 1981, sonda I

Seče 1981, Sonde I

Slika 3

Abbildung 3

Seče 1984, sonda I

Seče 1984, Sonde I

Slika 4

Abbildung 4

Seče 1984, sonda I

Seče 1984, Sonde II

* Napomena: Kod podataka o iskapanjima i materijalu s lokaliteta Seče prvi broj oznadava godinu iskapanja, S označava sondu (ukoliko se ne radi o jamama ili ognjištima), a treći broj dubinu nalaznja predmeta.

* Anmerkung: bei den Angaben über die Ausgrabungen und den Funden von der Fundstätte Seče, die erste Zahl bedeutet das Ausgrabungsjahr, S bedeutet Sonde (falls es sich nicht von Gruben oder Herdstätten handelt), während die dritte Zahl die Tiefe in der die Gegenstände gefunden worden sind bedeutet.

Slika 5

Abbildung 5

Seče 1984, jama S-III/IV
Seče 1984, Grube S-III/IV

Slika 6

Abbildung 6

Letičani—Bukvik

Slika 7

Abbildung 7

Seče 1984, jugozapadni vertikalni profil sonde II
Seče 1984, südwestliches vertikales Profil der Sonde II

Slika 8

Abbildung 8

Kronološka tabela
Kronologische Tabelle

Tabla 1

Tafel 1

Kasna sopotska kultura: 1—4 Bektinec—Krč; 5—8 Tkalec—Ciglana; 9 Orovaški vinogradi

Späte Sopot-Kultur: 1—4 Bektinec—Krč; 5—8 Tkalec—Ziegelbrennerei; 9 Orovac, Weingärten

Tabla 2

Tafel 2

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1979, S-II, 40—60; 2: 1980, jama E-11; 3: 1979, S-I, 45; 4: 1979, S-II, 60; 5: 1980, jama E-11; 6: 1979, S-II, 40—60; 7: 1979, S-II, 40—60; 8: 1980, jama B-9; 9: 1979, S-II, 40—60; 10: 1979, S-II, 40—60; 11: 1980, jama E-11; 12: 1979, S-II, 60; 13: 1979, S-I, 65; 14: 1979, S-II, 60—70; 15: površinski nalaz

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1979, S-II, 40—60; 2: 1980, Grube E-11; 3: 1979, S-I, 45; 4: 1979, S-II, 60; 5: 1980, Grube E-11; 6: 1979, S-II, 40—60; 7: 1979, S-II, 40—60; 8: 1980, Grube B-9; 9: 1979, S-II, 40—60; 10: 1979, S-II, 40—60; 11: 1980, Grube E-11; 12: 1979, S-II, 60; 13: 1979, S-I, 65; 14: 1979, S-II, 60—70; 15: Oberflächenfund

Tabla 3

Tafel 3

Koprivnički Bregi—Sede; 1: 1981, jama S-I, 2: 1979, S-I, 50; 3: 1981, S-II, 35; 4: 1979, S-II, 60—75; 5: 1981, jama S-II; 6: 1979, ognjište B/C-2; 7: 1979, jama

A/B-1; 8. površinski nalaz; 9: 1979, S-I, 60—70; 10: 1979, jama A/B-1; 11: površinski nalaz; 12: 1979, S-II, 70

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1981, Grube S-I; 2: 1979, S-I, 50; 3: 1981, S-II, 35; 4: 1979, S-II, 60—75; 5: 1981, Grube S-II; 6: 1979, Herd B/C-2; 7: 1979, Grube A/B-1; 8: Oberflächenfund; 9: 1979, S-I, 60—70; 10: 1979, Grube A/B-1; 11: Oberflächenfund; 12: 1979, S-II, 70

Tabla 4

Tafel 4

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1981, S-I, 40; 2: 1979, S-I, 65; 3: 1979, S-I, 45; 4: 1979, S-I, 70; 5: 1979, S-I, 60—75; 6: 1979, S-II, 35; 7: 1979, S-I, 65; 8: 1979, S-I, 65; 9: 1979, S-I, 35—55; 10: 1979, S-I, 50; 11: 1979, S-I, 70; 12: 1979, S-I, 60; 13: 1979, S-I, 60—70; 14: 1979, S-II, 40—60; 15: 1980, jama E-11; 16: 1979, S-II, 40; 17: 1980, S-III, 25; 18: 1979, S-II, 40

Tabla 5

Tafel 5

Koprivnički Bregi—Seče; 1—14: 1984, jama S-III/IV
Koprivnički Bregi—Seče; 1—14: 1984, Grube S-III/IV

Tabla 6

Tafel 6

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1984, jama S-III/IV; 2: 1984, jama S-III/IV; 3: 1984, jama S-III/IV; 4: 1984, S-IV, 60; 5: 1984, jama S-III/IV; 6: 1984, jama S-III/IV; 7: 1984, S-III, 35; 8: 1980, jama E-11; 9: 1984, jama S-III/IV; 10: 1984, jama C-4/5; 11: 1980, jama E-11; 12: 1981, jama S-III/IV; 13: 1984, jama B-4/5

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1984, Grube S-III/IV; 2: 1984, Grube S-III/IV; 3: 1984, Grube S-III/IV; 4: 1984, S-IV, 60; 5: 1984, Grube S-III/IV; 6: 1984, Grube S-III/IV; 7: 1984, S-III, 35; 8: 1980, Grube E-11; 9: 1984, Grube S-III/IV; 10: 1984, Grube C-4/5; 11: 1980, Grube E-11; 12: 1984, Grube S-III/IV; 13: 1984, Grube B-4/5

Tabla 7

Tafel 7

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1980, jama B-9; 2: 1980, jama E-11; 3: 1980, jama B-2; 4: 1979, jama A/B-1; 5: površinski nalaz; 6: 1984, jama S-III/IV; 7: 1984, jama S-III/IV; 8: 1979, S-I, 60; 9: 1980, jama E-11

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1980, Grube B-9; 2: 1980, Grube E-11; 3: 1980, Grube B-2; 4: 1979, Grube A/B-1; 5: Oberflächenfund; 6: 1984, Grube S-III/IV; 7: 1984, Grube S-III/IV; 8: 1979, S-I, 60; 9: 1980, Grube E-11

Tabla 8

Tafel 8

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1980, jama B-2; 2: 1981, jama S-I, 3: 1981, S-I, 40; 4: 1979, S-II, 60; 5: 1984, jama S-IV; 6: 1984, jama S-III/IV; 7: 1979, S-I, 60; 8: 1979, ognjište B/C-2; 9: 1979, S-II, 50; 10: 1984, jama S-III/IV; 11: 1979, S-II, 60; 12: 1984, jama A-5; 13: 1980, jama G-7; 14: 1984, jama S-III/IV; 15: 1980, jama E-11; 16: 1979, S-II, 60; 17: 1980, jama B-9; 18: 1984, jama S-III/IV; 19: 1979, S-II, 35; 20: 1980, jama B-9; 21: 1980, S-III, 20—30; 22: 1984, jama S-III/IV; 23: 1981, S-I, 40; 24: 1984, jama S-III/IV; 25: 1979, S-II, 75

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1980, Grube B-2; 2: 1981, Grube S-I; 3: 1981, S-I, 40; 4: 1979, S-II, 60; 5: 1984, Grube S-III/IV; 6: 1984, Grube S-III/IV; 7: 1979, S-I, 60; 8: 1979, Herdstelle B/C-2, 9: 1979, S-II, 50; 10: 1984, Grube S-III/IV; 11: 1979, S-II, 60; 12: 1984, Grube A-5; 13: 1980, Grube G-7; 14: 1984, Grube S-III/IV; 15: 1980, Grube E-11; 16: 1979, S-II, 60; 17: 1980, Grube B-9; 18: 1984, Grube S-III/IV, 19: 1979, S-II, 35; 20: 1980, Grube B-9; 21: 1980, S-III, 20—30; 22: 1984, Grube S-III/IV; 23: 1981, S-I, 40; 24: 1984, Grube S-III/IV; 25: 1979, S-II, 75

Tabla 9

Tafel 9

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1984, jama S-III/IV; 2: površinski nalaz; 3: 1984, S-III, 40; 4: 1984, jama S-III/IV; 5: 1984, S-III, 50; 6: 1984, S-II, 30; 7: 1984, jama S-III/IV; 8: 1984, jama S-III/IV; 9: površinski nalaz; 10: 1984, jama, S-III/IV; 11: 1984, jama S-III/IV; 12: 1984, jama C-4/5; 13: površinski nalaz

Koprivnički Bregi—Seče; 1: 1984, Grube S-III/IV; 2: Oberflächenfund; 3: 1984, S-III, 40; 4: 1984, Grube S-III/IV; 5: 1984, S-III, 50; 6: 1984, S-II, 30; 7: 1984, Grube S-III/IV; 8: 1984, Grube S-III/IV; 9: Oberflächenfund; 10: 1984, Grube S-III/IV; 11: 1984, Grube S-III/IV; 12: 1984, Grube C-4/5; 13: Oberflächenfund

Tabla 10

Tafel 10

Lasinjska kultura; 1—8: Koprivnički Ivanec—Vojnik I; 9—10: Voloderski bregi; 11—14: Beketinec—Imbralovec

Lasinja-Kultur; 1—8: Koprivnički Ivanec—Vojnik I; 9—10: Voloderski bregi; 11—14: Beketinec—Imbralovec

Tabla 11

Tafel 11

Koprivnički Bregi—Seče; a: iskapanje 1979. godine; b: Iskapanje 1980. godine; c: jama B-9; d) i f): jama S-III/IV; e: iskapanje 1984. godine, sonda II i III

Koprivnički Bregi—Seče; a: Ausgrabungen aus dem Jahre 1979; b: Ausgrabungen aus dem Jahre 1980; c: Grube B-9; d und f: Grube S-III/IV; e: Ausgrabungen im Jahre 1984, Sonden II und III

ZUSSAMMENFASSUNG

ZUM PROBLEM DES FRUHEN AENEOLITHIKUMS IN NORDWESTKROATIEN

Nordwestkroatien ist jener Teil der SR Kroatien, der im Osten durch die Ilova, im Westen durch die kroatisch-slowenische Grenze, im Norden durch die Mur und die Drau und im Süden durch die Save begrenzt wird.

In der neueren jugoslawischen Fachliteratur überwiegt die Meinung von S. Dimitrijević über die Gleichzeitigkeit der früheneolithischen Lasinja-Kultur in Nordwestkroatien und Badener Kultur in Slavonien.^{1,2} N. Kalicz hat die gesamte Lasinja-Kultur zeitlich vor die Badener Kultur gestellt.^{3,4} P. Raczky hat 1974 in Transdanubien den Horizont Lengyel III (unbemalter Lengyel)⁵ ausgesondert und M. Zapotocká hat kurz zuvor das Vorhandensein der spätesten Phasen der Stichband-Keramik (sog. Stichband—Lengyel)⁶ hervorgehoben. Z. Marković hat das Fundmaterial von Seče zeitlich dem Horizont Tiszapolgár—Lengyel III — Brodzany/Nitra^{7,8} gleichgesetzt und auf das Vorhandensein der Phase Sopot IV in Slavonien¹⁰ aufmerksam gemacht. B. Brukner hat für Syrmien und Slavonien die gleichzeitige Phase Sopot-final⁹ ausgesondert.

Ende des Neolithikums in Nordwestkroatien

Am Ende des Neolithikums existierte in Nordwestkroatien die Sopot-Kultur. Bewiesene Fundstellen der späten Sopot-Kultur sind Bektinec—Kreč (T. 1: 1—4) und Tkalec—Ciglana (T. 1: 5—8)¹¹, wahrscheinlich auch die Fundstellen Orovački vinogradi (T. 1: 9)¹², Nova Rača—Suma jasenova¹³, Bedenik—Narajev mlin¹⁴ und Narta—Cesma¹⁵ (Abb. 1). Es ist kennzeichnend, daß hohle Fibeln keine Verdickung in der Mitte aufweisen, sondern eine im oberen Drittel und daß es keine durch Einritzen, Kannelieren oder Stempeln erhaltene Verzierungen gibt. Der Abschluss der Sopot-Kultur in Nordwestkroatien deckt sich mit dem Abschluss der Sopot-Kultur III in Slavonien¹⁸.

Ergebnisse der Ausgrabung am Fundort Seče

Am Fundort Seče (6,5 km östlich von Koprivnica, 124 m über dem Meeresspiegel) hat das Museum der Stadt Koprivnica 1979, 1980, 1981, 1982 und 1984 Ausgrabungen vorgenommen. Es wurde eine Fläche von insgesamt 345 m² freigelegt, auf der 23 prähistorische Anlagen (Gruben, Gräbchen, Herde Schächte: **Abb. 2—4**, T. 11: a—f) gefunden wurden; nur in einigen Siedlungsteilen wurden zwei Horizonte im stratigraphischen Sinn^{21,24} festgestellt. Die grosse Grube S-III/IV aus dem Ausgrabungsjahr 1984 enthielt 11 (oder 12?) kleinere isolierte Gruben (Abb. 5, T. 11: d, f) in zwei regelmässigen Reihen; vermutlich dienten sie zum Verrichten wichtiger Arbeiten innerhalb der Siedlung²⁵.

Fundmaterial aus Letičani—Bukvik

Das von V. Urh um 1950 aus den Waldgruben ausgehobenes Fundmaterial wurde von S. Dimitrijević in zwei Gruppen eingeteilt u. zwar in Fundstücke, die der Sopot-Kultur III und jene, die der Lasinja—Kultur angehören. Die »Sopoter« Funde sind Hohlfusschiisseln, Standfuss durchlocht oder nicht durchlocht (Abb. 6: 3—5), kugelige Schiisseln (Abb. 6: 2), halbkugelige Schüsseln (Abb. 6: 1) und bikonische Schüsseln mit zungenförmigen Applikationen am Bauchknick^{26, 293}. Die halbkugeligen Schüsseln sind mit eingedrückten Rundstichen und Applikationen geschmückt; die kugeligen Schüsseln weisen eine vertikale Tiefschnitt-Verzierung auf. Eine Fusschale ist mit einem kreuzartigen Motiv (innere am Standboden) in der Art der Stichband-Keramik verziert (Abb. 6: 3).

Analyse der Fundbestände von Seče

a) Grobe Keramik ist vorwiegend roter, ockergelber oder grauer Farbe. Die häufigsten Gefäßformen sind Töpfe und Näpfe, gewöhnlich mit den am Gefäßrand angesetzten Henkeln (T. 2: 8, 11, T. 6: 2), kleine Teiler (T. 5: 7), kleine konischen oder bikonischen Gläser (T. 2: 13, T. 6: 7), Butten mit einem oder zwei schnabelförmigen oder -ähnlichen Griffzapfen auf der Bauchwölbung (T. 9: 1, 10), halbkugelige Schüsseln, bikonische Schüsseln, ein Teil des Tonlöffelbestandes, (T. 9: 6), Schiisseln auf mehreren Stempelfiissen (T. 5: 3), zum Teil Schalen auf kurzen Hohlfiissen (T. 2: 15), kleine Schalen (T. 9: 12), kleine Hohlfussbecher (T. 9: 5) sowie birnformige Gewichte (T. 5: 11). Die Ornamentierung ist sehr diirftig und auf Fingereindrücke unterhalb des Gefäßrandes (T. 2: 9) beschränkt; gelegentlich sind es auch Einzeleinschnitte sowie eine oder zwei spitze oder runde Applikationen, die auf den Gefäßbauch aufgesetzt werden (T. 6: 3). Charakteristisch sind Schüsseln und Teller mit zungenförmigen Applikationen am Bauch (T. 2: 1, T. 6: 1).

b) **Fein- und Übergangfein-Keramik** weist eine feinere Ausführung vor. Die feinsten Exemplare sind poliert und habeneinen besonderen Glanz. Die überwiegenden Farben sind grau, grauschwarz, rotbraun, rot, ockergelb. Die Feinware ist fast ausschliesslich grauschwarz und rotbraun. Die Gefäßformen sind: halbkugelige Schüsseln (T. 5: 12, T. 6: 9, T. 7: 5, T. 8: 3, T. 9: 8), bikonische Schüsseln mit kurzem oder langem, annähernd vertikalem konischem Oberteil (T. 2: 3, T. 3: 5, 6, 11, T. 4: 7, 11, 17, T. 5: 4, 6, 13, T. 6: 6, 8, 10, T. 8: 2, 23), wahrscheinlich kugelige Schüsseln (T. 2: 4, 7, T. 4: 8, T. 8: 19), bikonische Schüsseln mit stark eingebogenem Oberteil (T. 3: 2, 10, T. 4: 5, 18), abgerundete Schüsseln mit spitz hervortretendem Bauch (T. 8: 17), Teller (T. 2: 14, vielleicht auch 2, T. 8. 22, 25), Schüsseln mit kurzem oder langem Hohl-, Zylinder- oder Glockenfuß, Fuß vorwiegend ohne Loch (T. 8: 1, T. 9: 4); Hohlfußschüsseln mit Lochern im unteren Teil des Schaftes (T. 7: 1), bikonische Topfbecher (T. 7: 8, 9); bikonische Becherschalen mit Henkel (oder Henkeln?), der von der Mündung zum Umbruch reicht (T. 3: 7, T. 2: 6, T. 4: 13); echte Kleinkrüge (T. 9: 3), Schalen mit mehreren Stempelfiissen (T. 7: 3), kugelige Terrinen (T. 3: 9), bikonische Amphoren mit den am Umbruch aufgesetzten

Henkeln, oder henkellos (T. 3: 1, T. 7: 2); Topfe und Napfe mit Henkeln unter dem Gefässrand (T. 5: 14), Eimer (T. 2: 10, T. 9: 11), Butten mit zwei zusammengeführten Henkeln (T. 7: 4), zum Teil Tonflössel (T. 9: 9) und kleine Becher (T. 9: 2). Einige Bruchstücke runder Tongegenstände sind wahrscheinlich Teile der Tonplastiken (T. 4: 15, T. 5: 9).

Die Ornamentierung der "Übergangfein-Keramik von Seča ist recht mannigfaltig; die Ornamentierungstechniken sind: Riefen (T. 3: 2, 6, 7, 9, 10—12, T. 5: 4, 5, 14, T. 4: 5—8, 10, 12—14, 16, 17, T. 7: 5, T. 8: 17, 19, 23), Ritzschnitt (T. 3: 3, 4, T. 4: 11, 18, T. 6: 4), Kerbschnitt (T. 3: 2, 7, 10, 11, T. 4: 7, 12, 17), Flachkannelieren (T. 3: 1, T. 6: 4, T. 7: 2), Strich-Verzierung (T. 3: 9, T. 4: 5, 13, 14), Stichreihen-Verzierung (T. 3: 3), sowie Stempelverzierung, quadratisch, tropfenförmig oder rund (T. 3: 8, T. 4: 10, T. 5: 1, T. 7: 8, T. 8: 17, 20, T. 9: 7), auch Rotbemalung (T. 3: 6, T. 7: 2), zungenförmige, runde und spitze Applikationen (T. 2: 1, 4, 12, T. 4: 9, T. 5: 2, T. 6: 11, 12, T. 9: 9), verschiedenartige hornzapfenförmige Ausbuchtungen (T. 2: 10, T. 4: 1, 3, 4, T. 8: 17), zoomorphe Applikationen (T. 4: 2), vertikale Rippen (T. 6: 9).

Die Ornamentik umfasst vertikale, horizontale, schräge und wellenartige Riefen ohne Rundstich- und Punktmuster (T. 3: 6, T. 4: 6, 8, 16, T. 5: 5, 14, T. 7: 2, 5, T. 8: 19, 23), Riefen mit eingekerbter Rundstich-, Stempel- oder Strichverzierung (T. 3: 7, 10—12, T. 4: 5, 7, 10, 13, 14, 17, T. 8: 17), vertikale, schräge oder horizontale Einschnitte ohne Stempel- Strich- oder Stichverzierung (T. 3: 4, T. 4: 11, 18, T. 8: 2), vertikale schräge oder horizontale Einschnitte kombiniert mit Strich, Stich- und Stempelmuster (T. 3: 3, T. 6: 4), isolierte kreuzartige Stempelverzierung (T. 3: 8), gestempelte isolierte Bandfüllmuster (T. 5: 1, T. 7: 8, T. 9: 7), isolierte gestempelte Dreieckreihen (T. 8: 20), ellipsenförmige Rundstichfelder (T. 3: 1), kombiniertes Motiv, das aus stilisiertem Vogel(?) und kurzen Dreieckseinschnitten besteht (T. 3: 9), wahrscheinlich isolierte Kerbstichreihen (T. 3: 5), sowie Metopen mit eingedruckten Rundstichen (T. 3: 12). Die Bandhenkel sind vertikal, ausnahmsweise horizontal aufgesetzt; gelegentlich sind sie X-förmig, bei der Feinware gewöhnlich kanneliert, auch gefurcht oder gestempelt, bei den Gebrauchsgefäßen manchmal mit Knubben versehen. Zungenförmige Griffzapfen sowie breite Griffe an der Mündung sind auch vertreten (T. 2: 2).

Es ergibt sich aus dieser Analyse, daß die charakteristischen, am häufigsten angewendeten Verzierungstechniken Kannelieren (Riefen), Einkerbungen von Rundstichen, Einschneiden und Stempeln sind.

c) Steingeräte: Außer den üblichen, unterschiedlich grossen Feuersteinmessern (T. 8: 7—9, 11, 15), Stichelkratzern (T. 8: 4, 10, 12, 13, 16), Schabern (T. 8: 5, 6, 14), Kernen und Kernstücken, wurden in der Oberflächenschicht Bruchstücke einer Schaftlochaxt, eine kleinere Axt sowie ein Beilchen gefunden.

CHRONOLOGISCHE EINREIHUNG DES FUNDMATERIALS VON SECE UND AUS LETICANI

a) Parallelen mit der Sopot-Kultur

Einige Gefäßformen und Ornamente können offenbar in Zusammenhang mit der Sopot-Kultur gebracht werden. Es sind Töpfe und Näpfe mit dicht unter dem Mund angebrachten Henkeln³⁰, Schüsseln auf durchlochtem Zylinderfuß³¹, Schüsseln auf kurzem Standfuß³², bikonische Schüsseln mit vertikalem Oberteil³³, Eimer mit schnabelförmigem Ausguß³⁴, Henkelbutten³⁵, breite Teller und Becher³⁶. Ornamente, die Parallelen zur Sopot-Kultur zeigen, sind: eingekerbte runde Einstiche³⁷, kannelierte Schräg- und Horizontallinien³⁸, seicht gerillte Linien³⁹, Einschnitte⁴⁰, Tiefschnitt⁴¹ sowie Rotbemalung⁴².

Die Beziehung zum Fundmaterial der Kultur Sopot-final (d. h. Sopot IV) ist signifikant. Auf der Fundstelle Drenje—Ugljara (bei Dakovo) wurden neulich Oberflächenfunde aufgelesen, die eine ähnliche Ausführung der Feinware und eine ähnliche Henkellage aufweisen und wahrscheinlich gleichaltrig sind⁴³. Ähnlich sind auch die Funde von Pepelane—Lug (bei Virovitica)⁴⁴. Es handelt sich jedoch nicht um gleichartige, sondern um zusammengehörige Funde, die in die Zeit nach Sopot III zu datieren sind.

Schicht II (sag. aeneolithischer Humus) auf Gomolava weist auch eine Reihe von identischen Formen auf⁴⁶: zylindrische und glockenförmige Standfußbe⁴⁷, Becher⁴⁸, bikonische Schüsseln mit annähernd vertikalem Oberteil⁴⁹, Teller mit zungenförmigen Applikationen⁵⁰, Henkeltöpfe deren Henkel etwas unter der Mündung angebracht sind⁵¹, Näpfe mit dem an der Mündung ansetzenden Henkel⁵², bikonische Schüsseln mit eingezogenem Oberteil⁵³, kleine bikonische Glasse⁵⁴, seicht gerillte Linien⁵⁵.

b) Parallelen mit der Vinča-Kultur

In Bapska (Vinča-D) finden wir Schüsseln mit kurzem, eingezogenem und knubenesetztem Hals⁵⁶, bikonische Schüsseln mit eingebogenem Oberteil⁵⁷, Schüsseln auf durchlochtem Fuß⁵⁹, Töpfe mit Henkel unter der Mündung⁶⁰, runde Lengyal-Applikationen⁸¹. Bei dieser Kultur begegnen wir auch den Schüsseln mit mehreren Stempelfißen⁶², breiten Tellern⁶³ sowie anderen Gefäßformen, die den besprochenen ähnlich sind.

Von besonderem Interesse ist die Beziehung zum Fundmaterial der späten Vinča-Kultur im nordöstlichen Bosnien. In Schicht II von Gornja Tuzla fanden sich z. B. bikonische Schüsseln mit kurzem eingezogenem Oberteil und zungenförmiger Applikation⁶⁴, kurze und breite Hohlfüsse von Schüsseln und Bechern⁶⁵, Krüge mit einem oder zwei Henkeln die von der Mündung zum Bauch reichen⁶⁶, sowie mit vertikalen Schnittbändern verzierte Gefäße⁶⁷. B. Čović hat auch ganz neue oder häufige Erscheinungen in dieser Schicht von Gornja Tuzla festgestellt (Hohlfußschüsseln, Abwandlung oder Ausbleiben der Kannelatur, Auftreten zahlreicher dekorativer Applikationen und überwiegend grober Keramik, zunehmender Sandgehalt im Ton, zahlreiche Schüsseln mit eingebogener Mündung, usw.⁶⁸, und sie mit

der Phase Bubanj—Hum Ia (Salcutza II ocr III)⁶⁹ verglichen. A. Benac hat im Schicht I der Fundstelle Gradina in Grbača bedeutende Unterschiede im Vergleich mit der (älteren) Schicht II festgestellt, so z. B. das Ausbleiben der Kannelatur⁷⁰. Derselbe Autor stellt fest, daß in Schicht I der Fundstelle Varoš bei Koraj die Schiisseln mit eingezogener Miindung überwiegen, während die Schiisseln mit ausladendem Hals⁷¹ immer weniger vertreten sind. Verhältnismässig oft treten noch Hohlfußschiisseln auf⁷². Die Frage der Zugehörigkeit zweier verzierter Scherben in Schicht I der Fundstelle Gradina in Grbača bleibt offen; es ist möglich, daß beide Stücke nachträglich bei vorübergehender Besiedlung in die Schicht gelangt sind.⁷³

c) Parallelen mit der Moravisch—Lengyel — Kultur

In dieser Kultur finden wir ähnliche bionische Schiisseln mit abgesetztem kurzem Oberteil⁷⁴, leicht bionische Schiisseln mit runden Applikationen auf dem Bauch (je eine oder mehrere)⁷⁵, Töpfe mit Griffzapfen⁷⁶, leicht bionische Schiisseln mit ausladender Miindung⁷⁷, Töpfe mit Henkel an der Miindung oder etwas darunter⁷⁸; einigermassen ähnlich sind Schiisseln mit den unter der Miindung angebrachten Henkeln⁷⁹. In der Ornamentik begegnen wir eingekerbten runden Einstichen und runden Stempelstichen⁸⁰, kurzen vertikalen Einstichen⁸¹, Dreiecken⁸², Fingernagel-eindrücken⁸³.

d) Parallelen mit der Stichband-Keramik

Die Stichband-Keramik kennt zahlreiche kreuzartige oder kreuzähnliche eingestochene Motive⁸⁴, ihre Spätphasen (sog. Stichband-Lengyel, friihaeneolitische Phasen) auch Stichband- und Stempelverzierungen auf Krughenkeln und Bauchwölbungen⁸⁵ (Henkelansatz unter der Miindung).

e) Parallelen mit der Kultur Brodzany-Nitra

Nach neuesten Auslegungen stellt diese Kultur die Phase Lengyel III in der Slowakei dar⁸⁶; die Gefäßformen sind Becher auf durchbrochenem Standfuß (jedoch mit einer Verdickung im Oberteil)⁸⁷, Becher oder Schalen mit kurzem Standfuß ohne Loch⁸⁸, bauchige Gefäße mit Henkeln am Mundsäum⁸⁹, Butten mit Griffzapfen^{89a}; in der Ornamentik sind ähnlicherweise runder plastischer⁹⁰ sowie zungenförmiger^{90a} Gefäßschmuck vertreten.

f) Parallelen mit Tiszapolgár-Kultur und Prototiszapolgár-Phase

Ahnlich sind zungenförmige Applikationen auf der Bauchwölbung der Schiisseln und Schalen⁹¹, Hohlfiisse mit oder ohne Loch⁹², Töpfe und Nöpfe mit Henkeln unter oder an der Miindung⁹³, Rundstichreihen⁹⁴, senkrechte geschnittene Winkelbänder⁹⁵, Eimer⁹⁶ usw.

g) Parallelen mit den Kulturen Ludanice und Jordanów

Zahlreiche Töpfe und Nöpfe mit Henkeln an der oder dicht unter der Miindung⁹⁷, runder plastischer Gefäßschmuck⁹⁸, Schalenbecher mit Henkeln die von der Miindung zum Bauch reichen", bionische Schiisseln mit eingebogenem Oberteil¹⁰⁰,

Butten mit Griffzapfen¹⁰¹, Hohlfußschüsseln¹⁰² weisen eine bestimmte Ähnlichkeit auf.

h) Parallelen mit der Kultur Zengővarkony-Lengyel und der Phase Lengyel III

In der klassischen Lengyelkultur fallen runde Applikationen¹⁰³, kugelige Schüsseln und Töpfe¹⁰⁴, sowie die Rotbemalung auf. Die von P. Raczky¹⁰⁶ ausgesonderte Phase Lengyel III weist jedoch identische Griffzapfen¹⁰⁷, runde Applikationen¹⁰⁸, Hohlfußschüsseln mit breiterem Fuß¹⁰⁹, Henkeltöpfe und -näpfe (Henkel am Rumpf oder am Mundsaum¹¹⁰, Eimer mit Ausgüßgusschnauze¹¹¹, Tonlöffel¹¹², usw.) auf.

i) Parallelen mit der Kultur Bubanj-Salcutza

In beiden Kulturen sind ähnliche Schalenbecher vertreten, deren breite Bandhenkel (oder andersartige Henkel) von der Mündung bis zum bikonischen oder gewölbten Bauch reichen¹¹³; seichte Kannelatur oder eingetiefte Ornamente sind vorhanden (in Phase Bubanj—Hum la = Salcutza II oder III)¹¹⁴. Elemente dieser Kultur dürften indirekt nach Podravina (= Drau—Gebiet) gelangt sein. Mit Rücksicht auf den in Jagnjeda gefundenen Henkel Salcutza IV ist es jedoch nicht ausgeschlossen, daß es auch direkte Kontakte gegeben hatte.¹¹⁵

j) Parallelen mit der Lasinja-Kultur

Ähnlich sind bikonische Schüsseln mit vertikalem konischem Oberteil, und manchmal eingebogenem Unterteil¹¹⁶, Töpfe mit Henkeln an der Mündung¹¹⁷, Hohlfußbecher¹¹⁸, Tonlöffel¹¹⁹, Amphoren¹²⁰. In der Ornamentik sind auch eingeschnittene schräge und vertikale Linien²¹¹, Flachkannelatur¹²² und Strichverzierung¹²³ vertreten.

Es ist aus dieser kurzen Analyse ersichtlich, daß analoges Fundmaterial in verschiedenen Kulturen des späten Neolithikums und des frühen und mittleren Aeneolithikums zu finden ist. Jedoch kann das Fundmaterial von Seče und aus Leticani nicht restlos einer der bekannten Kulturen zugeteilt werden. Es besteht eine grosse Ähnlichkeit mit den Funden der klassischen Sopot-Kultur III, aber auch mit den Funden der Sopot-Kultur IV, der Phase Lengyel III und der jüngsten Vinča-Kultur im nordöstlichen Bosnien (Vinča D-3). Neuerlich wurde auch von den bosnischen Neolithikumsforschern eine These über das Andauern der Hvar—Lisičići — Kultur im frühen Aeneolithikum aufgestellt¹²⁴. In seinem Werk über die Vinča-Kultur spricht J. Chapman von einer frühen (Stufen A, B und C) und einer späten Phase (Stufe D); es ist aus den Zeitangaben C¹⁴ ersichtlich, daß das Vorhandensein dieser Kultur noch zur Zeit der Kulturen Tiszapolgar, Lengyel III und Sopot IV, sowie Bubanj—Hum la¹²⁵ möglich war. Viele Gemeinsamkeiten mit Schicht II (sog. aeneolithischer Humus) auf Gomolava weisen auf den Zeitabschnitt nach Vinča D-2 (Gomolava Ib)¹²⁶ hin.

Im Horizont A-3 der Fundstelle Markt/Hotel (Fundort Vinkovci) wurden Gegenstände aus den Kulturen Salcutza II-C (oder II-C bis III). Bodrogresztur (spä-

terer Abschnitt der friihen Phase oder Ubergang zur späteren Phase) und Lasinja II-B (nachträgliche Korrektur von S. Dimitrijević)¹²⁹. Deshalb sind wir der Ansicht, daß der Wirklichkeit jene von I. Ecsedy neulich eingeführte Synchronisation Tiszapolgár — Salcutza I entspricht¹³⁰. Aus angeführten Voraussetzungen und Argumenten ergibt sich, daß die Tiszapolgár-Kultur zeitlich nicht mit Vinča D-2 übereinstimmt, sondern mit dem Zeitabschnitt danach, mit «-aeneolithischem Humus* auf Gomolava, d. h. mit Sopot IV, Vinča D-3 in Bosnien sowie mit den Funden von Seče und aus Letičani und mit Lengyel III.

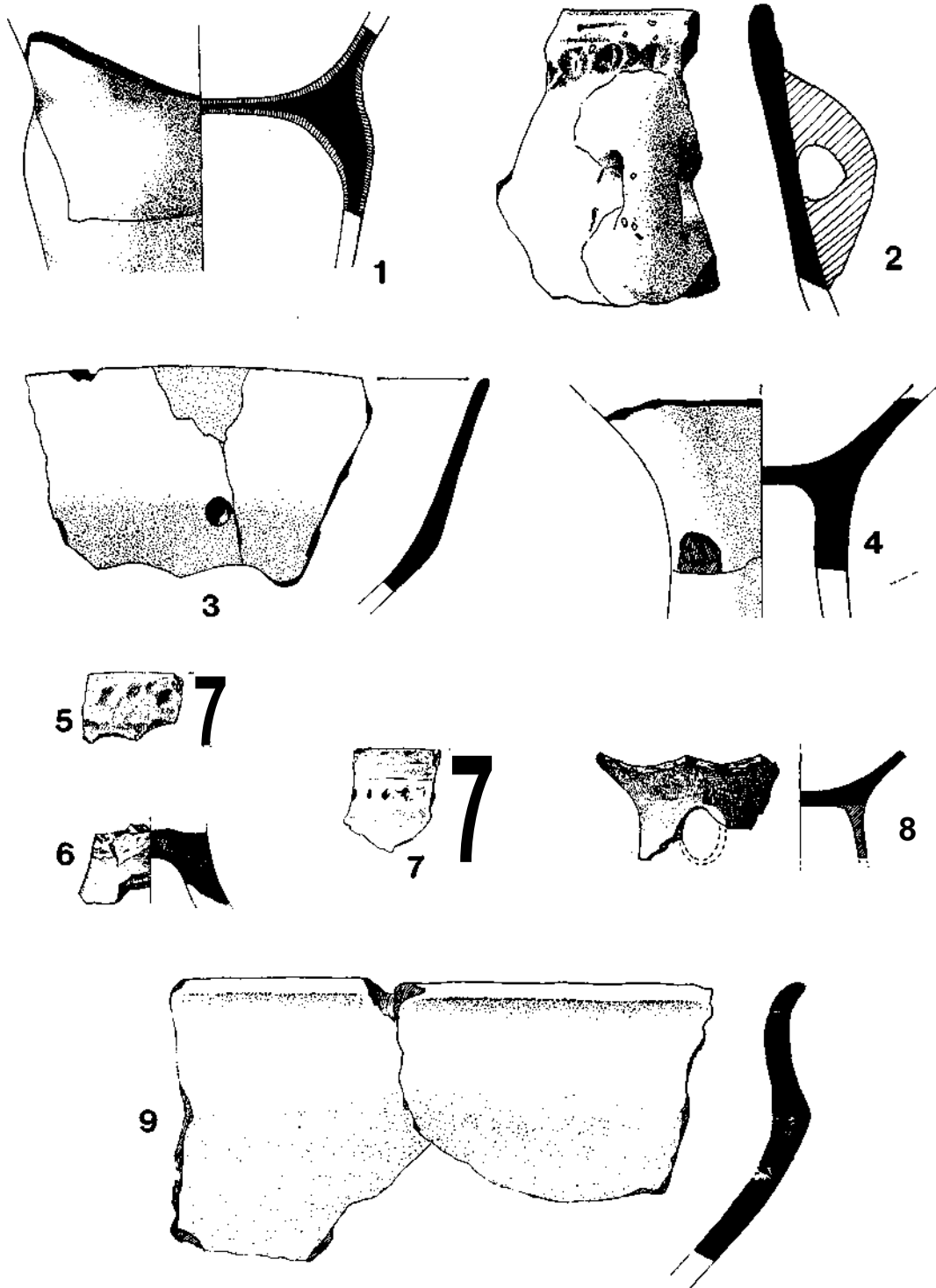
Die besprochenen Funde sollen offensichtlich in das friihe Aeneolithikum, vor der Lasinja—Kultur, datiert werden (die Oberflächenfunde von Seče enthielten Scherben der friihen Lasinja—Keramik). In der Entstehung dieser Kulturersehung machen sich die Einflüsse der späten Sopot-Kultur bemerkbar, die besprochenen Funde können ihr jedoch nicht gleichgesetzt werden, was zumeist dem Einfluß anderer Kulturen (Stichband-Lengyel, Lengyel III, Tiszapolgár, Salcutza.. .) zuzuschreiben ist. Für die besprochene Art von Fundmaterial schlagen wir den Terminus Seče-Kultur vor; wir sind jedoch der Auffassung, daß diese Kultur nur ein kleiner Teil des grossen Bestandes an friihaenolithischen Kulturen in karpatischer Tiefebene und in benachbarten Gegenden ist. Nach der heutigen Sachlage zu schliessen, sollte sich diese Kultur im grösseren Teil Nordwestkroatiens verbreitet haben. Im Westen grenzte sie an die Lengyel-Kulturen in Slowenien¹³⁵ an, und im Osten breitete sie sich etwa bis Virovitica aus (Fundstelle Pepelane—Lug gehört vielleicht der Kultur Sopot IV an).

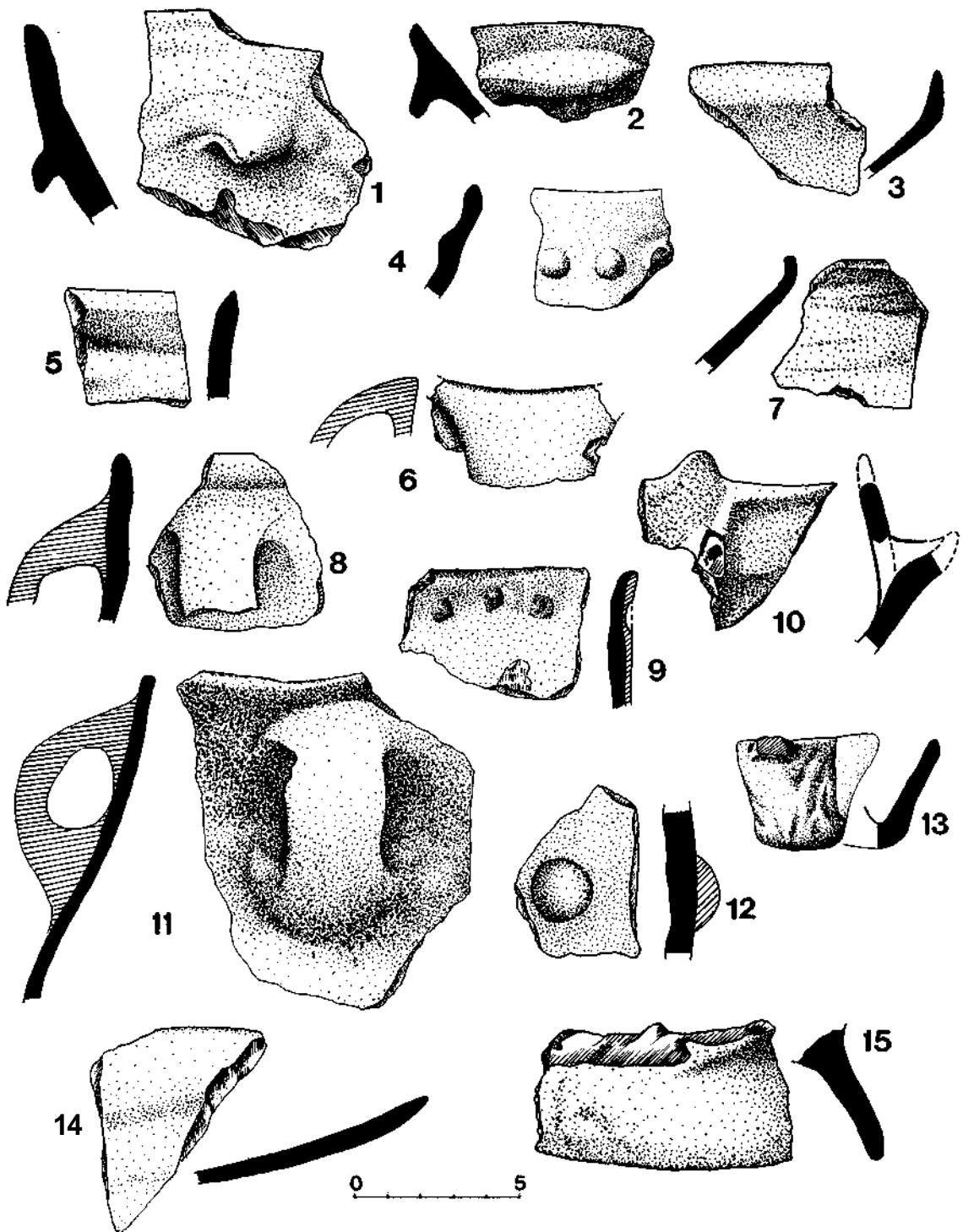
MITTLERES UND SPÄTES AENEOLITHIKUM IN NORDWESTKROATIEN

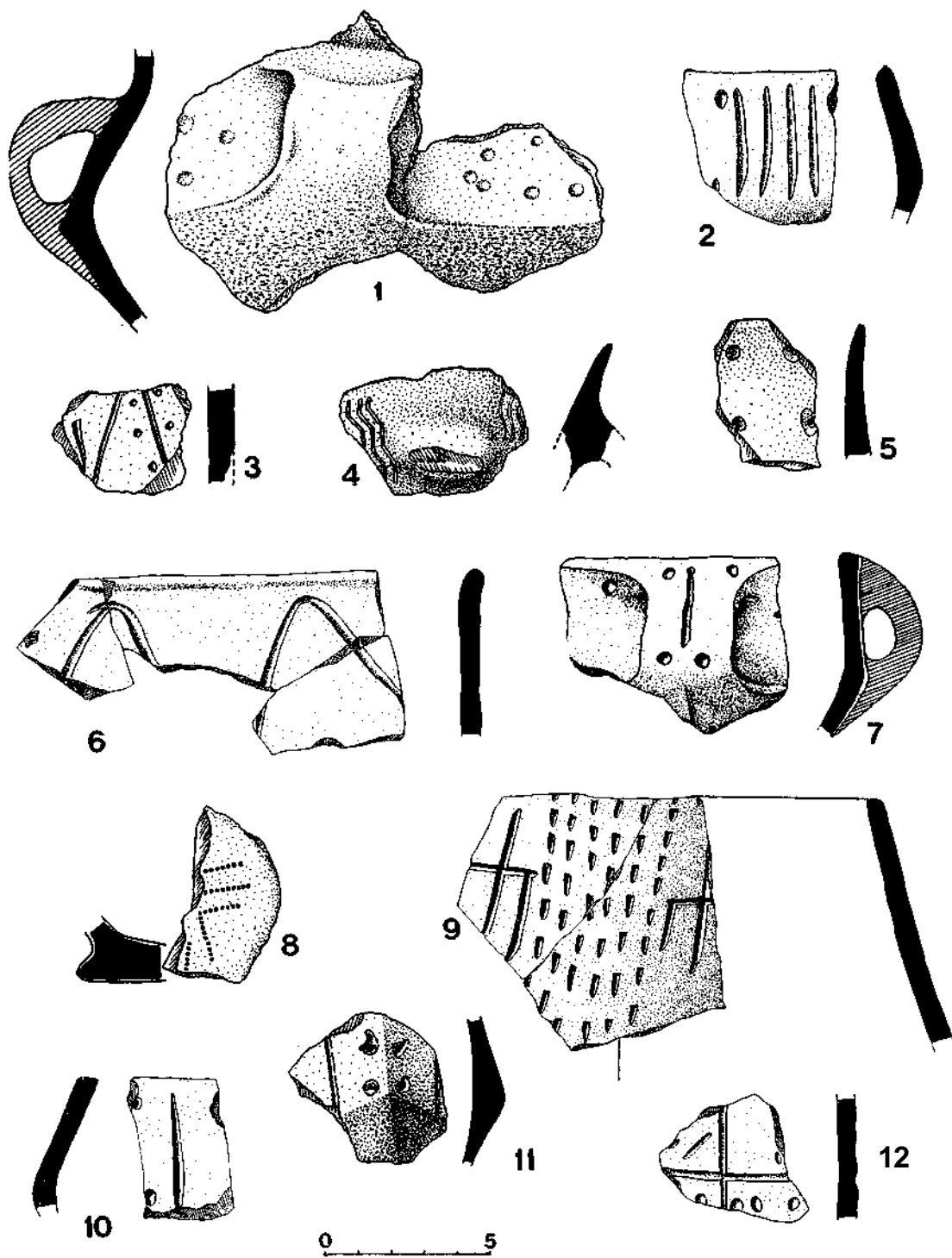
In Nordwestkroatien werden die Sopot- und die Seče-Kultur von der Lasinja—Kultur abgelöst. Die These von S. Dimitrijević über die ausschliesslich sporadische und späte Besiedlung Slavoniens in der Lasinja—Zeit ist nicht mehr haltbar, weil die Verbreitung dieser Kultur bis nach Syrmien festgestellt wurde¹⁴⁰. Zur Zeit sind uns in Slavonien 20 Lasinja—Fundplätze bekannt: 1. Vučedol—Vinograd Stream; 2. Vinkovci—Pjeskana; 3. Poganovci—Ul. B. Radičevića 20; 4. Koška—Cer; 5. Koška—Pjeskana II; 6. Vučjak Feričanački—Jezero; 7. Mrzovič—Gradina; 8. Paljevine—Na bukvi; 9. Dakovo—Grabovac; 10. Zarišlac—Grabaračke livade; 11. Bebrina—Okukalj; 12. Hrnjevac—Brdo; 13. Jakišić—Caira; 14. Gradac—Pašnjak; 15. Novoselci—Pašnjak; 16. Ašikovci—Vražjak; 17. Vinkovci—Hotel; 18. Jasenaš; 19. Grubišno Polje; 20. Pakrac¹⁴². In Nordwestkroatien sind uns 57 Fundstätten der Lasinja-Kultur bekannt, wovon mehr als ein Drittel auf Slavonien entfällt¹⁴³. Es wäre praktisch unmöglich, Slavonien auch mit 27 Fundstätten der Badener Kultur zu belegen, falls diese zu gleicher Zeit existiert haben sollte¹⁴⁴; es liegen auch keine Beweise über eine grosse gegenseitige Beeinflussung vor. Lasinja-Kultur ist für uns älter als Badener Kultur und sie war im mittleren Aeneolithikum vorhanden. Die Stellung der Kultur Retz-Gajary ist nicht vollkommen klar: sie löste die Lasinja-Kultur ab, d. h. ungefähr zwei Typen dieser Kultur (Retz-Gajary und Visnjica) 16-sten zwei Typen der Lasinja-Kultur ab¹⁴⁷. Der Kultur Retz-Gajary gehören 8 Fund-

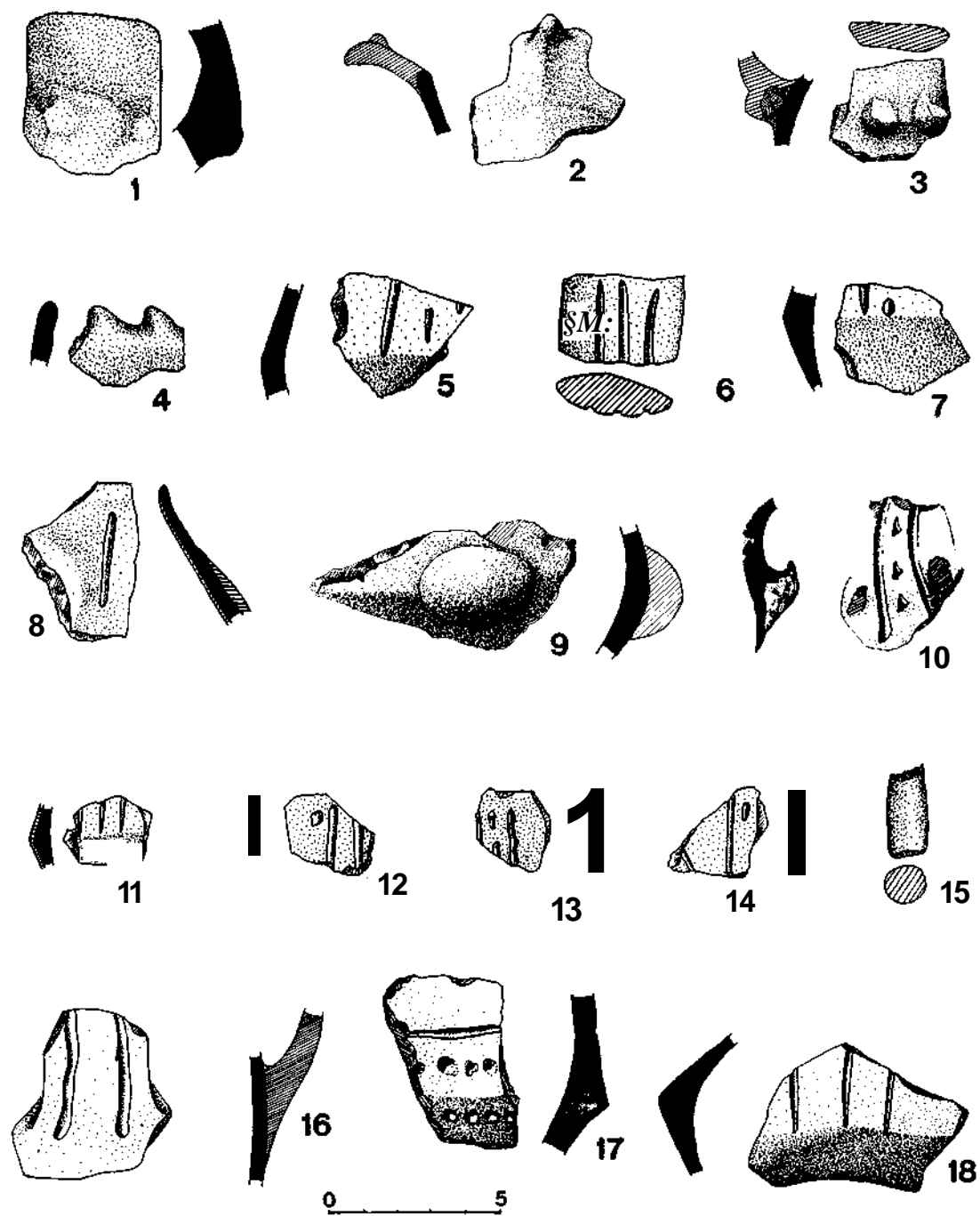
stellen in Nordkroatien an: 1. Dakovo—Grabrovac; 2. Dakovačka Satnica—Katin-ska; 3. Paljevine—Na bukvi; 4. Hrnjevac—Brdo; 5. Stare Plavnice—Starenice; 6. Drljanovac; 7. Vindija; 8. Višnjica—Mäckova spilja¹⁴⁶. Unserer Ansicht nach existierte diese Kultur in Slavonien in der Übergangszeit zwischen dem mittleren und späten Aeneolithikum, und in Nordwestkroatien noch bis zum Aufkommen der Vučedolkultur. Klassische Badener Kultur ist jünger als diese Kultur. In der heutigen Zeit wird die Auffassung von der Verbreitung der Vučedolkultur nach Nordwestkroatien durch Wanderung nicht mehr vertreten. Die Vučedolkultur hat sich nämlich nicht nur aus der Kostolac-Kultur, sondern auch aus der Kultur Retz-Gajary (Typ Višnjica)¹⁵⁴ entwickelt (so in Nordwestkroatien) (Abb. 8).

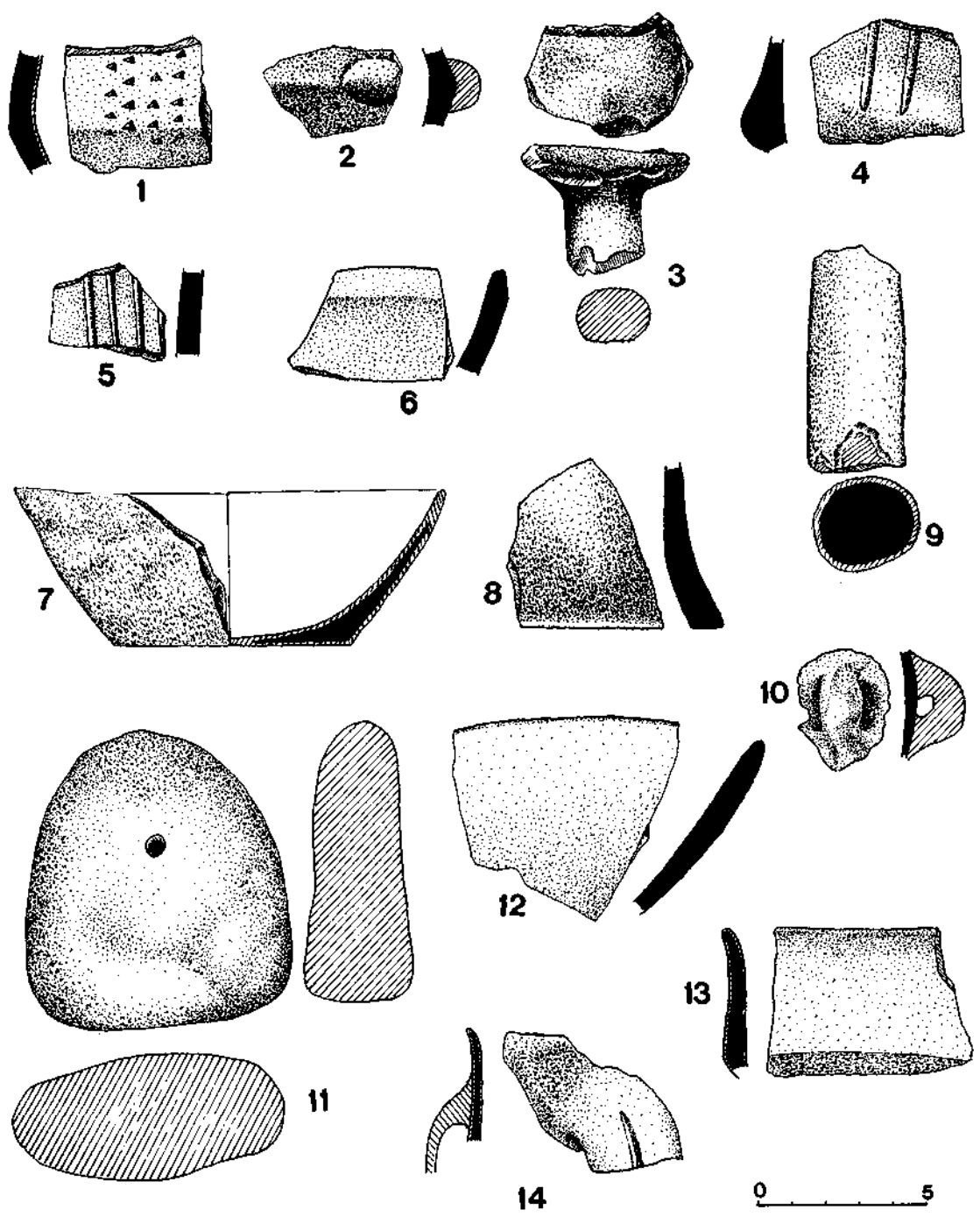
Als dieser Text schon abgeschlossen vorlag, wurde vom Stadtmuseum Križevci eine Probegrabung auf der Fundstelle Karane bei Križevci vorgenommen (Leitung: Zoran Homen). Es wurden Funde ausgehoben, die auch der Seče-Kultur (allerdings einer früheren Phase) angehören. Es handelt sich also um eine dritte Fundstelle dieser Kultur in Nordwestkroatien.

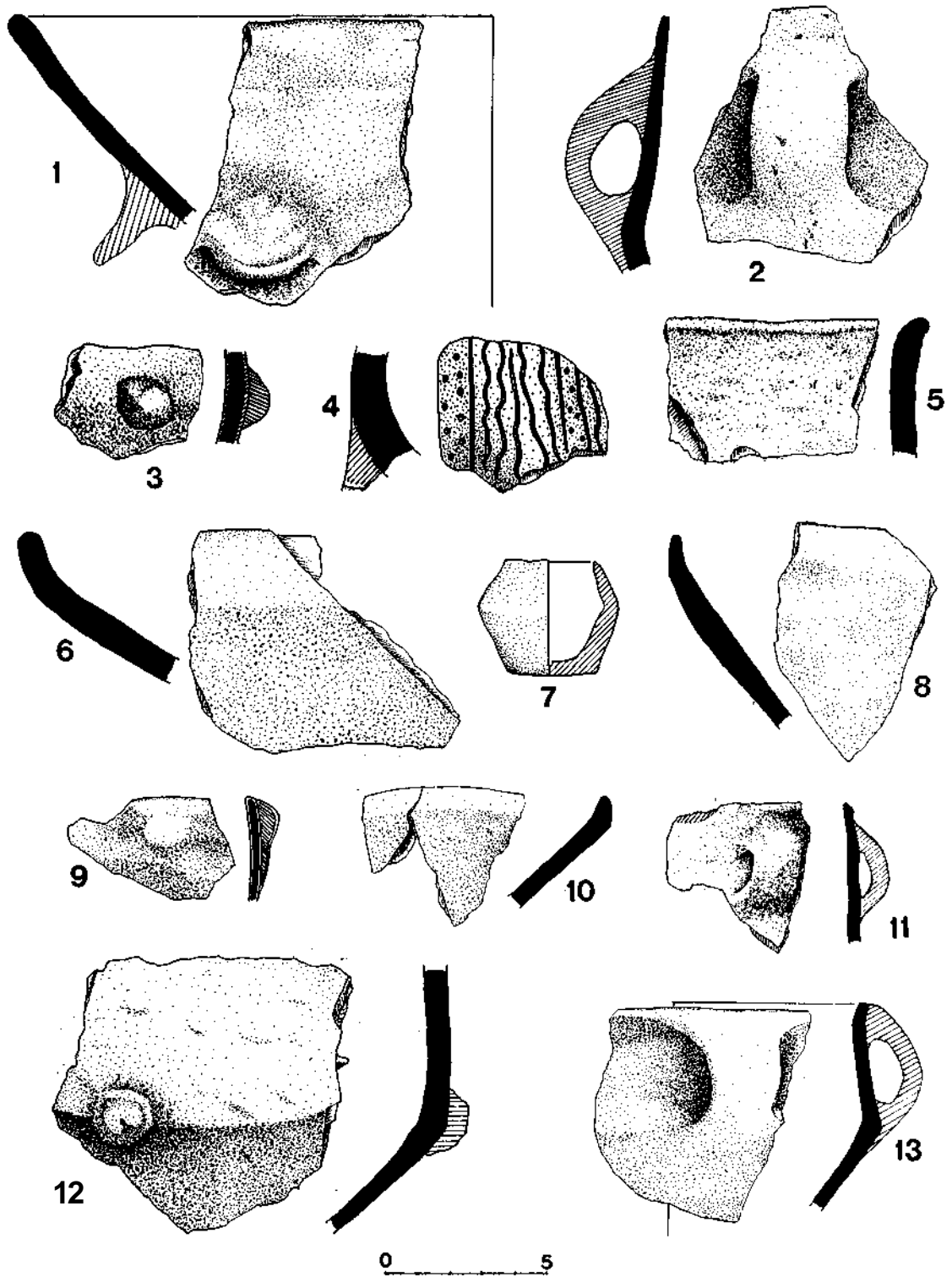

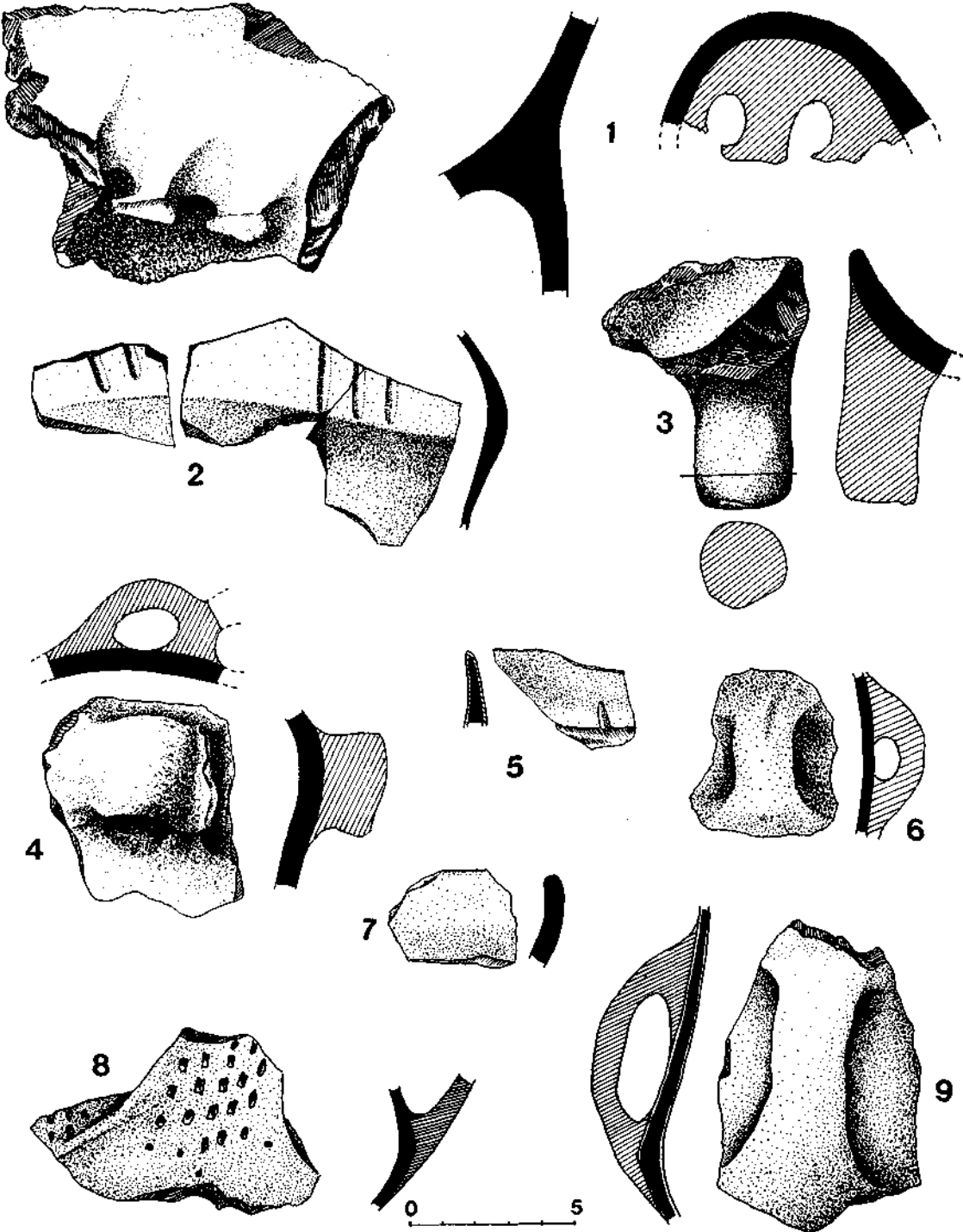

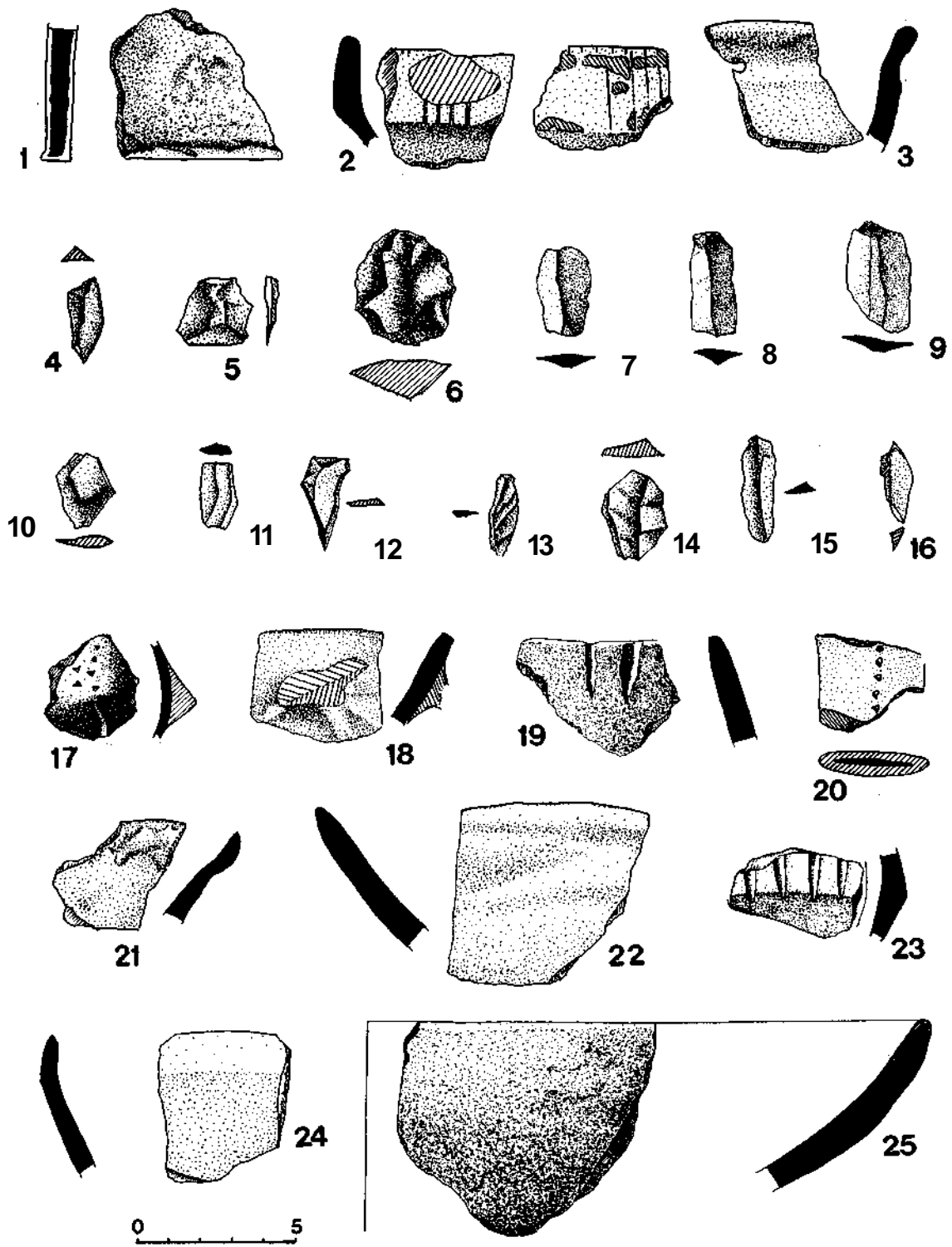

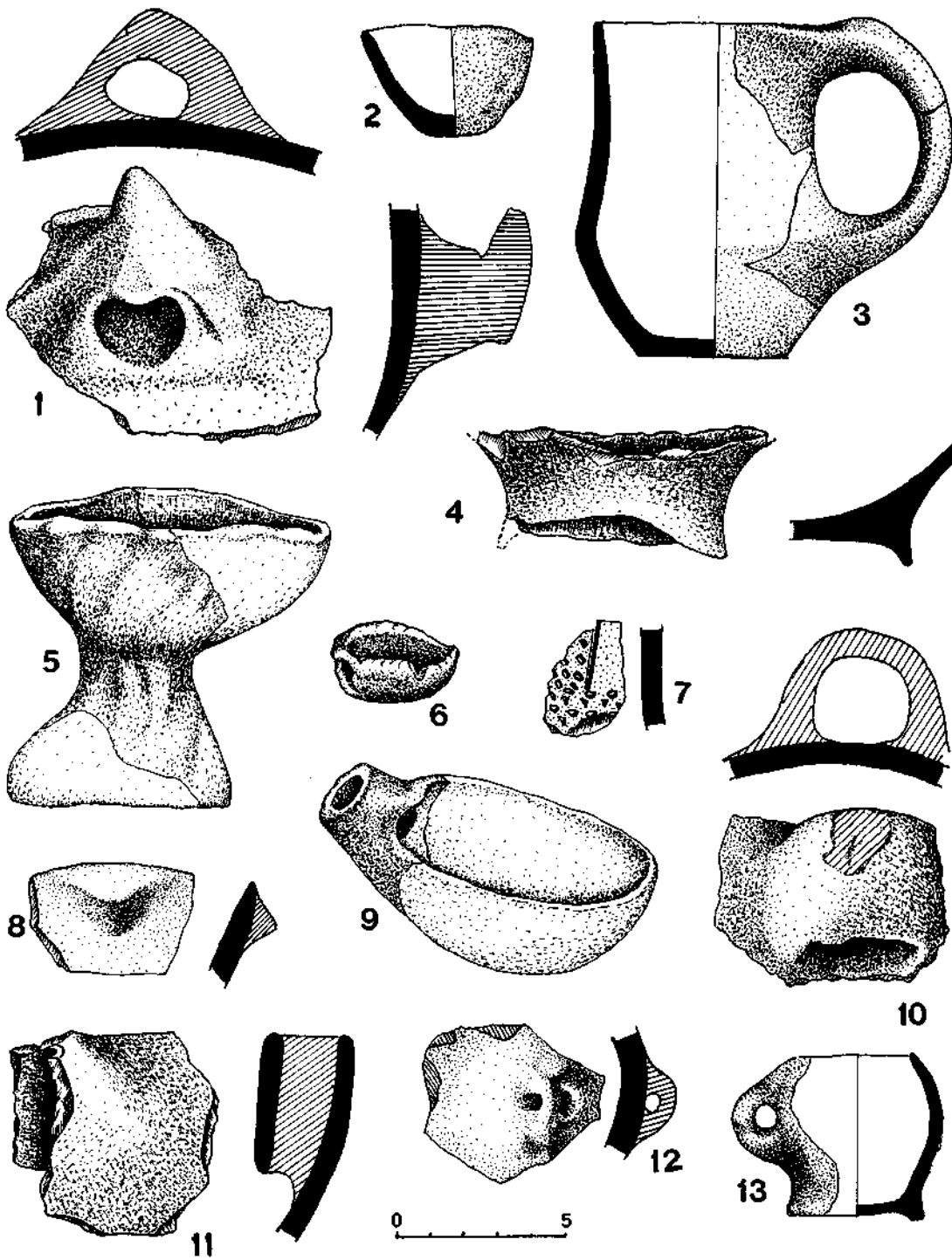

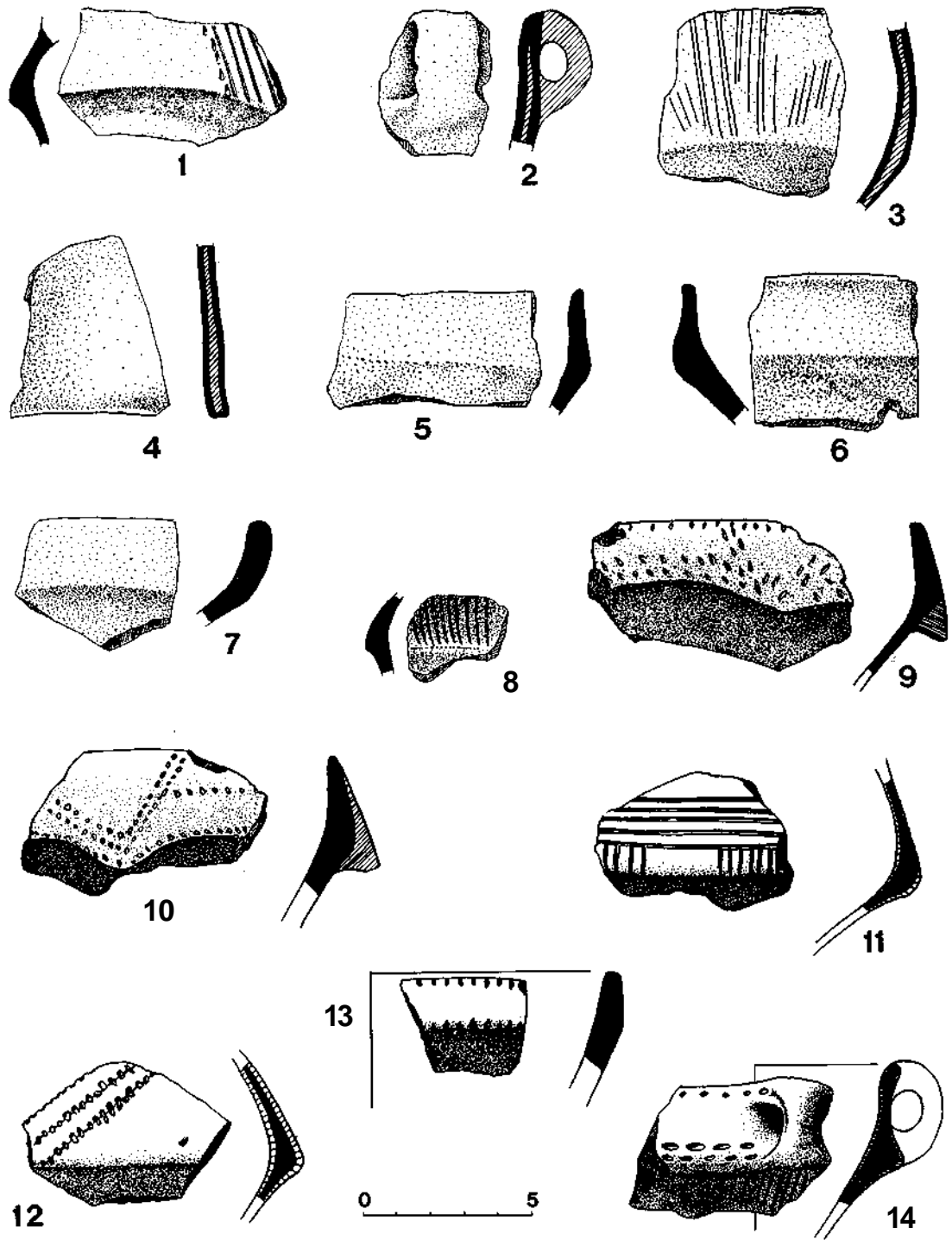

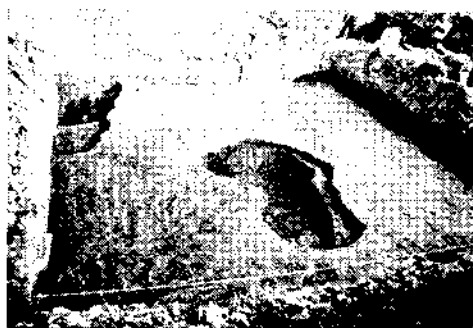

a

b

c

d

e

f

DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu

OSTAVA KASNOG BRONCANOG DOBA IZ MALICKE

(Table 1—3)

UDK 903.2 (407.13) "630/637"

Izvorni znanstveni rad

Ostava iz Maličke zaslužuje pažnju ponajprije zbog činjenice što je to za sada tek četvrta poznata ostava na području Korduna. Njezin inventar sadržava karakteristične elemente ostava horizonta II-Veliko Nabrđe, starije kulture polja sa žarama sjeverne Hrvatske, odnosno pripada Ha Al stupnju.

Ostava iz Maličke, kod Vrginmosta, nađena je 1968. godine na njivi Miladina Sapića, i te iste godine otkupljena je od nalaznika za prehistorijsku zbirku Arheološkog muzeja u Zagrebu. Predmeti su otkriveni na okupu prilikom obrade zemljišta. Drugi korisni podaci o tom zanimljivom nalazu nisu se, na žalost, sačuvali. Ostava sadrži 124 predmeta, od čega veći broj otpada na brončano grumenje i na tzv. »pogače«, zatim na oruđe i ukrasne predmete.

Opis materijala

1. Veća okrugla brončana ploča s koncentričnim plastičnim krugovima i trnom u sredini; vanjski rub ukrašen je plastičnim vertikalnim linijama složenim u me-tope (T. 1: 1).
2. Ulomak sječiva bodeža (T. 1: 2).
3. Igla klobučasto oblikovane glavice, po rubovima ukrašene urezima, i sa dva zadebljanja na vratu (T. 1: 3).
4. Ulomak noža s drškom u obliku jezičca, klinastog presjeka sječiva (T. 1: 4).
5. Ulomak noža s pločicom za pričvršćivanje drške, klinastog presjeka sječiva (T. 1: 5).
6. Veći brončani okrugli gumb s dvije petlje na poledini (T. 1: 6).

7. Ulomak šuplje sjekire, oštećene ušice, ispod vrata ornamentirane motivom plitko kaneliranih resa (T. 1: 7).

8. Šuplja sjekira sa zadebljanjem na otvoru i ušicom, ispod vrata ornamentirana plastičnim rebrom (T. 1: 8).

9. Šuplja sjekira sa zadebljanjem na otvoru, ukrašena plastično izvedenim dvostrukim »V-ornamentom« (T. 1: 9).

10. Šuplja sjekira zadebljalog vrata i s ukrasom zaobljenog »-V-ornamenta« i trima kvržicama (T. 1: 10).

1. Narukvica od brončanog lima sa širim vertikalnim narebrenjima (T. 2: 1).

12. Ulomak torquesa (T. 2: 2).

13. Ulomak posude čiji je rub savijen u svitak kroz koji je provučena žica; nizovi iskucanih točkica iste veličine prate rub i okomiti spoj posude (T. 2: 3).

14. Igla okrugle, pri vrhu spljoštene i gusto kanelirane glavice (T. 2: 4).

15. Tri ulomka brončanog lima ukrašenog nizovima iskucanih točkica (T. 2: 5).

16. Tordirana narukvica s uvijenim završecima (T. 2: 6).

17. Okrugli razvođač remenja ukrašen plastično izvedenom rozetom (T. 2: 7).

18. Srp čija je drška raščlanjena sa tri vertikalna rebra — srednje rebro je kraće, a iznad njega je sedam horizontalnih rebara; bočna se rebra spajaju pod oštrim kutom sa zadebljanim hrptom plohe sječiva; hrbat i dio unutrašnjeg rebra prelomljen je udubljenjima (T. 3: 1).

19. Ulomak srpa čija je drška raščlanjena sa tri vertikalna rebra — vanjsko rebro prelazi u zadebljali hrbat plohe sječiva, a unutarne i srednje u blagom luku samo djelomično ulaze u plohu sječiva. Rebro kao i hrbat prelomljeni su urezima (T. 3: 2).

20. Ulomak srpa čija je drška raščlanjena sa četiri vertikalna rebra, koja se spajaju pod oštrim kutom sa zadebljanim hrptom sječiva, kojeg prate tri plastično izvedena rebra (T. 3: 3).

21. Ulomak srpa čija je drška raščlanjena sa pet plastičnih rebara — tri srednja rebra su kraća, a iznad njih su položena tri horizontalna rebra; bočna se rebra spajaju pod oštrim kutom sa zadebljanim hrptom plohe sječiva i razlomljeni su urezima, a hrbat prate dva plastično izvedena rebra (T. 3: 4).

22. Ulomak srpa čija je drška raščlanjena sa tri vertikalna rebra, koja se spajaju pod oštrim kutom sa zadebljanim hrptom plohe sječiva, a hrbat prati deblje i tanje, plastično izvedeno, rebro (T. 3: 5).

23. Ulomak srpa čija je drška raščlanjena sa tri vertikalna rebra, koja se spajaju pod oštrim kutom sa zadebljanim hrptom plohe sječiva; bočna rebra i hrbat razlomljeni su sitnim urezima (T. 3: 6).

24. Ulomak srpa čija je drška raščlanjena sa tri vertikalna rebra, koja se spajaju pod oštrim kutom sa zadebljanim hrptom plohe sječiva, a hrbat prate dva plastično izvedena rebra (T. 3: 7).

25. Ulomak srpa čija je drška raščlanjena sa tri vertikalna rebra — srednje rebro je kraće, a dva bočna spajaju se pod oštrim kutom sa zadebljanim hrptom plohe sječiva, kojeg prati zadebljalo, plastično izvedeno, rebro. Rebra kao i hrbat razlomljena su udubljenjima (T. 3:8).

26. Ulomak srpa čija je drška raščlanjena sa tri vertikalna rebra, koja se spajaju pod oštrim kutom sa zadebljanim hrptom plohe sječiva (T. 3: 9).

27. Ulomak srpa čija je drška raščlanjena s dva vertikalna rebra — vanjsko bočno rebro prelazi u zadebljani hrbat plohe sječiva, a unutarne u plastično izvedeno rebro koje prati hrbat srpa. Rebra i hrbat razlomljeni su udubljenjima (T. 3: 10).

28. Amorfno grumenje bronce (ne reproduciramo).

29. Brončane »pogače« (ne reproduciramo).

30. Vrlo sitni ulomci različitih brončanih predmeta, kojima je oblik neprepoznatljiv (ne reproduciramo).

Iz opisa materijala vidljivo je da su predmeti u većini slučajeva oštećeni i, najvjerojatnije, bili van upotrebe, odnosno zajedno s grumenima bronce i s tzv. »pogačama« upotrebljavani su kao sirovina za novo lijevanje i obradu. Da li je riječ o ostavi ljevača, trgovca ili zakopanog materijalnoj vrijednosti pojedinca, a možda i zajednice, teško je reći, tim prije što su mišljenja arheologa o namjeni kao i o svrsi zakapanja ostava različita. Najčešće se ne raspolaže s podacima o okolnostima nalaza, što je slučaj i kod ove ostave, pa se o njoj s tog gledišta ne može ništa konkretnije zaključiti. Od sačuvanih predmeta, ili pak onih kojima je oblik prepoznatljiv, najbrojnije su zastupljeni srpovi i šuplje sjekire s tuljkom za nasad. U najsigurniji materijal ostave treba prije svega usvrstati nakit.

Ukrasni predmeti ne izdvajaju se ni po čemu od onih kojima obiluju ostave Ha Al stupnja, odnosno horizonta II — Veliko Nabrđe, starije kulture polja sa žarama međuriječja Drave, Save i Dunava¹. Za tordirane narukvice s uvijenim završecima treba istaći da su po obliku i dekorativnim elementima usko vezane za ranija razdoblja, pa usporedimo li samo narukvicu iz groba u Suseku² (datiran u Br C stupanj) s primjerkom iz Maličke (T. 2: 6), ili pak s narukvicama istog tipa iz ostava Ha Al stupnja npr. Pričac, Brodski Varoš ili Poljanci I³, uočavamo da im je oblik,

¹ K. VINSKI—GASPARINI. Ostave s područja kulture polja sa žarama. *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, 1983, p. 054 sqq.

² K. VINSKI—GASPARINI. Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. *Monografije Filozofskog fakulteta u Zadru*, 1/1973, T. 1: 12.

³ K. VINSKI—GASPARINI, o. c, T. 7.1: 34 (Pričac), T. 59: 11 (Brodski Varoš), T. 4h 5 (Poljanci I).

unatoč dužem vremenskom rasponu, ostao neizmijenjen. Narukvice od brončanog lima s vertikalnim narebnjenjima pojavljuju se nešto rjeđe u Br D stupnju, da bi u idućem Ha Al stupnju bile brojnije, tako da gotovo i nema ostave iz tog razdoblja s područja međuriječja u kojima se ne nalaze narukvice ovog tipa. Za primjerak iz Maličke (T. 2: 1) kao analogije navest ćemo samo neke iz ostava horizonta II, npr. Budinščina, Brodski Varoš, Veliko Nabrđe, Gornja Vrba i Otok—Privlaka⁴. Igle okrugle, na vrhu spljoštene i gusto kanelirane glavice karakteristične su za Br D stupanj; međutim kako primjerak iz Maličke (T. 2: 4) ima isto oblikovanu glavicu kao i igle Br D stupnja, ali manjih je dimenzija, treba je uvrstiti među igle istog tipa Ha Al stupnja. Brojnije su zastupljene u ostavama horizonta II, naročito na području Brodskog Posavlja, što bez sumnje ukazuje na regionalni radionički krug, gdje nalazimo i paralele za naš primjerak.⁵ Slavonskom radioničkom krugu treba pripisati i okrugle brončane ploče s koncentričnim krugovima i trnom u sredini. Ukrasne ploče ovog tipa, znatno manjih dimenzija, osobitost su srednjeg brončanog doba,⁶ i kao survivalni oblik zadržale su se na ovom području sve do u vrijeme starije kulture polja sa žarama. Primjerku iz Maličke (T. 1: 1) nalazimo analogije u ostavi Gornja Vrba, Otok—Privlaka, Bizovac, Veliko Nabrđe, Brodski Varoš i Punitovci,⁷ dok nam slični primjerci van navedenog areala iz ostava Vinca⁸ i Marina⁹ kod Trogira pružaju uvid u rasprostranjenost utjecaja slavonskog radioničkog kruga. Za igle klobučasto oblikovane glavice treba naglasiti da se javljaju na širem geografskom području. Vrlo su brojne u jugoistočnoj Slovačkoj i sjeveroistočnoj Mađarskoj, u zatvorenim cjelinama specifičnim za Br D stupanj u ostavama tipa Rimavska Sobota, zatim u sjevernoj Njemačkoj u pokrajini Brandenburg i Sleskoj.¹⁰ Najbliže analogije za naš primjerak (T. 1: 3) nalazimo u ostavi Sumetac¹¹, koja je kao i ostava Malička locirana južno od Save, između Une i Kupe. Isto tako, paralele

⁴ K. VINSKI—GASPARINI, o. c, T. 79: 17 (Budinščina), T. 50: 23–27 (Brodski Varoš), T. 44: 35, 37 (Veliko Nabrđe), T. 5,1: 17 (Gornja Vrba), T. 28: 32 (Otok—Privlaka).

⁵ K. VINSKI—GASPARINI, o. c, T. 26: 6 (Sisak), T. 30: 17 (Bošnjaci), T. 44: 15 (Bizovac), T. 38: 13 (Poljanci I), T. 52: 30, 31, T. 53: 1–2 (Brodski Varoš); D. POPOVIC. Bronzana ostava iz Šimanovaca. Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini. *Srpska akademija nauka i umetnosti, Arheološka grada Srbije ser. I, Praistorija knj.*, 1/1975, p. 46, T. XLIV: 4.

⁶ Z. VINSKI. Brončanodobne ostave Lovaš i Vukovar. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 1/1958, pp. 10 sq., T. II: 6–7; A. BENAC—B. ČOVIĆ. Glinac I, 1956, pp. 11. 27, T. VII: 5, K. WILLVONSEDER. Die Mittlere Bronzezeit in Österreich, 1937, p. 143 sqq., 57 sq., fig. «, 21, T. III: 1, 2; R. PITTIONI. Urgeschichte des österreichischen Raumes, 1954, p. 376 sq., fig. 264, 6, 7; 265, 1, 2; B. HANSEL, Beiträge zur Chronologie der mittlern Bronzezeit im Karpatenbecken I–II,

1968, p. 118 sqq. 159 sqq., 162, lista 120, 130, fig. 4, karta 27.

⁷ K. VINSKI—GASPARINI, o. c, T. 50: 20 (Gornja Vrba), T. 28: 9 (Otok—Privlaka), T. 36: 9 (Bizovac), T. 46: 21, 27 (Veliko Nabrđe), T. 53: 26, 3« (Brodski Varoš); K. VINSKI—GASPARINI. Ostava kasnog brončanog doba iz Punitovaca kod Đakova. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s., 12–13/1979–80, T. VI: 1a, 1b (Punitovci).

⁸ D. GARASANIN. Katalog metala I, 1964, T. X: 1–2.

⁹ K. VINSKI—GASPARINI. Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. *Monografije Filozofskog fakulteta u Zadru*, 1/1973, T. 82: 4.

¹⁰ T. KEMENCZEI. Die Chronologie der Hortfunde vom Tip Rimaszombat. *A. Herman Ottó Múzeum Evkb'nyve*, 5/1965, p. 119.

¹¹ Č. RRUHELKA. Ein Depotfund der Bronzezeit aus Sumetac bei Podzvzd (Bezirk Cazin). *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina*, 1/1893, p. 35 sqq., fig.

za nju nalazimo i u ostavi Brodski Varoš, Otok—Privlaka¹⁴, Bingula—Divoš¹⁵, Svi-Ioš,¹⁵ Šimanovci¹⁶ i Novi Bečej.¹⁷ Po tipološkim karakteristikama vrlo su slične, moglo bi se reći gotovo identične onima iz ostava Br D stupnja tipa Rinavska Sobota,¹⁸ tj. ukras im je sveden na rubove ili pak, što je rjeđe, na samu klobučasto formiranu glavu i zadebljanja na vratu. Primjerci iz navedenih ostava kao i igla iz Maličke povezani su s materijalom Ha Al stupnja, odnosno pripadaju inventuru ostava horizonta II — Veliko Nabrđe sjeverne Hrvatske, tj. horizontu II ostava Srbije i Vojvodine.¹⁹ Jedna varijanta ovih igala nalažena je također i u skeletnim grobovima tumula donjeg Podrinja u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji. Razlikuju se od igala iz navedenih ostava u detaljima, prije svega u dužini, a površina glave i tijela gusto im je ornamentirana. U tumulima, Jezero tumul III, grob 4²⁰; Jezero tumul IX, grob 6²¹; Karavlaške kuće tumul I, grob 2²²; Karavlaške kuće tumul VIII, grob 2²³; Padine—Šundinovača tumul I, iz razorene grobne cjeline²⁴ i Belotić—Šumar tumul 19, ovaj tip igala nalazi se uglavnom s materijalom signifikantnim za Br D stupanj. Tu svakako treba ubrojiti još i primjerak igle iz Srbije (nepoznato nalazište)²⁶ kao i iglu iz Glasinca, Kosovo—Rogatica²⁷ iz starijeg stratuma sahranjivanja, odnosno faze Glasinac IIIb-1, što bi odgovaralo Ha Al stupnju. Premda modificirane, one su karakteristične za oblikovni krug starije kulture polja sa žarama, čiji impulsi i utjecaji na ovom području dolaze iz srednjeg Podunavlja. Kako smo ista-

¹² K. VINSKI—GASPARINI, o. c., T. 52: 42.

¹³ K. VINSKI—GASPARINI, o. c., T. 28: 27a—b, 28.

¹⁴ K. VINSKI—GASPARINI, o. c., T. 85: 21.

¹⁵ K. VINSKI—GASPARINI, o. c., 0. 88: 4; S. ERCEGOVIC. Brončana ostava iz Sviloža. *Rad vojvodanskih muzeja*, 4/1955, p. 17 sqq., T. III: 5.

¹⁶ D. POPOVIC, o. c., p. 51, T. XLIV: 1.

¹⁷ Š. NAD. Bronzana ostava iz Novog Bečaja. *Rad vojvodanskih muzeja*, 4/1965, p. 43 sqq. T. III: 7a, 7b.

¹⁸ T. KEMENCZEI, o. c., T. V: 1, 3, 9, 11, 13, 15 (Pétervársára II), T. XVIII: 1 (Finke), T. XXIX: 1 (Almágy).

¹⁹ K. VINSKI—GASPARINI. Ostave s područja kulture polja sa žarama. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, 1983, p. 654 sqq., karta 16; M. GARASANIN. Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, 1983, p. 691 sqq., karta 17; R. VASIC. SpSt-bronzezeitliche und Alterhallstatzeitliche Hortfunde im Ostlichen Jugoslawien. Südost-europa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 1/1982, p. 268 sqq.

²⁰ M. KOSORIC—D. KRSTIĆ. Iskopavanje praistorijskih humki u Padinama i Ročeviću

1970. i 1971. godine. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, 9/1972, p. 22 sqq., T. VI: 5.

²¹ M. KOSORIC. Rezultati istraživanja humki na području Ročevića 1977. godine. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, 12/1978, p. 2& sqq., T. VI: 1.

²² M. KOSORIC—D. KRSTIĆ. Iskopavanje praistorijskih humki u Padinama i Ročeviću. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, 8/1970, p. 2& T. IV: 2.

²³ M. KOSORIC. Istraživanje praistorijskih humki na području Padina—Trnovice. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, 11/1975, p. 16 sq., T. II: 5.

²⁴ M. KOSORIC—D. KRSTIĆ. Iskopavanje praistorijskih kumki u Padinama i Ročeviću 1970. i 1971. god. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, 9/1972; p. 19 sq., T. V: 3; M. KOSORIC. Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja. *Dissertationes et monographiae*, 18/1976, p. 64, T. XXIII: 1.

²⁵ M. GARASANIN. Praistorija na tlu SR Srbije I—II, 1973, p. 369 sq., T. 63: 3.

²⁶ D. GARASANIN, o. c., p. 72, T. LXIV: 1.

²⁷ B. COVIC. Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinackog područja. *Glasnik Zemaljskog muzeja* NS, 35—36/1980/81 (1981), p. 105, T. II: 6.

kli, ovaj tip igala kao i njihove varijante javljaju se u zatvorenim cjelinama Br D i Ha Al stupnja, i van tog razdoblja više se ne javljaju. Od nakitnih oblika naposljetku treba spomenuti i ulomke brončanog lima koji su vjerojatno pripadali ukrasnoj traci ili možda dijadi. Brončane trake bile su prišivane na tkaninu ili kožu, a služile su kao ukras glave. Traci ove ostave (T. 2: 5) po koncepciji ornamenta — nizovi sitno iskucanih točkica istih veličina koji prate rubove i središnji dio trake — veoma je sličan primjerak iz ostave Otok—Privlaka,²⁸ kao i dobro sačuvana traka, nešto mlađe provenijencije iz ostave Dolina na Savi.²⁹

Osim navedenih ulomaka brončanog lima, ostava sadržava još nekolicinu koje je, međutim, nemoguće tipološki determinirati, budući da su vrlo malih dimenzija. Na žalost više od ulomka nije ostalo sačuvano od veće posude (T. 2: 3) u obliku okrenutog stošca, bez vrata, čiji je rub savijen prema vanjskoj strani u svitak kroz koji prolazi brončana žica radi pojačanja ruba posude, a s bočne strane vidljive su dvije rupice od zakovica. Po konstrukciji i ukrasu veoma je sličan ulomku posude iz ostave Gušterica³⁰ u Rumunjskoj, a isto tako, ali samo po konstrukciji, jednom od brončanih vedara iz ostave Merlara³¹, u sjevernoj Italiji, čiji inventar pripada Ha Al stupnju, a vedra među najstarije i ujedno u najzapadnije primjerke vedara tipa Kurd. Tehnika iskucavanja točkica istih veličina (Punct-Manier), kojom je izveden ornament na traci i ulomku posude, primjenjivala se već u srednje brončano doba. Naime, rubovi tutula kao i traka iz ostave Lovaš ukrašeni su istom tehnikom iskucavanja točkica.³² U ostavama međuriječja Drave, Save i Dunava ranog Ha A stupnja ukrašavanje tehnikom punktiranja nije rijetko, što je uočljivo i na brojnim brončanim predmetima različitih namjena.³³

Kako smo već naveli, najbrojniji predmeti ove ostave su srpovi i šuplje sjeckire s tuljkom za nasad. Srpovi se ne razlikuju ni po čemu od onih kojima obiluju ostave Ha A stupnja, napose horizonta II — Veliko Nabrđe. Po V. Brunnovoj podjeli srpova pripadali bi tipu 1 i 2, datiranim u Br D i Ha Al stupanj, odnosno tipu Uioara 1–5 (s varijantama) po Petrescu-Dimbovičinoj podjeli, povezanih pretežno s materijalom ostava Ha Al stupnja.³⁴ Drške srpova kao i dijelovi sječiva raščlanjeni su rebrima, urezima i udubljenjima u različitim kombinacijama i vrlo je teško naći identično ornamentirane primjerke, unutar jedne ostave, što je također slučaj sa

²⁸ K. VINSKI—GASPARINI. Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. *Monografije Filozofskog fakulteta u Zadru*, 1/1973, T. 28: 10.

³⁰ M. PETRESCU—DIMBOVIČA. Depozitele de bronzuri din România. 1977, p. 248, T. 155: 10.

²⁹ P. SCHAUER. Der Urnenfelderzeitliche Depotfund von Dolina, Gde. und Kr. Nova Gradiška, Kroatien. *Jahrbuch des Röm.—Ger. Zentralmuseums Mainz*, 21/1974, (Festschrift Hundt 1), p. 116, fig. 10: 4.

³¹ H. MULLER—KARPE. Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und

südllich der Alpen. *Römisch—Germanische Forschungen*, 22/1950, pp. 193, 261, T. 83: 7.

³² Z. VINSKI, o. c., T. II: 8, T. IV: 6–12¹.

³³ K. VINSKI—GASPARINI, o. c., T. 44: 1 (Veliko Nabrđe), T. 48: 19, 20 (Poljanci I), T. 57: 7 (Brodski Varoš), T. 79: 20 (Budinščina), T. 81B: 19 (Podrute).

³⁴ W. A. v. BRUNN. Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. *Römisch—Germanische Forschungen*. 29/1968, p. 38, fig. 5; M. PETRESCU—DIMBOVIČA. Die Sichel in Rumänien. *Prähistorische Bronzefunde*, 18/1978, I, p. 26 sqq., 93.

srpovima iz Maličke. Našim srpovima (T. 3: 1—10) slični su, ali po ukrasu (ne i posve identični) oni iz ostave Budinščina, Gornji Slatnik, Brodski Varoš, Veliko Nabrđe, Bizovac, Otok—Privlaka³⁵, te srpovi iz istog razdoblja od srednje Evrope do istočno Karpatske kotline. Uz srpove šuplje sjekire su gotovo neizbježni inventar ostava. Tako su za Ha A stupanj na j karakteristični je i ujedno najbrojnije šuplje sjekire ornamentirane raznim kombinacijama plastično izvedenog »V-ornamenta«. Primjerak iz Maličke (T. 1: 9) ukrašen je dvostrukim »V-ornamentom« i ne izdvaja se ni oblikom niti ukrasom od brojnih sjekira iz ostava horizonta II, da spomenemo samo neke od specifičnih za ovaj horizont; Brodski Varoš, Veliko Nabrđe, Tenja, Otok-Privlaka³⁶, u kojima nalazimo i analogije za naš primjerak. Sjekire ornamentirane resama također su česta pojava unutar materijala Ha A stupnja međuriječja Drave, Save i Dunava, a isto tako i u ostavama istog razdoblja u Rumunjskoj.³⁷ Ukrašen resama izveden plitkim kaneliranjem, kakav je i na primjerku iz Maličke (T. 1: 7), specifičan je za Ha Al stupanj, i predstavlja nagovještaj ukrasa, koji će izveden plastično biti karakterističan za razvijeni Ha A stupanj. Neukrašeni primjerak sjekire (T. 1: 8) također ne odstupa od ovog datiranja i kao prethodno navedeni primjerci, nalazi se u okviru materijala ostava horizonta II.³⁸ Na sjekirama iz ostava međuriječja, međutim, rjeđe se pojavljuje zaobljeni plastično izvedeni ornament, koji u osnovi predstavlja varijantu »V-ornamenta«. Po obliku i ukrasu paralele za naš primjerak (T. 1:10) pružaju nam nalazi iz ostava Ha Al stupnja iz Rumunjske kao npr. u ostavi Gusterija II, Rus, Spalmaca II i Uioara de Sus.³⁹ Ostava sadržava i dva noža koja su na žalost samo djelomično sačuvana. Nož s pločicom za pričvršćivanje drške, klinastog presjeka sječiva (T. 1: 5), pripada noževima s tipološkim odlikama Br D stupnja. Za njega analogije nalazimo u ostavi Poljanci I⁴⁰, odnosno gotovo je identičan s primjerkom noža iz ostave Nova Bingula,⁴¹ kao i sa dva primjerka iz velike ostave Uioara de Sus⁴² u Transilvaniji. Drugi ulomak noža s drškom u obliku jezička, klinastog presjeka sječiva (T. 1: 4), ima na žalost samo djelomično sačuvanu dršku, koja je inače kod noževa jedan od bitnih elemenata za tipološko opredjeljenje. Po preostalim elementima naš primjerak ima određeni stupanj stilske srodnosti s noževima tipa Malho-

³⁵ K. VINSKI—GASPARINI. Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. *Monografije Filozofskog fakulteta u Zadru*, 1/1973, T. 80: 4, 9, 7 (Budinščina), T. 70: 1, 6, 8, 9 (Gornji Slatnik), T. 63: 2, 6, 10, 22, T. 64: 9, 10 (Brodski Varoš), T. 47: 3, 4, 5, 10, 12 (Veliko Nabrđe), T. 38: 9-14, T. 39: 2, 8, 12, T. 40: 1, 8, 10, 11, T. 41: 4, 10, 12 (Bizovac), T. 29: 1—3, 10, 11, 20 (Otok—Privlaka).

³⁶ K. VINSKI—GASPARINI, o. c., T. 81: 1, T. 62: 1, 3 (Brodski Varoš), T. 46: 3 (Veliko Nabrđe), T. 31: 6, 8 (Tenja), T. 27: 4, 11 (Otok—Privlaka).

³⁷ K. VINSKI—GASPARINI, o. c., T. 37: 10 (Bizovac), T. 60: 4 (Brodski Varoš); M. PETRESCU—DIMBOVIȚA. Depozitele de bronzuri din România. 1977, p. 244, T. 146: III (Gusterita II), p. 270, T. 195: 3, 7 (Spalnaca II).

³⁸ K. VINSKI—GASPARINI, o. c., T. 37: 9 (Bizovac), T. 81B: 3 (Podrute).

³⁹ M. PETRESCU—DIMBOVIȚA, o. c., p. 245, T. 149: 3 (Gusterita II), p. 263, T. 182: 8 (Rus), p. 269, T. 194: 10 (Șpálnaca II), p. 282, T. 1, 19: 18 (Uioara de Sus).

⁴⁰ K. VINSKI—GASPARINI, o. c., T. 48: 8.

⁴¹ D. POPOVIĆ. Ostava iz Nove Bingule. Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini, *Srpska akademija nauka i umetnosti, Arheološka građa Srbije ser. I, Praistorija knj.* 1/1975, p. 34 sqq., T. XXXI: 7b.

⁴² M. PETRESCU—DIMBOVIȚA. Die Sicheln in Rumänien. *Přahistorische Bronzefunde*, 18/1978, I, T. 191: 750, 757.

stovice⁴³, koje Rihovsky u Moravskoj i istočnoalpskoj regiji datira u Ha Al stupanj. Unutar ostava međuriječja Drave, Save i Dunava našem primjerku veoma je sličan, premda ne i posve identičan, nož iz ostave Brodski Varoš⁴⁴. Na žalost ništa konkretnije ne može se zaključiti o ulomku sječiva, koji bi najvjerojatnije pripadao bodežu (T. 1: 2). Teško je na temelju fragmenta sa sigurnošću odrediti tipološku pripadnost bodeža, ali s obzirom na neke elemente možda bi ga trebalo pripisati bodežu tipa Peschiera. Brončani gumb s dvije petlje na poledini (T. 1: 6) također je čest nalaz ostava horizonta II sjeverne Hrvatske.⁴⁵ Naposljetku treba spomenuti i mali okrugli razvođač remena s ukrasom plastično izvedene rozete (T. 2: 7), koji spada u tipični rekvizit konjske opreme, a isto tako nije rijedak nalaz ovog horizonta. Kao paralelu navest ćemo gotovo identičan primjerak iz ostave Otok-Privlaka i Brodski Varoš⁴⁶ kao i donekle njemu sličan razvođač za remenje iz ostave Nova Bingula.⁴⁷

Ostava iz Maličke, ni brojem predmeta, ni oblicima ne ide u red izuzetno bogatih ostava, ali ipak zaslužuje pažnju ponajprije zbog činjenice što je to za sada tek četvrta poznata ostava nađena na području Korduna⁴⁸. Njen inventar sadržava karakteristične elemente ostava horizonta II — Veliko Nabrđe i, bez obzira na geografski položaj, uvrštava je u veliki broj ostava ovog horizonta, starije kulture polja sa žarama sjeverne Hrvatske. Materijal je tipološki povezan isključivo za oblike Br D i Ha Al stupanj, te ukazuje na elemente karakteristične pretežno za slavonski radionički krug. Neki elementi, kao npr. igle klobučasto oblikovane glavice, nisu karakteristične za savsko-dravsko međuriječje i njihova pojava u kompleksu ostava Ha Al stupnja može se tumačiti kao utjecaj iz oblikovnog kruga ostava tipa Rimavska Sobota Karpatske kotline. Poput brojnih ostava horizonta II —> Veliko Nabrđe, i ostava iz Maličke upućuje na vremensku povezanost s ostavama tipa Kisapati-Lengyeltoti Transdanubije, odnosno Cincu-Suseni Transilvanije. Apsolutno kronološki ostavu treba datirati u završetak 13. i u 12. stoljeće prije n. e.

⁴³ J. RÍHOVSKÝ. Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet. *Prähistorische Bronzefunde*, 1/1972, p. 29 sqq., T. 8: 94, T. 56: 12, 28.

⁴⁴ K. VINSKI—GASPARINI, o. c, T. 56: 28.

⁴⁵ K. VINSKI—GASPARINI, o. c, T. 46: 18 (Veliko Nabrđe), T. 57: 17, 18 (Brodski Varoš), T. 66: 30 (Podcrkavlje—Slavonski Brod), T. 73: 17 (Pričap).

⁴⁶ K. VINSKI—GASPARINI, o. c, T. 28: 18, 19 (Otok—Privlaka), T. 57: 46 (Brodski Varoš).

⁴⁷ D. POPOVIĆ, o. c, p. 40, T. XXXIX: 15.

⁴⁸ Osim ostave iz Maličke uvrštene u horizont II — Veliko Nabrđe, s područja Korduna poznata je i ostava iz Lisine horizonta III — Kloštar Ivanić. Fundus obiju ostava ima sva obilježja radioničkog kruga međuriječja Drave, Save i Dunava, za razliku od ostava horizonta V — Matijevići, u koji su uvrštene i dvije kordunske ostave iz Drežnika (Gajina i Vranjkova pećina), čiji fundus upućuje na balkansko radioničko porijeklo. Za podatke o ovim ostavama cf. K. VINSKI—GASPARINI, o. c, p. 140, 181, T. 97: 1—21 (Lisine), p. 168, 179, T. 128: 1—13 (Drežnik—Gajina pećina), p. 165 (bilješka 124c), Drežnik—Vranjkova pećina).

SADRŽAJ TABLI*
VERZEICHNIS DER TAFELN

Tabla 1

Tafel 1

1—10, ostava Malička. Mj. 1: 2

1—10, Hortfund Malička. M. 1: 2

Tabla 2

Tafel 2

1—7, ostava Malička. Mj. 1: 1

1—7, Hortfund Malička. M. 1: 1

Tabla 3

Tafel 3

1—10, ostava Malička. Mj. 1: 2

1—10, Hortfund Malička. M. 1: 2

ZUSAMMENFASSUNG

HORTFUND AUS DER SPATBRONZEZEIT IN MALIČKA

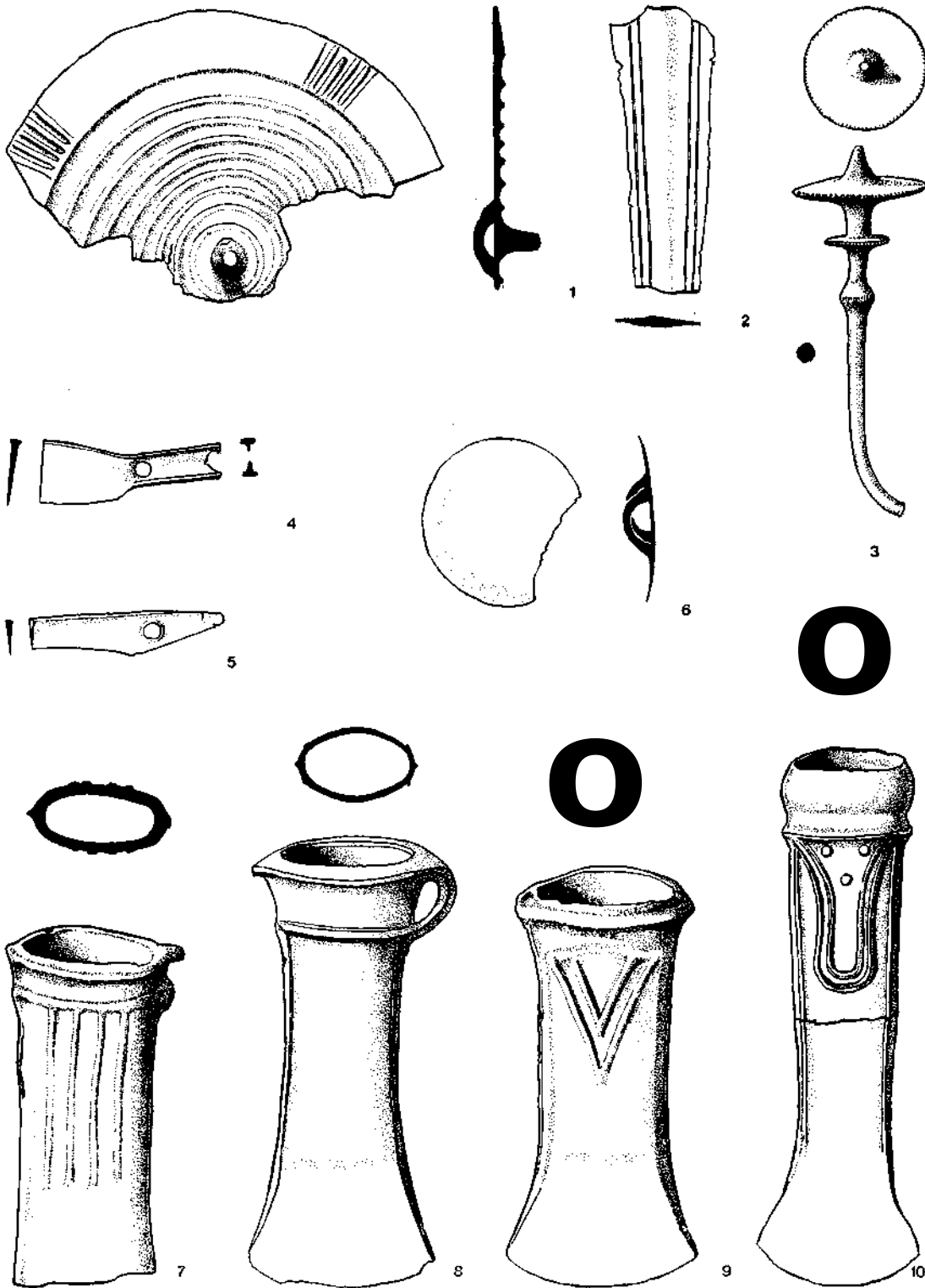
Der Hortfund aus Malička (Westkroatien) enthält 124 Gegenstände; davon entfällt eine grössere Anzahl auf Rohbronze, verwitterte Gegenstände und sog. »Kuchenformen«, die beim Giessen als Rohmaterial benutzt wurden. Von den erkennbaren Gegenständen sind Sicheln und Tiillenbeile am zahlreichsten Schmuckstücke allerdings am bedeutsamsten.

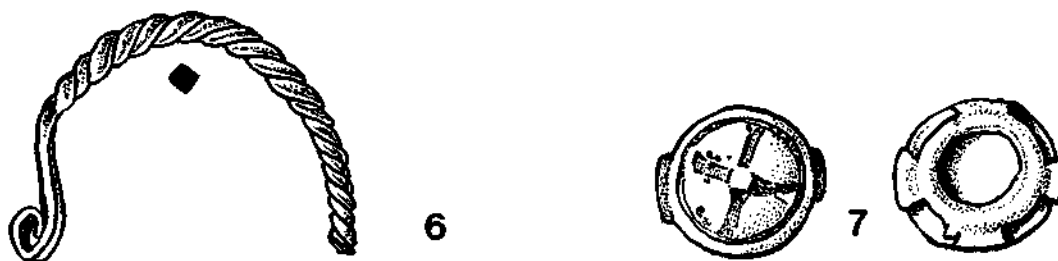
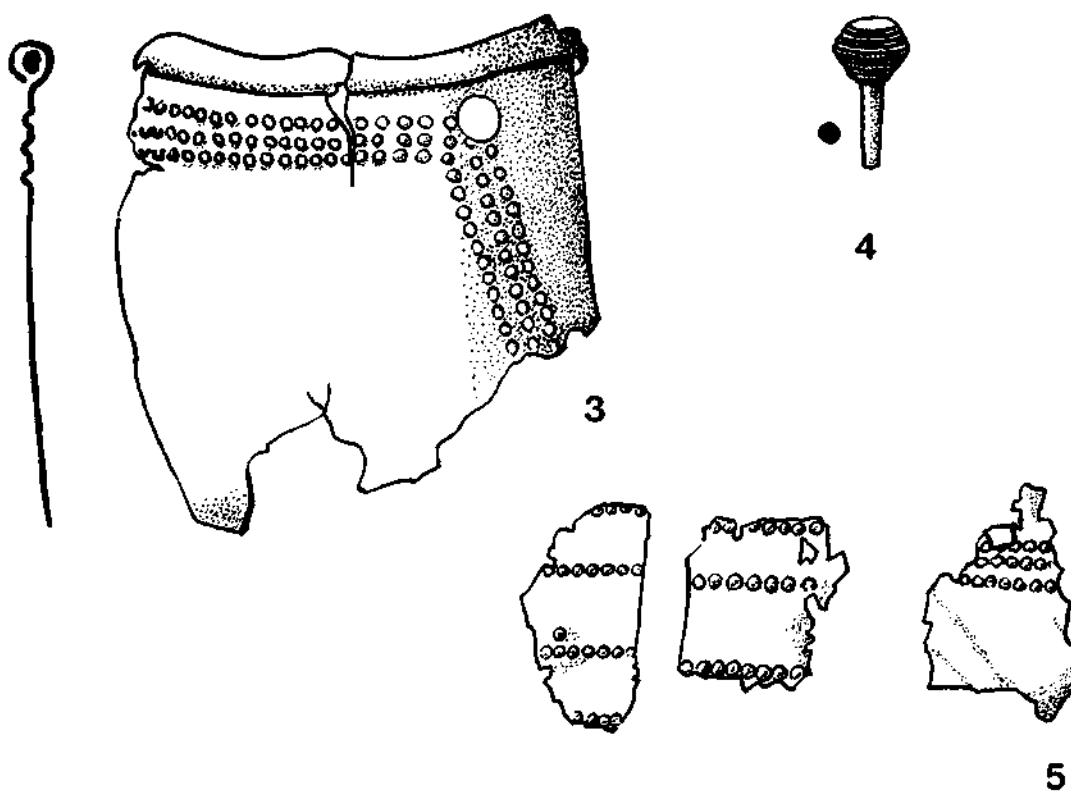
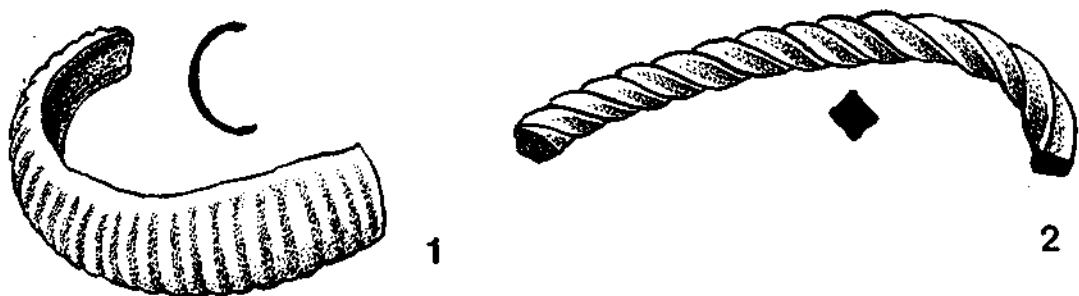
Dieser Hortfund kann weder der Stückzahl noch den Formen nach unter ausserordentlich reiche Hortfunde eingereiht werden; er verdient jedoch Beachtung, vor allem weil das erst der vierte bekannte Hortfund im Kordungebiet ist⁴⁸. Sein Inventar umfasst charakteristische Elemente der Hortfunde aus dem Horizont II Veliko Nabrđe und zeigt, ungeachtet der geographischen Lage, eigene Zugehörigkeit zu einer grossen Anzahl von Hortfunden aus diesem Horizont, d. h. aus der älteren Urnenfelderkultur Nordkroatiens¹. Das Fundmaterial ist ausschliesslich für die Formen Br D und Ha A1-Stufe typologisch kohärent und weist auf die für den slawonischen Werkstattkreis charakteristischen Elemente hin. Hierher gehören vor allem die Nadel⁵ (T. 2: 4) und insbesondere die Zierscheiben (T. 1: 1), die sich von der mittleren Bronzezeit bis zur älteren Urnenfelderkultur bzw. bis zur Ha A1-Stufe erhalten haben⁶⁻⁹. Gewundene Armbänder mit gewickelten Enden (T. 2: 6) stammen auch aus den älteren Zeitabschnitten²⁻³. Zahlreiche Parallelen zu ihnen sowie zu den Armbändern aus Bronzeblech mit vertikaler Rippung (T. 2: 1) sind in den Hortfunden der Stufe Ha A1 im Gebiet zwischen der Drau, der Save und der Do-

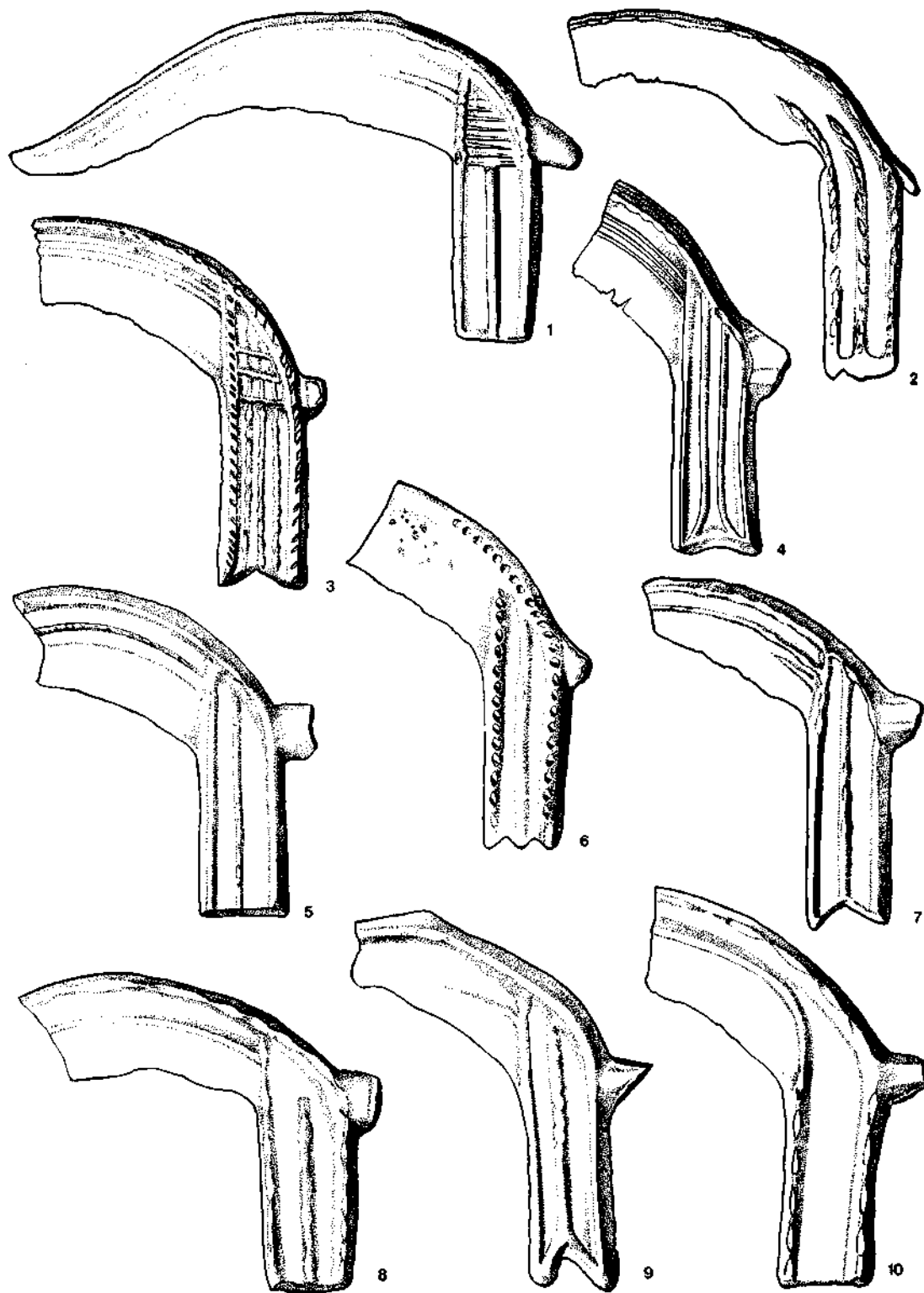
* Crteže je izradio I. V. Mažuranić, na čemu se najljepše zahvaljujem.

nau zu finden⁴. Einige Elemente, wie z. B. Nadeln mit hutförmigem Kopf, sind für das Gebiet zwischen der Save und der Drau charakteristisch und ihr Auftreten im Hortfundekomplex der Stufe Ha A1 kann auf Einflüsse aus dem Hortfundekreis vom Typ Rimavska Sobota aus der karpatischen Tiefebene zurückgeführt werden. Analoge Nadeln (T. 1: 3) finden wir in den Hortfunden des Horizontes II Veliko Nabrđe, bzw. des Horizontes II der Hortfunde Sebiems und Vojvodinas¹⁰⁺²⁷. Von den Schmuckstücken soli das Fragment einer mit gehämmerten Punktreihen ornamentierten Stirnbinde (Diadem) erwähnt werden (T. 2: 5), die der Verzierungssart nach der Stirnbinde aus dem Hortfund Otok-Privlaka²⁸, sowie einem etwas jüngeren Exemplar aus dem Hortfund Dolina na Savi²⁹ nahesteht. Das Bruchstück eines grösseren Gefasses (T. 2: 3) ist der Form und der Verzierung nach einem Gefäß aus dem Hortfund Gušterica in Rumänien³⁰ sehr ähnlich; nach der Form allein ahnelt es sehr einem der Bronzeimer aus dem Hortfund Merlare³¹ in Norditalien, dessen Inventar der Stufe Ha A1 angehört. Diese Eimer gehören zu den ältesten und auch zu den westlich am weitesten verbreiteten Eimern vom Typ Kurd. Die zahlreichsten Gegenstände des Hortfundes aus Malička sind, wie schon erwähnt, die Sichel (T. 3: 1–10), die nach Brunns Klassifizierung dem Typus 1 und 2, und nach Peterescu-Dimbovičs Klassifizierung dem Typus Uioara 1–5 (samt ihren Varianten) angehören³⁴. Entsprechende Exemplare finden wir in zahlreichen Hortfunden des Horizontes II Veliko Nabrđe bzw. in den Hortfunden aus derselben Zeit, die zwischen Mitteleuropa und ostkarpatischer Tiefebene ausgehoben wurden³⁵. Ähnlich wie die Sichel und die Tülleribeile (T. 1: 7–10) unterscheiden sie sich weder der Form noch der Ornamentierung nach von zahlreichen Exemplaren aus den Hortfunden der Ha A1-Stufe³⁶⁺³⁹. Dasselbe gilt für das Messer (T. 1: 5) und (T. 1: 4), dessen Entsprechungen wir auch in den Hortfunden der Stufe Ha A1 im Gebiet zwischen der Drau, der Save und der Donau begegnen⁴⁰⁺⁴⁴; auch für den Bronzeknopf⁴⁵ (T. 1: 6) und für das kleine Verteilstück (T. 2: 7), das ein typischer Teil des Reitzeuges ist⁴⁶⁻⁴⁷.

Ähnlich wie zahlreiche Hortfunde aus dem Horizont II Veliko Nabrđe, weist auch der Hortfund aus Malička auf zeitliche Übereinstimmung mit den Hortfunden Kispati-Lengyeloti in Transdanubien bzw. Cincu-Suseni in Transilvanien hin. Auf jeden Fall soli der Hortfund zeitlich zwischen Ende des 13. Jh. und ins 12. Jh. v. Chr. gestellt werden.

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Zagreb

NOVI PRILOZI PITANJU *RHEDON-EMISIJA*
LJEŠKE KOVNICE

UDK 904:737,115(38+406.5)

Izvorni znanstveni rad

Autor raspravlja o emisiji kovnice grada Lissosa koja u aversu novca ima legendu: Rhedōnos (najveći broj primjeraka ima samo Rhedō, što je bilo interpretirano kao nominativni oblik i ime nepoznatog božanstva), te ustanovljuje da taj genitivni oblik manje poznatog ilirskog antroponima pripada jednom domaćem lissoskom funkcioneru i eponimu grada, s kojim prikazani lik muškarca nema kauzalne veze; u njemu vidi, kao i neki drugi antički numizmatičari (H. Čeka), lik lissoskog domaćeg božanstva ili herosa, a ne, kako je bilo tradicionalno mišljenje, lik ilirskog kralja Gentija. Rhedon je, po mišljenju autora, antroponim iz kruga ilirskog onomastičkog repertoara, ali je izvorno teonimskog podrijetla.

Među emisijama koje pripadaju tzv. grčko-ilirskom krugu i serijama novca u posljednje su vrijeme posebnu pažnju antičkih numizmatičara i povjesničara privukli primjerci iz kovnice grada Lješa (*Lissos*)¹ koji u svom aversu, iznad prikazanog lika, nose legendu kojoj se pravi oblik tek naslućuje. Riječ je, nesumnjivo, o dosad još nepoznatom antroponimu koji se tu pojavljuje — i to je nejasno — u nominativu ili u genitivu. Novac je bio registriran već u radovima starije generacije numizmatičkih stručnjaka, među kojima mu je posebnu pažnju poklonio J. Brunšmid² ko-

¹ Za risansku kovnicu usp. posebno K. PINK. Lokale Prägungen aus dem Sinus Rhizonicus. »Serta Hoffilleriana« (Zagreb 1940), 527 i d.; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ. L'atelier monétaire de Rhizon et ses émissions, u: »•Kovanje i kovnice antičkog i srednjovjekovnog novca« (Frappe et ateliers monétaires dans

l'Antiquité et Moyen âge) — Simpozij, Narodni muzej Beograd, 1975 (Beograd 1976), str. 35 i d.

² Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens. (Wien 1888) (v. str. 74, 3; tab. VI 93).

ji je prvi dao kompletan, sintetski, prikaz grčkog i ilirskog novca poteklog iz istočnojadranskih kovnica. U poglavlju o emisijama grada Lješa, a u dijelu koji govori o autonomnim emisijama toga grada, nakon 168. godine, kad je na tim prostorima, Gentijevim porazom, već bila zajamčena prisutnost Rima, Brunšmid u toj trećoj fazi aktivnosti lješke kovnice — prema njegovoj klasifikaciji njezinih emisija — izdvaja i na prvom mjestu opisuje jednu varijantu iz te njezine treće faze (br. 3, sa slikom na tabli VI, 93), koja se manje tipološki a više određenim likovno-stilskim karakteristikama i inovacijama (legenda u aversu) izdvaja iz ostalih serija sličnih tipova. U aversu, u vrijeme tada još sasvim rijetko poznatih primjeraka takve emisije, Brunšmid je čitao ime PHAQN. U reversu te emisije i dalje je pratila legenda AI22ITAN, koja je nedvosmisleno identificirala kovnicu. Brunšmidu su tada bila poznata svega dva primjerka te varijante, od kojih jedan — podrijetlom s Visa — iz numizmatičke zbirke ondašnjeg Narodnog muzeja (danas Arheološkog muzeja) u Zagrebu,³ a drugi u Kraljevskoj zbirci novca i medalja pri Danskom narodnom muzeju u Kobenhavnu. Ne ulazeći u interpretaciju te vrlo zanimljive legende Brunšmid se zadovoljava konstatacijom da se iznad Hermesove glave — tako on identificira glavu mlađe muške osobe, s kapom široka oboda ili naglašeno izdužena oblika (u kojoj prepoznaje grčki *petasos*) — vide ostaci spomenutog imena, odnosno natpisa: »Dariiber Reste einer Aufschrift. . . PHAQN.</p>
</div>
<div data-bbox="194 411 887 729" data-label="Text">
<p>Albanski arheolog i numizmatičar, no prvenstveno iliolog, S. Islami, raspravljajući o emisijama gradova Skodre i Lissosa te kralja Gentija u časopisu »Studia Albanica« 1968, 1, daje mnogo širu osnovicu za studij njihova, dijelom međuzavisna, novca, napose za novce potekle iz lješke kovnice, jer je svoja istraživanja mogao temeljiti na mnogo većem broju primjeraka kovova iz te vrlo aktivne kovnice, a također i na znatno proširenom broju tipova u odnosu na ono što je bilo poznato Evansu, Brunšmidu i drugim starijim obrađivačima toga novca. Novi primjerci novca kovana u lješkoj kovnici, kao i onoga iz skadarske kovnice, potječu iz raznih muzeja i zbirki N. R. Albanije, prvenstveno iz Narodnog muzeja u Tirani.⁵ Na osnovi takve analize, u kojoj je imao veći broj tipova i varijanti novca iz spomenutih ilirskih kovnica, Islami je mogao predložiti i jednu novu, složeniju i bogatiju tipologiju, a također i kronologiju, toga ilirskog novca, posebno za emisije grada Lissosa, uključujući, dakako, i one koje pripadaju kralju Gentiju, i koje se tako, na neki način, izravno povezuju s ilirskom državom. Kad je riječ o sistematizaciji i kronologiji novca emitirana iz kovnice grada Lissosa, onakvim kakve ih vidi Islami, treba odmah istaknuti da taj autor, za razliku od ranijih klasifikacija toga novca, lješke emisije zaključuje s Gentijem, negirajući tome gradu i njegovoj kovnici emitiranje postgentijevskog autonomnog novca, kako to i nadalje priznaje skadarskoj kovnici. Ona je, po njemu — a to je u skladu i s tradicionalnim mišljenjem Evansa i Brunšmida, koji su taj kontinuitet priznavali objema jadransko-ilirskim kovnicama — djelovala i nakon silaska Gentija s povijesne pozornice,3 BRUNSMID, sp. dj., ibid. (1); o tome vidi naš rad: Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., ft—7/1972—73, 253 i d. (posebno str. 258 i d.: III., si. 3 i tab. IV, 1, 2.4 BRUNŠMID, sp. mj.5 Usp. S. ISLAMI. Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios (Essai d'une révision du problème), *Studia Albanica*, 1/1966, 229 i d.; vidi posebno str. 227.

Slika 1.

Avers lješkog novca (Rhedon-tip) — Arheološki muzej, Tirana (crtež K. Rončević)

Slika 2.

Avers lješkog novca (Rhedon-tip) — Arheološki muzej, Zagreb (crtež K. Rončević)

Raspravljajući o emisijama grada Lissosa, za vrijeme Gentijeva suvereniteta nad njim (181—168. god. pr. n. e.) Islami (str. 245. spomenutog rada, pod brojem 3) donosi i jedan novi primjerak novca s legendom PHAQ u aversu (v. i tablu X, 3 i 4). U liku s kausijom, u kome su Evans i Brunšmid prepoznavali Hermesa (na glavi »petasos«), Islami hoće da vidi samog Gentija (»le buste du roi coiffé de la kausia« — »sur l'avers, surmontant la tête du roi, PHAQ .. .«). Novi primjerak je iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Tirani (tabla II, 8). Islami se i u komentaru koji prethodi njegovoj tipološko-kronološkoj shemi osvrće, iako dosta kratko, na problem PHAQ-N legende, no ni ne pokušava da je tumači već se zadovoljava konstatacijom da je pitanje još nezrelo za rješavanje (».. le déchiffrement de l'inscription de la face reste, à l'état actuel des choses, encore une question ouverte.«). Jedino novo što taj autor donosi u pitanju tipa kojemu taj novac pripada, i posebno spomenuta varijanta s legendom PHAQ, odnosi se na neprihvatanje njihova datiranja u godine poslije 168. pr. n. e., kako su to smatrali njegovi prethodnici, a i to da u prikazanom liku na aversu — pod kausijom a ne petasosom — hoće da vidi portret kralja Gentija a ne, kako su to oni predlagali, »lik mladog čovjeka ili Hermesa.«

O emisijama novca ilirskih gradova Lissosa i Skodre raspravljao je u svom sintetskom djelu o ilirskoj numizmatici (*Questions de numismatique illyrienne*, Tirana 1972) i drugi albanski numizmatičar, H. Čeka. Tom je pitanju posvetio čitavo jedno poglavlje svoje knjige (str. 150. i d.). Spomenimo odmah da Čeka u liku s kausijom ne vidi ni Hermesa ni Gentija, kako su to predlagali već spomenuti autori, (»Le buste en question, y compris aussi celui des monnaies du même type de Genthius, n'a point affaire au portrait du roi illyrien, et non plus à Hermès«, str. 162). Prihvatajući Brunšmidovu interpretaciju sporne kape na glavi toga lika (petasos) istu kvalifikaciju daje i onoj, sasvim drukčije oblikovanoj, kapi s aversa daorsijskog novca, po kojoj je Brunšmid i identificirao lik koji je nosi kao Hermesa.⁶ Polazeći uglavnom od spomenute prateće legende, koja, po njemu, nije bila zadovoljavajuće interpretirana (»... une inscription restée jusqu'à présent inexplicite, ΠΙ60V[OI]«, *ibid.*) — a za koje ime on, kako se vidi, predlaže genitivni oblik — Čeka u spomenutom imenu, kao i u prikazanom liku, s kojim ga dovodi u izravnu vezu, vidi legendarnog, dosad nepoznatog, ilirskog herosa, odnosno neko domaće božanstvo koje je bilo izuzetno štovano među lokalnim stanovništvom tog ilirskoga grada. S obzirom pak na petasos, koji je izrazito grčki tip kape, a k tome još poznati Hermesov atribut, Čeka dopušta mogućnost identificiranja toga lika i sa samim Hermesom koji je mogao u kultu biti izjednačen (*interpretatio Graeca*) s nekim srodnim ilirskim božanstvom. Cekina teza je, nema dvojbe, vrlo atraktivna i plauzibilna i o njoj treba razmišljati pri daljnjim naporima za rješavanjem ovoga ne samo numizmatičkog problema, jednoga od mnogih koji stoje pred istraživačima političke i kulturne povijesti Ilira. No, ta teza ima i svojih daljnjih implikacija, jer Čeka, kako je rečeno, ni u Rhedon-tipovima ni u drugim varijantama lješkog — a također i skadarskog — novca s likom muške osobe s kausijom (odnosno petasosom) ne vidi

⁶ BRUNŠMID, sp. dj., 74 (»Jugendlicher männlicher Kopf (Hermes) mit dem Petasos bedeckt...«), br. 3.

lik kralja Gentija. On se, dakle, suprotstavlja ne samo ranijim istraživačima, Evansu, Brunšniidu i drugima, već, osobito, Islamiju koji je tu staru interpretaciju o vladarevu liku protegnuo i na daorsijski novac,⁷ a time — anticipirano dakako, jer to onda još nije bilo poznato — i na primjerke labiatskog novca sličnih tipova.⁸

Tražeci osnovu za svoju interpretaciju spomenutih likova, a prije svega za tumačenje legende koja im je pratilac kod opisanih varijanti lješkog novca, Čeka odlučno odbacuje mogućnost da se u toj legendi krije ime nekog magistrata⁹ — bilo eponimnog bilo monetarnog (što smo, međutim, mi opetovano zagovarali i pri čemu ćemo, kako će se vidjeti, i dalje ostati) — polazeći, začudo, od neuvjerljive pretpostavke da je tim osobama mjesto redovito bilo određeno u reversu a ne u aversu novca. Kao da je pri tome i nehotice zanemario činjenicu da su, na primjer, na srebrnim drahmama Dirahija i Apolonije imena magistrata, a među njima i mnoga ilirska,¹⁰ prisutna i u aversu i u reversu, ovisno, dakako, o obliku (padežu) u kojemu su dana, i to s točno određenom funkcijom koja iz toga slijedi.¹¹ Čini nam se stoga nužnim obratiti pažnju baš na taj detalj u cjelokupnoj legendi ovog lješkog novca — uzimajući u obzir i avers i revers — utoliko prije što ona u reversu (Aiooirav) već sama definira autonomiju gradskog stanovništva, a ova u aversu, koja, i po sudu samoga Čeka, krije antroponim *genitivnog* oblika,¹² to autonomno stanje, odnosno fazu u životu grada, samo potkrepljuje. Tako spomenute osobe — kao nosioci suvereniteta ili autonomnog života grada — njegovi su eponimni funkcioneri.

⁷ Sp. dj., 236.

⁸ Za te emisije s posve srodnim tipovima novca, poznavanje kojih zahvaljujemo recentnom otkriću u području skadarske regije (albanska teritorija), usp. B. JUBANI. *Monnaies illyriennes à l'ethnikon de AABIATAN découvertes à Kukës. Studia Albanica*, 9/1972, 1, 69 i d. Jubani, komparirajući te emisije s onima kojih su nosioci Daorsi, ne izjašnjava se u pitanju prikazane osobe u aversu novca («Buste à causia») — pa ni kad je riječ o primjercima koje je emitirao *Lissos* — no za jedini primjerak iz spomenutog nalaza koji u reversu nosi Gentijevo ime, tom vladaru pripisuje i, inače istovetan, lik u aversu («-Portrait de Genthios à causia»).

⁹ Zanimljivo je u tom pogledu mišljenje Jubanija (sp. dj., 72) koji u njemu prepoznaje »le nom d'un gouverneur de la première région illyrienne des années après 167.« Na Cekinu tvrdnju da u toj legendi ne može biti riječi o nekom magistratu »à ces derniers étant réservée régulièrement la place sur le revers des monnaies«, sp. dj., 162) — što je u biti točno — primijetili bismo da se i kod tzv. /onios-serija isejskog novca (usp. naš rad: 'Ióvio; "T6 YÉVO; 'IMAIJYO?") i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, u: »Adriatica prae-historica et antiqua« — *Miscellanea Gregorio*

Novak dicata (Zagreb 1970), 347 i d.) u aversu javlja genitivni oblik imena tog, kako smo ga definirali, lokalnog jadranskog (viškog) dinasta (IONIO).

¹⁰ Za Apoloniju navodimo *Baton, Epikados, Preurados*, za Dirahij *Dazios, Genthios, Monounios, Tritos* i dr.; vidi Čeka, sp. dj. 184 i d. (*Index général des noms de personne...*).

'''Netom spomenuta ilirska imena kao i nepregledan broj grčkih imena koja čitamo na tim apolonijskim i dirahijskim drahmama — i ne samo na njima, dakako — imaju, gledajući funkcionalno, dvojaku vrijednost. Imena dana u genitivu (redovito u reversu) označuju eponimne magistrature polisa, a ona koja čitamo u nominativu (avers) osobe zadužene za kovanje novca, dakle monetarne funkcionere.

¹² To je ovaj autor jasno izrazio tek u svom kasnijem radu: *Le buste du roi Genthios ou bien une figure de mythologie illyrienne?* objavljenu u spomenutom zborniku beogradskog numizmatičkog simpozija »Kovanje i kovnice...« (v. bilj. 1), str. 29 i d.; vidi str. 33. Istaknimo ovdje da se o padežnom obliku imena PT)COV, koji on po prvi put daje integralno, na osnovi nalaza koji objavljuje, ne izražava ni Jubani pa bi se mogao steći dojam da oblik PiiSiovog smatra nominativom.

Čeka je, vidjesmo, i u onom krnjem (pokraćenom?) obliku antroponima vidio njegov genitivni oblik, no to je onda još mogla biti samo pretpostavka, kojoj smo se i mi, no iz drugih razloga, bili priklonili. Upozorili smo ovdje na taj njegov sanirani oblik, da bismo pokazali kako se baš na osnovi njega ne može tvrditi da pretpostavka o nekakvom magistratu uopće ne dolazi u obzir već da je to ime kojim je definiran tu prikazani lik kao epihorski heros ili neko drugo božanstvo (za što bi eventualno došao u obzir samo nominativni oblik). Trebalo je, do donošenja definitivna zaključka, ipak, strpljenja, u očekivanju da eventualan nalaz nekog primjerka takvog novca dade i sigurne potvrde za tu restituciju, odnosno za izravnu potvrdu genitivnog oblika toga antroponima. Primjerak koji je objavio Islami¹³ a koji je doista izvrsno sačuvan (si. 1.), uključujući i legendu, nije dao ključ za rješnje, iako je donekle uputio na nj. Taj predani oblik (PHAQN) mogao bi, naime, biti i nominativ i pokraćeni oblik genitiva našeg antroponima. Jedan noviji nalaz rješava, čini se, ovo pitanje, iako bi podatak na kojemu se taj zaključak temelji, trebalo još i autopsijom provjeriti. U jednom tumulu u Cinamaku, u okolici Kukesa (N. R. Albanija), došao je 1971. god. na vidjelo manji skupni nalaz ilirskog novca (v. našu bilj. 8) u kojemu su posebnu pažnju izazvali do tada nepoznati novci što ih je emitirala još nelocirana kovnica ilirskih Labiata. Može se samo pretpostaviti da joj je sjedište bilo negdje u području Skadarskog jezera, pa bi to, s onom u Skadru (*Skodra*), bila druga kovnica u tom regionu Iliride. Posebno je zanimljivo što su tipovi u tim emisijama (glava muškarca s kausijom — ratna lađa) istovetni s odgovarajućim emisijama skadarske i lješke kovnice. Za naše pitanje od izuzetne je važnosti to što se među 4 primjerka novca iz lješke kovnice — s istim tipovima — u tom nalazu javlja i jedan s opisanom Rhedon-varijantom, za koji autor u popratnom Katalogu (str. 75: »Type buste/galere AI22ITAN«), kaže da u aversu, iznad kausije, kao i kod drugih poznatih sličnih primjeraka, ima legendu PHAQNO2(!)¹⁴. Na reproduciranim fotografijama opisivanih primjeraka (tabla I, 5–7), među kojima bi se imao nalaziti i RTiedon-primjerak, to se, na žalost, ne može vidjeti, valjda zbog loše kvalitete reprodukcije, no morali bismo vjerovati autoru koji i na drugom mjestu (str. 72) to izrijeком navodi: »Une place particuliere revient, dans ce groupe, a la piece avec l'inscription PHAQNOC«. Autor na toj lekciji insistira upozoravajući da je, za razliku od ostalih poznatih već primjeraka Rhedon-emisija, kod kojih legenda nije bila kompletna, na primjerku iz Cinamaka ona »nađena kompletna.«

U pitanju datiranja lješkog novca s legendom PHAQN(O2) Jubani se priklanja onima koji ga drže mlađim od 168. god. pr. n. e.; ubraja ga dakle u emisije tzv. postgentijevske faze lješke kovnice, a u samom imenu *Rhedon*, kojim je ta ljeska emisija obilježena, vidi osobu koja je pod okriljem Rima upravljala jednim od triju dijelova bivšeg ilirskog kraljevstva, poput Baleja koji je, samo s vladarskom titulom (*ἡκκιαιατος Βαλααiov*), upravljao trećom regijom.¹⁵

¹³ Sp. dj. tab. II 8.

¹⁵ Jubani, sp. dj., 72 i d.

¹⁴ Autor na str. 72. to ime piše sa *sigma lunatum* (c) na kraju!

Mišljenja su, dakle, o značenju legende ΠΥΓΩΒ — ΠΥΣΩΒ kao i o identificiranju lika koji ona prati na spomenutom tipu (varijanti) lješkog novca vrlo različita, a svode se uglavnom na to da jedni u prikazanome liku prepoznaju portret kralja Gentija,¹⁵ drugi jednog ilirskog, lokalnog, herosa ili nepoznato domaće božanstvo (možda i samog grčkog Hermesa s njim u kultu izjednačenoga),¹⁶ dok se neki o tome ne izjašnjavaju, ostajući pri jednostavnoj deskripciji, prema kojoj je riječ o muškoj osobi s karakterističnom kapom na glavi.¹⁷ U pitanju pak same legende jedni je izravno povezuju s prikazanim likom — lik s imenom herosa ili božanstva — drugi je drže imenom jedne povijesne osobe koja je u novoj političkoj konstelaciji, nakon raspada Gentijeva kraljevstva, imala odgovarajuću odgovornu funkciju u zoni Lješa, dok treći, opet, ni ne pokušavaju dodirnuti taj povijesni i kulturni problem.¹⁸ U pitanju datiranja toga novca i povijesnih zbivanja koja su ga uvjetovala, a s gornjim u vezi, nameću se samo dva vremenski definirana okvira: doba vladavine kralja Gentija ili ono koje mu slijedi, tj. nakon Gentijeva zarobljavanja i likvidiranja višestoljetna ilirskog kraljevstva.

Tim smo se pitanjem u više navrata bavili i mi, a posebno, i nešto temeljitije u radu »Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu« (*Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser. 6—7/1972—73), gdje smo, uz punu slikovnu i grafičku dokumentaciju, detaljno opisali poznati primjerak ΠΥΓΩΒ-novca koji se čuva u numizmatičkoj zbirci toga muzeja (si. 2.). Iznijeli smo tu mišljenje da se u krnjoj legendi ΠΥΓΩΒ najvjerojatnije krije ime »jednog magistrata«, za koje tada još nismo imali drugih analogija osim u jednom, geografski poprilično udaljenom, etnonimu čak iz Lugdunske Galije.¹⁹ O tom smo pitanju raspravljali u povodu nalaza i objavljivanja prvih primjeraka labiatskog novca, s kojim su bili nađeni i oni

¹⁵ Tako Evans, Brunšmid, Islami, kao i pisac ovoga rada i još mnogi drugi autori.

¹⁶ U tome, kako je rečeno, prednjače Čeka koji, čini se, još nije našao izrazite sljedbenike za tu svoju zanimljivu tezu. Ovdje je potrebno istaknuti da su već stariji autori (Brunšmid i drugi) neke od tih emisija — u pogledu tipa aversa — vezivali uz štovanje grčkog boga Hermesa (novac Lissosa i Daorsa).

¹⁷ Tako Jubani, barem što se tiče emisija Labiata i grada Lissosa (u onima kralja Gentija pridružuje se mišljenju onih koji u liku u aversu prepoznaju toga vladara).

¹⁸ Od prvih spominjemo ponajprije Čeku. Za drugu soluciju pledira Jubani, a s određenom modifikacijom toga mišljenja (eponimni magistrat) i pisac ovoga rada. Brunšmid, Islami i još neki drugi autori tom pitanju ne posvećuju pažnju.

¹⁹ O tome vidi naš rad: *Ilirski vladarski novci...*, 260, bilj. 26. Tamo smo upozorili i na značenje što ga tom leksemu -antropionimu daju PAPE—BENSELER (»-Schwanke«, »-sch-

wankend« ... koji tetura, »-kolebljiv(ac)-«? Iako kulturno-geografski veoma udaljen, etnonim ΠΥΓΩΒEC (»Volk im Innern von Gallia Lugdun.«, *ibid.*) ostao je i danas još jedan jedini poznati onomastički primjer iz antike s kojim bi ovaj zagonetni antropionim mogao biti kompariran, možda slično primjeru koji smo na drugom mjestu iznijeli, kad smo »ilirsko« (japodsko) ime *Andes* dovodili u vezu s galskim plemenom *Andes* (*Andecavi*), uzimajući kao posrednika galsko-italski toponim *Andes*, rodno mjesto pjesnika Vergilija (O imenu Vergilijeva rodnog mjesta. *Živa antika*, 27/1977, 1, 151 i d.). Na galske *Redones* pomišljao je i M. PETRUSEVSKI (Illyr. ΠΥΓΩΒ = *rēg-6n- (cf. sscr. rājan)? *Živa antika*, 24/1974 (1—2), 260, no pretpostavljajući da je ipak riječ o ilirskom antropionimu, za što nalazi potvrde u jednom epigrafskom nalazu s područja današnje Makedonije (SR Makedonija), koje je negda pripadalo području stare Iliride, i u spomenutom lješkome novcu, drži ga ilirskim i daje mu svoju etimologiju (v. našu bilj. 30).

Rhedon-tipa lješke emisije, u *Numizmatičkim vijestima* (20/1973, 31),²⁰ gdje smo ondašnji svoj stav formulirali ovako: »Ne bismo a priori smjeli isključiti ni mogućnost da se u toj legendi krije — poput Jonijeva novca — ime nekog lokalnog dinasta koji je Lissosom vladao, pod okriljem Rima, nakon raspada Gencijeve države.« (str. 16). To bi, uzevši u obzir već spominjana mišljenja drugih autora, bilo najbliže onome što je o tome kazao Jubani, s time da bi umjesto pretpostavljenog našeg dinasta u jednoj takvoj funkciji — Rimu potčinjenog upravljača — imali civilnu osobu, imenovanog administratora, namjesnika. Detaljna komparativna analiza, posebno ikonografska (riječ je o aversima ne samo ljeških već i skadarskih serija toga tipa novca — u nju smo uvrstili i novootkrivene primjerke labiatskog novca, pa i daorsijskog, tipološki ipak nešto drukčijeg), koju smo najviše temeljili na tipu kape, kakvu, ili kakve, spomenuti likovi redovito nose, dovela nas je tada do zaključka da lješki novci tipa *Rhedon* »ne mogu pripadati Gencijevim emisijama ne samo zato što se na njima vladarevo ime ne pojavljuje — već samo ime grada koji ga je emitirao — nego i stoga što se u aversu novca javlja i ime magistrata ili lokalnog dinasta(?) — vjerojatnije nego i ime nekog lokalnog herosa ili božanstva, koje, kad bi to bilo, ne bi bilo napisano u genitivu« (ibid., str. 20, br. 4). Ostajući i dalje pri tome svom mišljenju, danas smo u mogućnosti da ga zastupamo s manje rezerve nego prije, jer nam osnovu za to pruža sasvim vjerojatna lekcija punog oblika imena u legendi našeg novca, za koju, kako je rečeno, garantira Jubani. O pitanju da li to ime na spomenutom novcu pripada rimskom namjesniku, lokalnom dinastu pod okriljem rimske vlasti, ili pak eponimnom magistratu grada Lissosa nakon ponovnog stjecanja autonomije, nećemo ni sada zauzimati određeni stav, jer ne vidimo za to uvjerljivih razloga, a niti prednosti za jedno od njih, iako smo možda najviše skloni ranije već spominjanoj pretpostavci o lokalnom eponimu, tj. o osobi koja je — kako je, uz malo drukčiju kovničarsku realizaciju, i na autonomnim novcima Skodre — simbolizirala autonomiju Lissosa.

F. Papazoglu je dodirujući ovo pitanje u jednoj svojoj raspravi u *Živoj antici* (24, 1974, 1–2),²¹ čini se, bila sklona i sama takvoj interpretaciji. Priznavajući to, spočitnula nam je što nismo do kraja ustrajali u toj tezi (»il ne tire pas de cette juste constatation la conclusion qui s'impose«, str. 259), No, sama je najbolje objasnila tu našu nedorečenost nastavljajući (l. c, bilj. 6) te svoje zanimljive opservacije (»... il me semble que ce n'est que par excès de prudence qu'il a laissé la question en suspens.«). I doista je tako. Nije naime ni lako ni mudro »à l'état actuel des choses«, kako bi rekao S. Islami,²² dovesti do kraja jedno razmišljanje, ako se pri tome vodi računa o svemu, kako o onome što tome ide u prilog tako i o onome što mu se suprotstavlja, ma kako subjektivno osjećali ili vjerovali u neko određeno gledanje na konkretan problem. F. Papazoglu kao da nas je prozvala da preispitamo svoje stajalište o tom pitanju i u prilog njemu iznesemo, ako ih ima, i novih momenata koji bi ga mogli potkrijepiti. To je i bio povod da smo se ovom

²⁰ Uz nalaz doskora nepoznata lebeatskog novca, 9 i d. Vidi i naš rad: Prilog nekim neriješenim pitanjima ilirske numografije. *Numizmatičke vijesti*, 26/1983, 37, 6 i d. (vidi str. 10 i d. s poglavljem posvećenom tom pitanju).

²¹ Sur la monnaie illirienne au nom de PHAQN (vidi str. 259 i bilj. 6).
22 g., jj., 236.

povijesnom pitanju vratili još jednom, jer novih momenata za njegovo bolje osvjetljavanje doista ima. Ne, dakako, u smislu netom iznesene dileme o mogućoj ulozi i funkciji Rhedona kao povijesne osobe — što smo na neki način anticipirali i u ovim svojim sadašnjim razmišljanjima — već u pitanju karaktera tog, ponovimo to još jednom, antroponima, kakvim ga danas držimo.

U istom svesku *Žive antike* (str. 255 i d.) J. Bousquet²³ se pozabavio jednim zanimljivim grčkim natpisom (epigramom) s područja Dardanije, koji je nešto ranije objavio I. Mikulčić u istom časopisu (21/1971, 463 i d.).²⁴ Bousquet posebnu pažnju obraća analizi i interpretaciji imenâ s toga natpisa. Iz njegove analize rezultira da su imena članova obitelji kojima je natpis bio posvećen, gledajući geografski, kulturno-povi jesno i, dakako, jezično, vrlo dispartatna i da odražavaju pravu miksoglotsku stratifikaciju: ime oca (*Getas*) je getsko, k tome etnonimskog karaktera, ime mlađeg sina (*Chares*) je grčko, a ono majke (*Genthiane*) ilirsko. Stariji sin nosi ime *Rhedon*, koje dotada nije zabilježio niti jedan epigrafski spomenik, ali se javlja, kako smo vidjeli, na spomenutom tipu (varijanti) lješskog novca u donedavno još neprovjerenim lekcijama. Bousquet ga upravo zbog te njegove pojave na novcu jednog ilirskog grada drži ilirskim, na što bi moglo ukazivati i ilirsko ime njegove majke, koja je mogla biti prenosilac ilirskih tradicija u toj etnički miješanoj obitelji. Zanimljivo je da niti jedan od poznatih ilirologa (H. Krahe,²⁵ A. Mayer,²⁶ I. I. Russu²⁷) nije u svoj bogati leksik ilirskih imena uvrstio to ime, za koje, da bi ga takvim doista i smatrali, nije bilo nikakvih analogija ni potvrda. Bousquet tu »balkansku mješavinu« (»ce melange tres balkanique«, str. 257) drži normalnom jer spomenuta obitelj, kao i sam nalaz koji joj pripada, potječu iz doline Vardara, dakle iz područja koje je oduvijek predstavljalo sjecište tokova migracija i civilizacija. Spomenuti natpis nesumnjivo je utvrdio pretpostavku o postojanju antroponima *Rhedon* i posebno dao osnove da se to osobno ime uvrsti u ilirski onomastik, bez obzira na to da li se ono može smatrati par excellence ilirskim, tj. da li pripada ilirskom jezičnom substratu ili je to jednostavno neka strana imenska pozajmica koju je prihvatila onomastička praksa na ilirskom etničkom području. Usp. na pr. neka ilirska dinastička imena, kao Jonije, Monunije, Balej i dr., koja se, također, ne pojavljuju u epigrafskim izvorima na ilirskom području, kao ni mnoga druga imena koja su očito produkt helenskih sredina, no svoje su mjesto našla i među ilirskim življem.

Ako je spomenuti dardanijski natpis ime Rhedon nedvojbeno uvrstio u staru balkansku (ilirsku?) antroponimiju, jedan drugi antički natpis, istina ne s ilirskog pa ni balkanskog, ali zato još uvijek circumadriatskog područja, daje nam i jed-

²³ Une épigramme funéraire grecque de Dardanie. Bousquet donosi čitav natpis (Tredaka) sa svojim dopunama. Ovdje reproduciramo samo jedan njegov dio (r. 4, 5 i, djelomično, 6) u kojemu je i ime jednog od sinova u obitelji koja se tu spominje, *Rhedon* (među imenima tu su još Hares, Getas i Genthiane).

²⁴ Teritorija Skupa, (vidi str. 468, br. 2).

²⁵ Die Sprache der Illyrier. I (Wiesbaden 1955); usp. i: Lexikon altillyrischer Personennamen. (Heidelberg 1928).

²⁶ Die Sprache der alten Illyrier. I, (Wien 1957).

²⁷ *Ilirii, istoria — limba și onomastica — romanizarea (Partea a I-a). Repertoriul fragmentelor de limba*. (București 1969).

kao lokalna numina, kako je to za Medaura i potvrđeno (štovan kao Lar, zaštitnik grada Rizinija — Rhizona). S tog aspekta gledano, Rhedon bi doista mogao biti, kako je to pretpostavljao Čeka, heros ili lokalno božanstvo grada Lissosa, na čijem se novcu njegovo ime jedino i čitalo. Drugi su, međutim, kako vidjesmo, razlozi koji ne podržavaju Cekinu tezu o teonimskom karakteru spomenute legende s lješkog novca.

Povezujući sve što je dosada o tom pitanju rečeno, u prvom redu, dakako, same izvore na koje se jedino i možemo osloniti — uz pravilnu interpretaciju svih relevantnih podataka koji iz njih proizlaze — čini nam se da ovo raspravljanje možemo ovako zaključiti: Ime *Rhedon*,³⁰ kao i *Medaurus*, prvenstveno je teonim, jer je tako jedino moguće protumačiti njegovu pojavu — uz ime Medaura — na natpisu iz Porcinare. No, kako je ono i utvrđeni antroponim (natpis iz Dardanije), očito je da je i to jedno od poznatih teofornih imena u ilirskoj onomastici, kakvim ga vidimo i na lješkom novcu, u funkciji, kako smo to prethodno već istakli, eponimnog funkcionera grada Lissosa, koji s likom prikazanim u aversu novca nema nikakve veze.³¹ O kojemu je pak liku tu riječ ne usudujemo se izreći svoj sud, ali bismo, slijedeći samo utoliko mišljenje H. Čeke, i mi s njime zaključili da tu nije bio prikazan portret kralja Gentija, jer se očito radi o emisiji lješke kovnice kad je grad ponovno stekao autonomiju, Gentijevim odlaskom — suprotno, dakle, Islamijevu mišljenju, koji tu autonomnu fazu, barem što se tiče emisija novca, negira — a ta je faza izravno potvrđena spomenom subjekata autonomnog života, samih Lješana (Aujotjav) na aversu novca. Lik, dakle, najvjerojatnije pripada nekom božanstvu, i to, kako je Čeka predložio, možda baš nekom domaćem božanstvu ili lokalnom herosu (poradi prikazanog detalja u nošnji — *kausia* ili si.), možda doista poistovjećenom s grčkim Hermesom, kojemu je, i na brojnim primjerima grčkog novca, ikonografski srodan. Da li se smije pomišljati i na slučajnu koincidenciju, tj. da je u reversu jedne od emisija lješkog autonomnog novca, uz lik Rhedona — božanstva ili lokalnog herosa — našlo mjesta i ime (teoforni antroponim) eponimnog magistra grada po kojemu se taj i nazivao?

³⁰ Ime je i po Čeki (*Le buste du roi Genthius ...?*, str. 34) ilirsko («un nom illyrien du groupe riche à suffixe *-on*»; usp. *Agron*, *Baton* i dr. Držeći ga takvim, i Petruševski (sp. mj.) piše: «...on peut croire, aujourd'hui avec plus de vraisemblance, que le nom PHAQN, ... serait illyrien.» I dalje «Si le nom PHAON est vraiment illyrien d'origine et non pas celtique ... , on pourrait penser à une étymologie illyrienne, c'est-à-dire à un dérivé de la racine i. e. **rēg-* «roi; régner»- de **rēg-ōn* «roi; régent» (comp. sscr. *rdjan*),...» Podsjećamo uzgred i na značenje što ga leksemu *gr̥iscov* daju PAPE—BENSELER (sp. dj., s. v.) — «schwankend», vidi našu bilj. 19 — iako iz spomenutog leksika nije jasno kako su do tog značenja došli (Hezihije?).

³¹ Na jednom primjerku istog tipa novca lješke kovnice, koji slikovno objavljuje Islami

(sp. dj. i mj. — Tab. II, Lissos, br. 6) kao da se očito — u reversu, nad kausijom — čita neka druga legenda, koju je teško dešifrirati, jer fotografija nije dovoljno jasna. O tome smo već pisali u *Živoj antici*, 20/1973, 31, str. 15. I Islami (sp. dj., str. 244), pozivajući se na J. Scholza (Beitrag zur Münzkunde von Scodra-Illyricum ... , u: *Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien*«, 5/1901, 125, br. 3, si. 2) spominje, prema mišljenju citiranog autora, jednu takvu, nejasnu, legendu: «... Scholz ... donne une lecture insoucieuse: sur l'avers surmontant la tête un nom point clair AAAA qu'il reproduit sur la figure AAAA....» Ako bi se ta, ili neka druga lekcija mogla provjeriti, onda i pitanje lekcije imena Rhedon (gen. PHAQN02) na citiranim i ovdje razmatranim primjercima lješkog novca dobiva za našu tezu nove potvrde.

RÉSUMÉ
DE NOUVEAUX APPORTS CONCERNANT LES ÉMISSIONS A LA LÉGENDE
RHEDON DE L'ATELIER DE *LISSOS*

Entre les émissions qui appartiennent au soit-disant cercle grec-illyrien et les séries des monnaies, les exemplaires sauvegardés de l'atelier de la ville de *Lissos* attirent une attention spéciale car à l'avvers, au-dessus de la figure représentée ils ont une légende, le plus souvent en une forme abrégée (PHAQ).

Un seul exemplaire, trouvé récemment dans le trésor à Kukës en Albanie — a, il semble, la légende complète qui avec sûreté peut être interprétée comme le génitif d'un anthroponyme peu commun (PHAQNO2). Cela a fait définitivement écarter le dilemme si l'avvers de cette monnaie de *Lissos* est au nominatif ou au génitif ce qui est important quand on veut essayer de définir son caractère et sa signification. Le fait qu'il s'agit d'un génitif, qui dans la numismatique grecque ancienne a une signification possessive, c'est-à-dire détermine que cette monnaie ou une émission déterminée appartient à une ville, à une communauté ou à une personne, a, selon notre opinion, résolu la question sur réponymie de la communauté de *Lissos* pendant l'émission de cette monnaie (ce ne serait donc pas le nom du magistrat monétaire, parce que celui-ci devrait être exprimé au nominatif, non plus le nom d'une divinité ou héros probablement représenté sur l'avvers). Nous avons donc dû corriger notre supposition antérieure qu'il pouvait s'agir du nom d'une divinité illyrienne locale (*numen*), ce qui s'imposait par le fait que ce nom portait un vaisseau illyrien, le nom qu'on peut lire sur l'inscription gravée dans la grotte Porcinara se trouvant dans la région de S. Maria di Leuca (Italie), et ce serait analogue avec le nom d'un autre bateau appelé d'après la divinité rhizonitainne *Medaurus*. La découverte d'une inscription en Dardanie, sur laquelle, à côté des autres anthroponymes d'origine gète, grecque et illyrienne apparaît aussi la forme *Rhedon*, nous indique le caractère anthroponyme profane de ce nom sur notre monnaie. Évidemment nous n'excluons pas non plus la valeur theonymique de ce même nom, mais dans ce cas concret le theonyme *Rhedon*, comme c'est le cas avec quelques autres noms illyriens du caractère theoforme, a passé parmi les anthroponymes ordinaires et c'est cette valeur qu'il a sur la monnaie de *Lissos*. En ce qui concerne l'avvers de cette monnaie nous adhérons à l'opinion de H. Čeka, c'est-à-dire qu'il ne représente pas le roi *Genthios* mais une divinité du pays, une divinité locale illyrienne ou un héros, peut-être identifié avec *Hermes* auquel il ressemble assez du point de vue iconographique. Il ne faut pas exclure cependant la possibilité d'une coïncidence fortuite de la présence dans l'avvers de cette monnaie de la figure de cet héros (*Rhedon?*) avec le nom de l'éponyme de la ville de Rhizon, ayant la même forme.

MATE SUIC

Zagreb

MVRSENSIA QUAEDAM
(ad *CIL* III 3288; *CIL* III 3289. 10260)

UDK 904:7.024.4I(497.131)»1«

Izvorni znanstveni rad

Na temelju natpisa (CIL III 3288) autor pokušava izgraditi apstraktnu ideju o organizaciji forumskog prostora s pratećim objektima u Mursi povezujući planiranje i izgradnju kompleksa s djelovanjem vojničkih mensora na Limesu; na temelju drugog natpisa (CIL III 3289. 10260), tumačenjem Hadrijanove titule conditor, autor utvrđuje pojavu i karakter Hadrijanova kulta u Mursi.

Na sastanku Antičke sekcije Arheološkog društva Jugoslavije održanom u Varaždinu 1975. godine, koji je bio posvećen problemima urbanizma i arhitekture panonskog prostora, osvrnuo sam se na neka pitanja povezana s antičkom Mursom, posebno na sadržaj dvaju natpisa iz Osijeka koji pružaju indikacije o izgradnji antičkoga grada. Referati sa Skupa nisu objavljeni pa svoje izlaganje iznosimo sada u *VAMZ*. Od onda je problem donekle evoluirao¹, no vjerujem da je još uvijek moguće kazati o tim problemima koju riječ više.

Već od godine 1784. poznat je natpis nađen u Osijeku u kome se govori o munificenciji jednog dekuriona i flamera antičkog Osijeka. Radi se o gradnji »dvostrukih trijemova« i 50 taberna namijenjenih trgovanju, a poduhvat je financirao Gaj Emilije Homulin. U nizu objekata koji su nastali kao izraz darežljivosti pojedinaца, vladara ili bogatih građana, onih s područja antičke Dalmacije² kao i onih iz Panonije³, ovaj svakako zaslužuje posebnu pažnju, jer se radi o izgradnji čitavog

¹ Mislimo prvenstveno na vrijedno djelo: D. PINTEROVIĆ. *Mursa i njeno područje u antičko doba*. (Osijek 1978), osobito poglavlja o osnivanju kolonija (str. 49 d.) i o urbanoj izgradnji Murse (str. 57 d.).

² Usp. J. MEDINI. Epigrafski podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz

antičke Liburnije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* ©/1964–©7, str. 48 d.; M. SUIC. *Antički grad na istočnom Jadranu*. (Zagreb 1976), str. 112 d.

³ usp. Z. VIRC. Građevna aktivnost i munificencije na području južne Panonije. Magistarski rad. (Zagreb, 1983).

jednog gradskog kompleksa, a to je privatna *liberalitas* koja se rijetko susreće. Katančić je imao pred sobom čitav natpis i on je glasio:⁴ *C(aius) Aemil(ius) C(ai) f(ilius) Serg(ia) tribu) Homulinus I dec(urio) col(oniae) Murs(ensium) ob honorem Jflaminatus tabernas L cum I porticibus duplicib(us) in quib(us) I mercatus ageretur I pecunia sua fecit*. Kako se vidi, u natpisu je naznačena i namjena ovih taberna (*in quibus mercatus ageretur* — »u kojima će se obavljati trgovanje«). Iz toga se izvlačio zaključak da je Homulin svojim novcem (*pecunia sua*) dao sagraditi gradsku tržnicu.⁵ Da li se to mora baš tako shvatiti?

Da bi se taj pojam pojasnio, dobro je pogledati koja sve značenja može imati imenica *mercatus*. Kao radnja osnovno joj je značenje *commercium*, *negotiatio* kako donosi *Thesaurus*⁶, odnosno *mercatura* kako stoji u Oksfordskom latinskom rječniku⁷, dakle »trgovanje«, »prodaja«, »promet«. Metonimijski može se odnositi i na mjesta, bilo na čitava naselja ili na jedan njihov dio, čime se poistovećuje s pojmom *forum*, za što nam spomenuti *Thesaurus* daje nekoliko potvrda; na temelju njih *forum est locus publicus vel mercatum, ubi homines sua negotia exercent*⁸. Riječ *mercatus* može dakle označavati radnju (»trgovanje«) i mjesto na kome se trguje (»tržnica«). Nije teško utvrditi u kakvu će se značenju ovdje shvatiti ta imenica. Natpis ne govori o gradnji trga, već o podizanju taberna u kojima će se obavljati trgovanje; Prema tome nismo precizni kad tvrdimo da je Homulin dao izgraditi tržnice. Naprotiv, smatramo da se tumačenjem ovog natpisa otvara prostor za pretpostavku da je Homulin sagradio niz taberna oko foruma antičke Murse. Iz mnogobrojnih primjera poznato je da su *tabernae* neotuđivi dio forumskog kompleksa, u Italiji i u provincijama, te smijemo zaključivati da smo, vođeni ovim natpisom, na pravom tragu forumu grada Murse,⁹ a daljnja će razmatranja tu pretpostavku potkrijepiti. Odmah treba dodati da time nije rečeno da grad nije imao i kakav drugi javni prostor namijenjen trgovanju i prometu. Mnogi će veći gradovi zaista imali *mercatum*, obično zajedno s *macellum*, a važniji centri uz morsku obalu i plovne rijeke i svoja emporija, gdje su se nalazila i lučka skladišta (*horrea*), kako to pokazuju primjeri Salone, Jadere (Zadra) i Sirmija (Sremska Mitrovica) kod nas, ili Trijera (*Augusta Treverorum*) u Germaniji. No na takve se komplekse naš natpis ne može odnositi, premda je posve opravdano očekivati da je i *Mursa*, smještena uz plovnu rijeku (*Draus*) koja vodi u Dunav, sa značajnim ekonomskim resursima, imala također i svoj *emporium*. Pogotovo kad se zna od kolikog su inte-

⁴ M. P. KATANCSICS. *Dissertatio de columna miliaria ad Eszekum reperta*. (Zagreb 1794), str. 116 s; *CIL* III 3288; J. BRUNŠMID. *Colonia Aelia Mursa*. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, NS, 4/1902[^] str. 24.

⁵ Npr. J. BRUNŠMID, sp. dj. i mj; D. PINTEROVIC, sp. dj. str. 55 i 71 «... saznali smo da je gradski vječnik Homulin sagradio tržnicu s 50 radnji...» i drugdje. U tom pogledu neprecizan je i: A. MOCSY. *Die Bevölkerung von Pannonien bis den Markomannen Kriegen*. (Budimpešta 1959), str. 101 kad piše: »Einer dieses (se. Dekurionen)... dürfte ein vermögender Kaufmann sein, da er einen aus

50 Läden bestehenden Porticus die Stadt bauen liess.«

⁶ *Thesaurus linguae Latinae*, VIII 5, s. v. *mercatus*.

⁷ *Oxford Latin Dictionary* III (Oxford). str. 1101 s. v. *mercatura*.

⁸ Sp. *Thesaurus* 291, s. v. *mercatus*.

⁹ Da ove Homulinove taberne spadaju u »•Forumsanlagen« smatra i OPPERMANN, u: PAULY-WISSOWA-KROLL. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (RE) 4/1867, s. v. *taberna*.

resa za Rim bili rječni putovi koji su preko panonskog prostora vodili iz sjeverne Italije, posebno iz Akvileje,¹⁰ na Istok. Osiguranje tog najkraćeg i najjeftinijeg puta do istočnih tržišta bilo je glavni motiv Augustovih i Tiberijevih osvajanja ovih krajeva a ova su, kako se zna, išla u prilog ne samo senatorskoj i veleposjedničkoj aristokraciji već još više ekonomskoj ekspanziji rimske plutokracije i poslovnog svijeta uopće. Osijek je smješten na tako povoljnom položaju da je teško ne pribjeći ovakvoj pretpostavci, jer nas i sačuvani natpisi iz Murse vode do zaključka da je u njezinoj demografiji prevagu imao upravo ovaj vitalni i prodorni trgovački sloj.¹¹

Homulin zacijelo nije sagrađio, odnosno »utemeljio« mursenzijski *forum*; ovaj je postojao i prije njegove izgradnje, možda još u »autohtonu« fazi, a svakako nakon osnivanja kolonije Murse. Taj prostor, uz kapitolij (pored gradskih zidina), prvi je po slijedu u organizaciji gradskog areala. Tu se trgovalo i sastajalo i prije Homulinove gradnje trijemova i taberni, vjerojatno u improviziranim objektima. Ovo već nije pretpostavka, jer se može utvrditi da je od osnutka kolonije (dakle od vremena kad je *Mursa* postala gradom u pravom smislu riječi) proteklo relativno dosta vremena. Izrada i postavljanje natpisa smješta se općenito u Hadrijanovo vrijeme zbog elegancije slova iz natpisa.¹² No zna se da je na temelju karaktera slova teško (a katkada i nemoguće) datirati natpis. Pouzdaniji su indikatori koje pruža sam sadržaj teksta. A oni ovdje postoje. Natpis donosi da je Homulin bio *flamen*. Razumije se, *flamen* — član flaminskog sodalicija kojemu je zadatak da vodi brigu i organizira obrede u vezi s kultom pokojnog diviniziranog vladara. Svećenički kolegiji ovakva karaktera pojavljuju se već nakon smrti Julija Cezara i u našim priobalnim gradovima i mogu se pratiti u kontinuitetu za sve vladare koji su nakon smrti doživjeli konsekraciju (*Iuliales*, *Augustales*, *Claudiales*, *Flaviales*, *Titiales*, *Nerviales*).¹³ U Panoniji ne, jer su tu stjecanje konstitucije i procesi urbanizacije počeli

¹⁰ Na značenje Murse kao raskrsnice prometnice upozoravaju A. MÖCSY, sp. dj. str. 43 (*Handelstrassen*) i D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. 1115 i d, a na veze Murse s Akvilejom A. MÖCSY, sp. dj. str. 37, 44, 74 i dr.

¹¹ Općenito o orijentalcima u Panoniji A. MÖCSY, sp. dj. str. 108.

¹² Tako KATANČIĆ i J. BRUNSMID; usp. D. PINTEKOVIĆ, sp. dj. str. 95.

¹³ M. SUIC, *Zadar u starom vijeku*. (Zadar 1981), str. 230, 244 d; usp. i CIL III str. 2521 i d. s. v. *flamen*. Nakon Hadrijanove smrti ustanovljeni su *sodales Hadrianales*, a 161. god. *sodales Antoniniani*. Na mnoga pitanja u vezi s flaminatom do danas nema pouzdanog odgovora, bilo da se radi o f. u Rimu, u Italiji ili u provincijama, gdje se pojavljuju osjetne razlike. Rasprave o tome vode se od Th. Mommsena, O. Hirschfelda, H. Dessau-a, E. Kornemann, J. Toutaina, F. Geigera i dr. do danas. Po svemu što o tome znamo, možemo u našem slučaju zaključiti da je G. Emilije

Homulin spadao u *flamines divorum* (tj. diviniziranih vladara), da je bio *annuus* (jednogodišnji, za razliku od *f. perpetuus*), da je njegova titula u skladu s njegovom funkcijom u koloniji (*decurio*, dok se *f. perpetuus* obično veže uz edilitet i duovirat). Pripadnici su municipalnog nobiliteta, često ulaze u *ordo equester* ili se iz njega regrutiraju. Nakon isteka službe postaju *flamines*, zadržavaju flaminska odličja i sudjeluju u kultu kao kolegij, slično »Arvalskoj braći« (*fratres Arvales*) u Rimu. Po rangu (*cursus honorum*) flaminat je u municipalnoj zajednici ispred augurata, sacerdocija i pontifikata. Ponekad može biti ekvivalent za raniji epihorski sacerdocij, što je za Mursu teško pretpostaviti, ali ne i za neke zajednice u prov. Dalmaciji (u Asseriji npr.). Nemamo o tome zaokružene studije za iliričke provincije; za afričke usp: M. S. BASSIGNANO, *II ilaminato nelle province Romane dell' Africa*. (Rim 1974), gdje je i literatura.

kasnije, tek za Flavijevaca, a većinom za Trajana i Hadrijana,¹⁴ dakle u vrijeme kad su ti isti procesi u našim primorskim regijama bili uglavnom dovršeni. Ovdje u Mursi tek s Hadrijanom, odnosno, kad je govor o flaminatu, nakon Hadrijanove smrti. Budući da prije Hadrijana ovdje nije bilo municipalne zajednice, to nije bilo ni kolegija koji su vodili brigu o državnom oficijelnom kultu, u kome sve više dominira kult pokojnog cara. U Mursi je to prvi mogao biti samo Hadrijan. Kako donosi *Historia Augusta*, na inzistiranje Hadrijanova nasljednika Antonina Pija senat je ipak pristao da se umrli car proglasi »božanskim« (*divus*). Zbog toga je, kažu, i dobio epitet *Pius*. Umro je u Puteolima, tu mu je bio *pro sepulchro* (umjesto groba) sagrađen hram i tu se štovao poput božanstva (... *ad honorem quasi numinis* ..) a za obrede i svečanosti morali su se brinuti *flamines et sodales*.¹⁵ Posve je razumljivo da je kolonija Mursa na isti način ustanovila flaminat s istim zadacima odmah nakon smrti cara — svog osnivača. Jedan od članova ovog kolegija bio je i naš Gaj Emilije Homulin koji je zacijelo tu časnu funkciju vršio do smrti. Hadrijan je umro 138. godine n. e. i tada je uveden njegov kult, a gradnja trijemova i taberna morala je trajati najmanje nekoliko godina. Na taj način dolazimo do *terminus post quem* ako uzmemo Hadrijanovu smrt, odnosno *terminus ad quem* ako dodamo i trajanje gradnje izvršene na Homulinov trošak, dakle oko god. 140. n. e. Prema tome ne može se prihvatiti tvrdnja¹⁶ »da se sve što je trebalo da se Mursi dade gradski karakter posagrađilo u razmjerno najkraće vrijeme nakon osnutka kolonije« (133. god?). Ili treba pomaknuti godinu osnutka kolonije? Iz svega što je dosada rečeno proizlazi, da je Homulin već postojeći gradski trg okružio trijemovima i tabernama, što ne isključuje mogućnost da su neki forumski objekti (*basilica?*, *capitolia?*) bili već ranije podignuti. On je ovom investicijom omogućio ne samo bolju organizaciju trgovanja i života na forumu već je u isti mah time dovršio jednu fazu izgradnje grada, posebno njegova središta. Poznato je i inače da se gradovi nisu izgrađivali »odjednom« pa i kad su bili planirani, da su se monumentalni gradski sklopovi gradili generacijama, u više faza, pnr. u antičkom Zadru od Augusta do Flavijevaca¹⁷ (ne računajući drugu baziliku iz vremena Severa).

Za arheologa i za onoga koji se bavi historijskim urbanizmom od nemala je interesa pitanje — kakvi su bili oni Homulinovi *porticus duplices* i kako su bile raspoređene njegove taberne oko foruma. Tu nam teorija što ju je formulirao Vitruvije¹⁸ malo može pomoći, tã od nastanka njegova djela do Homulina prošlo je oko 150 godina. Kroz to stoljeće i pol evoluirala je ne samo urbanistička misao već,

¹⁴ A. MOCZY, sp. dj. str. 115; po njemu Hadrijanovo vrijeme predstavlja završetak procesa municipalizacije započetog u vrijeme Flavijevaca.

¹⁵ *Hist. Aug. Hadr.* XXVII 3; *Scriptores Historiae Augustae* III 1, (London—Cambridge—Massachusetts 1967), str. 80.

¹⁶ J. BRUNŠMID, sp. dj. str. 24; D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. 55.

¹⁷ M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, str. 204

¹⁸ uži period izgradnje forumskog kompleksa Mursi (vladavina Hadrijana i Antonina Pija) predviđa i D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. 55.

¹⁸ *Vitr.* V 1; M. SUIĆ, *Antički grad*, str. 293.

isto tako, i rimska arhitektura.¹⁹ Stoga sada, kad pokušavamo sebi na temelju samo jedne pisane vijesti, bez ikakvih materijalnih potvrda, dočarati viziju realne situacije nastale izgradnjom trijemova i taberni u Mursi, nećemo se moći pozivati na komparacije i analogije s centrima na tlu Italije, a isto taiko ni s centrima na našem obalnom području, koje je bilo izgrađeno i urbanistički oblikovano mnogo prije nego je to bilo na našem panonskom prostoru. Natpis kaže da su bili sagrađeni *porticus duplices* (abl. *cum porticibus duplicibus*). Dvostruki u kojem smislu? Da li u onom što ga prikazuje Vitruvije s obrazloženjem zašto Rimljani grade takve trijemove, a ne onakve kakve grade Grci: njegovi se dvostruki trijemovi sastoje od donjeg trijema poviše kojega se diže još jedan, kao loggia. Tako je bilo u istaknutijim gradovima Italije za najranijeg Carstva, kod nas npr. u Zadru²⁰. Da li je tako bilo i u Mursi?²¹ Vjerojatno je da se ovdje radi o nečem drugom. Tu nam Vitruvijeva teorija malo može pomoći; problem valja postaviti konkretno u poznate okvire s obzirom na prostor i s obzirom na vrijeme, oslanjajući se više na istovremene primjere, ideje i ostvarenja 2. st. u zapadnim provincijama, a osobito u područjima oko Limesa. Oni, kako pokazuju materijalni ostaci, s Vitruvijevom doktrinom nemaju nikakve veze, a poznata *consuetudo Italica* je odumrla i ustupila mjesto vojnoj mensorskoj disciplini. Atribut *duplex* ovdje ima drukčije značenje. »Dvostruki trijemovi« može biti termin za označavanje dvostrukog niza trijemova, dakle podvostručenih u tlocrtu a ne po visini o čemu govori Vitruvije. Npr. *duplex oppidum* je grad što ga ulica dijeli na dva dijela, stari *Aesernii* su bili *duplici fossa valloque circumdati* (»opkoljeni dvostrukim jarkom i nasipom«), dvostruk lanac je *duplex ferrea catena* i uopće, kako donosi spom. *Thesaurus* ... *duplice muro amplificata loci species*.²² Prema tome *duplices* ima isto značenje kao i *gemini* ili *bini* (»udvojeni«). Sve upućuje na zaključak da su i trijemovi i taberne u Mursi bili na najnačin udvojeni, tj. da su se pružali u dva niza.

Već u drugoj polovici 1. st. n. e. pojavljuju se u urbanizmu i u arhitekturi brojne inovacije u zapadnim provincijama, posebno u regionima uz Limes, gdje se središnji gradski trg oblikuje po modelu logorskog pretorija,²³ kakav je npr. bio onaj u logoru *Castra Vetera* kod Xantena u Germaniji²⁴ iz sredine 1. st. n. e. Tu je oko pretorija bio izgrađen dvostruki niz taberni, s vanjske i unutrašnje strane; unutrašnje kolonade trijema zatvara prostor trga po čemu se ovaj približava modelu zatvo-

¹⁹ Usp. L. CREMA. L' Architettura Romana, u *Enciclopedia classica* Sez. III — *Archeologia e storia dell'arte classica* Vol. XII, (Torino 1959), str. 154 d. (za period od Cezara do Klaudija), str. 274 d. (za period Nerona i Flavijevaca) i str. 358 d. (za period od Trajana do Komoda).

²⁰ M. SUIĆ. *Antički grad*, str. 101; *Zadar u starom vijeku*, str. 207.

²¹ Takvu predodžbu iznosi D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. 55. Negirajući ovakve ideje i zastupajući afirmaciju »provincijskog stila« ne ide se za time da se minorizira ili degradira urbanistička misao i arhitektonska izgradnja kad se zna da od 2. st. dalje provincije do-

nose niz vrijednih specifičnih inovacija na tom polju, bilo one s Orijenta, bilo one na tlu Afrike ili one u Zapadnoj Evropi.

²² Moguća značenja usp. u *Thesaurus* V 1, str. 2258 s. v. *duplex*; spom. Oksfordski rječnik III s. v.: »Double in quantity.«; V. i M. DIVKOVIĆ. *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb 1900, str. 336: »podvostručen.«

²³ Usp. L. CREMA, sp. dj. str. 280 d., 364 d.

²⁴ H. von PETRIKOVITS. Das römische Rheinland, Archäologische Forschungen seit 1945. *Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen*, (Köln und Op-laden) 86/1960., str. 37.

renog kortila, a vanjska (samo s južne strane) flankira pročelja vanjskih taberni.²⁵ Domala se ova ideja realizira i u civilnim naseljima, od Trajana nadalje, uvijek tamo gdje se može utvrditi sudjelovanje vojnih mensona i arhitekata. To se vidi npr. iz tlocrta forumskog kompleksa grada *Augusta Raurica* kod Basela, na tlu Galije i Germanije, a isto tako i u Britaniji, kako pokazuje primjer antičkog Silchestera, »gdje se *forum* predstavlja kao jedinstven blok u osi ulaza, oivičen i s vanjske strane nizom trijemova.²⁶« U to vrijeme, od Trajana nadalje, prevladavaju aksijalne prostorne artikulacije, a s njima i težnja simetriji, bilo u građevinama (npr. terme) bilo u prostornim organizacijama. U zapadnim provincijama se te inovacije očituju prvenstveno u kompoziciji forumskog kompleksa, gdje se po dužnoj osi nižu forumski objekti: uz jednu (nešto kraću) stranu foruma nalazi se bazilika (eventualno s kurijom), njoj nasuprot je kapitolij s hramom, a između njih je *forum* s tabernama i portikatima, s time da je *forum*, otvoren prema kapitoliju, tj. druga kraća stranica nije okružena tabernama i trijemom, već je uspostavljen izravan odnos *forum*: kapitolij.²⁷ Takva rješenja Francuzi nazivaju »GaMo-romain-«, Englezi »-Romano-British«, pa bismo i mi s istim pravom takve pojave kod nas mogli nazivati »panonsko-rimskim.« Držimo da je tako bilo i u Mursi, koja je bila »planirani« grad, organiziran nezavisno od bilo kakvog autohtonog supstrata ako je uopće postojao.

Sam broj taberni (50!) što ih natpis donosi zaista je imponzantan. Da je npr. zadarski *forum* bio okružen tabernama sa sve tri strane imao bi ih jedva oko 30. A to je još uvijek prostranstvom najveći *forum* otkriven u našoj zemlji.²⁸ Uzevši u obzir module koji su bili više-manje općenito prihvaćeni u 2. st. (a i oni se prilagođuju načelima kastrametacije) Homulinove taberne nanizane po ravnoj liniji, računajući njihovu širinu, debljinu pregradnih zidova (1,5 stopa — oko 45 cm) te širinu ulaznih prostora na *forum* (najmanje jedan frontalan i po jedan bočni s lijeve i s desne strane foruma), iskazale bi dužinu od oko 240 metara. Ako svakoj stranici foruma dodijelimo jednu trećinu tog iznosa (što svakako ne bi bilo ispravno, jer je i sada dužina foruma bila nešto veća od širine), dobili bismo prostor cca 80 X 80 metara. Apsurdna je i sama pomisao da je murzijski *forum* bio tako prostran.²⁹ Već sama ta činjenica dovodi nas do zaključka da su ne samo trijemovi bili udvojeni u smislu kako je prethodno izneseno, već isto tako i taberne,³⁰ tj. da je postojao unutrašnji i vanjski niz, s time da su one vanjske, kako se to često susreće, bile nešto šire od unutrašnjih. To je izvan svake sumnje. Kako su konkretno te taberne bile

²⁵ L. CREMA, sp. dj. str. 280.

²⁶ Isti, str. 364. pišući o forumu: »Inoltre un giro esterno di taberne con portici gli dava il carattere di blocco unitario presentato anehe dal foro di Calleva (Silchester)...«

²⁷ Više primjera u: R. G. GODCHILD. The Origin of the Romano-British Forum. *Antiquity* 20/1946.

²⁸ Usp. *Zadar u starom vijeku*, si. uz str. 208; *Antički grad*, si. 85, str. 151.

²⁹ Primjera radi: forum u Zadru imao je

površinu 15 X 90 m; onaj u Saloni cca 50 X 50 m; U Aseriji (Podgrađe kod Benkovca) 35 X 40 m; u Ekvumu (Čitluk kod Sinja) 36 X 48 m, dok je forum u »velegradu« kao što je to bila *Leptis Magna* u Africi imao dimenzije 60X100 m. Gotovo tu istu površinu bi, na temelju broja taberni, imao i forum u Mursi kad bi taberne bile raspoređene u jednom nizu.

³⁰ Npr. antički Pariz (*Lutetia Parisiorum*) imao je uz forum i uz kapitolij ukupno 60 taberni; *Lugdunum Convenarum* 32 taberne uz forum, bez vanjskih.

raspoređene oko forumskog prostora ne možemo pouzdano utvrditi, jer nam nedostaju bilo kakvi materijalni ostaci. Bit će dovoljno ako se uspije doći barem do nekakve uvjerljivije pretpostavke, naravno imajući uvijek pred sobom modele gradova nastalih u ovo doba. tj. u prvim decenijama 2. st.

Kakva je karaktera bila *colonia Aelia Mursensium* do danas nije posve sigurno objašnjeno,³¹ posebno da li je bila »voj nička« ili »civilna«, ili možda i jedno i drugo. Za neku dedukciju agrarne kolonije nema nikakvih pouzdanih potvrda, ni pisanih ni arheoloških. Tragova agerske centurijacije nema, a ako je i bila izvršena, teško da se podjela terena vršila u tom sistemu, jer Plinije Stariji spominje jedan drugi sistem limitacije agera u Panoniji, koji se razlikuje i od centurijacije s jedne, i od skamnacije i strigacije s druge strane. Kakav je to sistem bio, ne znamo. Svakako bi bilo važno znati da li je u neposrednoj okolici Murse u vrijeme osnivanja kolonije još bilo dovoljno raspoloživog državnog zemljišta (*ager publicus*),³² nije li dotada, od Tiberija pa do Hadrijana, već bio dan u zakup. Do Hadrijana već su se bili formirali i veleposjedi, a jedan od latifundista bio je nesumnjivo i naš Homulin, dekurion, koji je u gradski senat (*ordo decurionum*) i ušao na temelju cenza,³³ a taj cenzus se računao na temelju zemljišne rente. S druge strane, imajući u vidu da su u vrijeme osnutka kolonije boravile u blizini regularne vojne jedinice (legije), opravdano je pretpostaviti da je i u ovom užem području bilo izdvojeno nekoliko parcela iz publickog agera, koje su se dodjeljivale vojnicima nakon prestanka vojne službe. No ipak, barem teoretski promatrano, ne može se u ovoj prilici isključiti ni *missio nummaria*,³⁴ koju je provodio već August kako donosi *Monumentum, Ancyrantum*. Bilo kako bilo, najvjerojatnije je da su upravo vojnici predstavljali jezgro novoosnovane kolonije, da su oni službeno tvorili *ordo colonorum*³⁵ i da se ovdje ne radi samo o podizanju Murse na rang »titularne« kolonije, iako o dedukciji u pravom smislu riječi ne možemo govoriti. Zbog toga je posve opravdano mišljenje po kome se s osnivanjem kolonije dovodi u vezu natpis o jednoj gradnji koju je u Hadrijanovo doba izvela Druga legija pomoćnica (*Leg. II adiutrix*).³⁶ Vjerojatno je, isto tako, da Hadrijan ne bi osnivao novu municipalnu zajednicu kao ko-

³¹ Usp. E. KORNEMANN u RE IV 569 s. v. *colonia*, koji dopušta i jednu eventualnu veteransku dedukciju. Usp. i A. MÖCSY, sp. dj. str. 90; J. BRUNŠMID, sp. dj. str. 24; D. PINTEROVIC, sp. dj. str. 50. d.

³² I A. MÖCSY upozorava na oskudnost veteranskih parcela u Panoniji, posebno uz *Carnuntum*, sp. dj. str. 51.

³³ Pitanje je stoga da li je on bio prvenstveno »ein vermögender Kaufmann«, kako misli A. MÖCSY, sp. dj. str. 101.

³⁴ Takvih misija je u Panoniji bilo, A. MÖCSY, sp. dj. str. 92, npr. u Savariji, str. 37.

³⁵ Usp. liter. u bilj. 31.

³⁶ *CIL* III 3280. 10261 (restitucija): *Imperator) Caesar divi Tra / iani Parthid fil(ius), divi Nervae / nepos Traianus Hadrianus / Augustus), pontifex maximus / tribunicia potestate I XVII, cons(ul) III, per / legi(onem) II adiutricem*. Potječe iz 133. god., J. BRUNŠMID, sp. dj. str. 23 s.

³⁷ Osim Murse, sve su ostale Hadrijanove tečevine u Panoniji bile municipiji: *Aquincum, Carnuntum, Mogentiana, Mursella, Cibalae*. E. KORNEMANN, sp. dj. i mj. u RE; A. MÖCSY, sp. dj. str. 134.

loniju, već radije kao municipij, da nije bilo ovog vojničkog jezgra, kako je to radio i drugdje.³⁷ Osnivanjem kolonije zajednica je stekla civitet i municipalnu konstituciju, pa su po tome i oni eventualno ranije zatečeni Italici i drugi elementi koje su poslovi ovamo doveli (posjed, trgovina, obrt i si.) postali *Mursenses*, građani kolonije. Ukratko: postojao je razlog zašto se novoosnovana municipalna zajednica konstituirala po carevoj odluci kao kolonija, a tu je vojnička komponenta odigrala najvažniju ulogu, iako brojčano nije morala biti i tako velika.

Ako je to tako, onda zaista s više argumenata možemo govoriti o izravnom udjelu vojske, vojnih mensora i arhitekata u oblikovanju gradskog ruha kolonije, a osobito njegova političkog, ekonomskog i kulturnog centra — foruma. Novi grad su planirali vojni mensori po načelima tadašnje kastrametacije. Sve nije moglo biti odmah sagrađeno, ali da bi novoosnovani organizam mogao živjeti, trebalo je odmah na početku izgraditi najosnovnije objekte, sadržajne i formalne attribute grada. Po hijerarhiji i vremenskom slijedu to su gradske fortifikacije, svetište (hram) i zgrada u kojoj će se obavljati upravni i sudski poslovi, u kojoj će magistrati *agere cum populo (basilica)* i gradska vijećnica u kojoj se održavaju sjednice dekuriona (*čuria*). Forumski prostor između bazilike (eventualno s kurijom) i kapitolija (hrama) dolazi svakako u drugi plan, a ako je naš prijedlog datiranja Homulinove investicije ispravan, onda je tako i bilo, kao što je bilo u Zadru i drugdje. A to znači da je ispunjenje užeg forumskog prostora znatno bilo uvjetovano postojećim objektima uz forum, hramom i bazilikom.

Spomenuti natpis koji govori o nekoj gradnji što ju je izvela Druga legija pomoćnica, datiran 133. godinom, bio je uzidan u objekt što su ga legionari podigli.³⁸ Ta godina se uzima kao vrijeme osnutka kolonije, što je teško i dokazati.³⁹ Najvjerojatnije se radi o gradnji gradskih utvrda novoosnovane kolonije, koje su bile prve na redu, a natpis je bio uzidan uz neka gradska vrata, radije negoli u neku uglednu zgradu kako se misli.⁴⁰ U svakom slučaju do 140. godine već su bili sagrađeni hram i bazilika, koja je zapremila kraću (frontalnu) stranu foruma, pa mu je na taj način odredila i širinu. A to onda znači da uz tu stranicu foruma nije bilo više mjesta za Homulinove taberne, već samo za »jednostruki« trijem uz fasadu bazilike s unutrašnje strane (uz pločnik foruma), jer je posve sigurno da je portikat oko forumskog zrcala tekao u kontinuitetu. Sada dolazimo do konkretne spoznaje da onih 50 Homulinovih taberni moramo podijeliti na dvije polovice: samo bočne (duže) strane foruma imale su svaka po 25 taberni, a pošto su i one *binae* (udvojene), to od ovih 25 jedan dio otpada na vanjske, a drugi na unutrašnje taberne. Sada nam se i dužina foruma uz trijem i taberne pojavljuje u sasvim realnim pro-

³⁸ Tako J. BRUNSMID, sp. dj. str. 24.

³⁹ A to s razloga, što već Ptolemej u svojoj Geografiji bilježi Mursu kao koloniju. Budući da pisanom izvoru moramo vjerovati dokle god se ne dokaže da donosi pogrešan podatak, to bi trebalo osnivanje kolonije u Mursi pomaknuti najmanje 4 do 5 godina unatrag. To pak ne znači da gradnja na koju se odnosi natpis

iz bilj. 36. ne bi mogla biti prva po redu u nizu ostalih.

⁴⁰ Ovakav zaključak izvodimo na temelju brojnih analogija iz Italije i iz Dalmacije, gdje su se takvi natpisi postavljali uz gradska vrata; usp. J. MEDINI, sp. dj. str. 48 i passim; M. SUIC. Faze izgradnje bedema stare Varvarije, uz jedan novi natpis iz Bribira, *Gunjačin zbornik* (Zagreb 1980), str. 34.

porcijama: iznosila bi oko 54 metra. Oslanjajući se na primjere što ih nude istraženi forumi ovog tipa, širina (a to je i dužina bazilike) iznosila bi mu desetak metara manje.⁴¹

Očito je da je ova Homulinova gradnja bila veoma skupa. Na žalost, natpis ne donosi iznos troškova (*summa honoraria*). Osnovna konstrukcija taberni bila je izrađena od opeka, stupovlje trijema s kapitelima od kamena, a trabeacija portika i grednjaci taberni od drva. Opeku i drvo graditelji su imali »pri ruci«, no imponira nabavka i izrada kamenih stupova, baza i kapitala, kojih je bilo svakako više nego taberni. Možda će se pronaći barem ulomci tih kolona, na temelju kojih će se mnogo šta moći zaključivati, posebno o provenijenciji kamena i modulima stupova kolonade. U svakom slučaju ostaje zaključak da se radi o jednoj rijetkoj i veoma skupoj darežljivosti građanina antičke Murse, što onda govori da ni ostali objekti oko foruma nisu svojom kvalitetom zaostajali za onima što ih je podigao Gaj Emilije Homulin. Naša pak vizija forumskog kompleksa iz Murse potpuno se uklapa svojim dimenzijama i proporcijama, materijalom, izvedbom, funkcionalnim rješenjima, prostornim oblikovanjima i općim gabaritom zgrada oko foruma, u sliku koja je dokumentirana rezultatima arheoloških istraživanja mnogih gradova koji su nastali u zapadnim provincijama u vrijeme u koje je bila osnovana *colonia Aelia Mursa*. Daljnja istraživanja na tlu Panonije zacijelo će ova naša razmatranja znatno konkretizirati i, vjerujemo, u bitnim elementima potvrditi.

2.

Katančić je zabilježio da je u Osijeku bio nađen latinski natpis slijedećeg sadržaja: *divo Hadriano I Mursenses I conditori suo*. Natpis je izgubljen, a Katančić pored teksta nije ostavio nikakvih drugih podataka o obliku, dimenzijama, izradi spomenika i slično. Važno bi, u ovakvoj situaciji, bilo znati da li je tekst bio komponiran u tri brazde kako se općenito uzima. Vjerojatno je da je tako i bilo. No još uvijek je teško dokučiti gdje je spomenik bio postavljen i čemu je služio, da li je bio dio nekog samostalnog spomenika ili je pripadao nekoj građevini. Nama se čini da je najprihvatljivija pretpostavka koju donosi D. Pinterović da »je natpis stajao na bazi jednog reprezentativnog kipa sambg cara, ali« — dodaje ona — »nije isključeno ni to da je to bio natpis na nekoj javnoj zgradi koju su Mursijci u spomen osnivaču nakon njegove smrti podigli.«⁴² Od zgrada svakako treba isključiti hram na kapitoliju, jer je tekst u tri niza i, uza svu lapidarnost, još uvijek dosta opširan, zbog čega nije mogao biti »frontonski«, tj. s trabeacije pročelja hrama, onako kako se to kod nas susreće npr. na hramu iz Pule (*Romae et Augusto*) ili onome iz Aenone (*Divo Vespasiano*). Ako nije bio uzidan, odnosno uklesan, u pročelje hrama, pitanje je onda — kakva bi to mogla biti građevina s tekstom ovakva sadržaja i ovakve svečane (da ne kažemo religiozno-kultne) sintaktičke kompozici-

⁴¹ Usp. bilj. 29. Od Trajana i Hadrijana moduli foruma i gradskih insula približavaju se

omjeru 1 : li, u čemu se također očituje utjecaj kastrametacije i vojnih mensora.

je. Držimo da je D. Pinterović bila na pravom putu s prvom pretpostavkom, a mi ćemo nastojati to i potkrijepiti.

Ne možemo ovdje ulaziti u poznate činjenice koje govore o posebnom odnosu cara Hadrijana prema religiji i kapitolinskom kultu, pa i o njegovoj osobi u kompleksu tog istog kulta. Potcrtat ćemo samo neke relevantne činjenice. Kao prvo, Hadrijanov odnos prema koloniji kao moralno-političkoj zajednici. Sve do pred kraj Republike kolonija je pravi »dio Rima«. Stoga je dužna poštivati sve rimske institucije u svim sferama, pa tako i one u sferi kulta. Samo kolonije moraju imati kapitolinski kult i hram građen po ugledu na rimski kapitolinski hram, s tripartitnom celom u kojoj su *simulacra* članova kapitolinske trijade. Municipiji i *civitates peregrinae* takve obveze nisu imali. Tek nakon završetka rata s italiskim saveznicima osamdesetih godina 1. st. prije n. e., kad su svi Italici dobili civitet, počinju i municipiji napuštati svoje stare gradske kultove i prihvaćati kult kapitolinske trijade. Takva je situacija bila i u provincijama, pa i u našima, posebno u Iliriku gdje su urbanizacija i romanizacija ranije počeli. S Hadrijanom dolazi do prekretnice, i to u dva pravca: on aktivno radi na tome da revalorizira i reafirmira pojam kolonije i kapitolinski kult, a s druge strane sam sebe uključuje u nj. To sada opet dovodi do oštrije diskriminacije između municipija i kolonija, po kojoj su upravo kolonije »pravi« i potpuni rimski gradovi, u kojima nema mjesta za bilo kakve autohtone kultne survivale, prema kojima je Hadrijan, kako donosi *Historia Augusta*, iskazivao odbojnost (*sacra peregrina contempsit*), za razliku od ranijih careva, koji su u tome često pokazivali veliku tolerantnost i u kolonijama i u municipijima. Reafirmiranjem i propagiranjem kapitolinskog kulta tražio je ujedno da se i kapitolinski hramovi grade po staroj rimskoj tradiciji, što se vidi, npr. u novoosnovanoj koloniji *Aelia Capitolina* (Jeruzalem) nakon ugušenja judejskog ustanka 135. god. Ovo je važno potcrtati da bismo si mogli dočarati kakvog je tipa bio hram na kapitoliju stare Murse. To bi s druge strane išlo u prilog mišljenju da prije osnutka kolonije u Mursi nije postojao neki municipalitet drugačijeg karaktera, *civitas* ili *municipium*.

Poznato je da je na Istoku Hadrijan bio štovan kao božanstvo (u Puteolima nakon smrti je samo *quasi numen*).⁴³ Prilikom posvete završenog Olimpijona u Ateni 131/132 godine podigao je sebi aru i stekao naslov *Olympios*,⁴⁴ a, kako donosi Dion Kasije, u istom hramu su mu iskazane božanske počasti.⁴⁵ Na Hadrijanov zahtjev izvršena je i konsekracija Antinojeva nakon njegove pogibije. Na Istoku (gdje se identificira sa Zeusom Olimpijskim), i na Zapadu nakon smrti, uz njega se veže oficijelni kapitolinski kult: na Istoku je *Iupiter Olympius* ili *Olympius* uopće/⁴⁶

⁴² D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. 56.

⁴³ *Hist. Aug. Hadr.* XXVII 3: ... *Antoninus ... templum denique ei pro sepulchro apud Puteolos constituit et quinquennale certamen et flamines et sodales et multa alia, quae ad honorem quasi numinis pertinerent.*

⁴⁴ *Hist. Aug. Hadr.* XIII 6: ... *loviš*

Olympii aedem et aram sibi; usp. i posvetu s naslovom *Olympio* u *CIL* III 548 iz Atene.

⁴⁵ Dio Cass. LXIX II6, 1.

⁴⁶ N p r u C I L m 3 7 4 g d j e s e n a z i v a »oim-pijskim Jupiterom« (*lovi Olympio*); usp. i *CIL* JJJ 72&I 7282, 7282; *C. I. Gr.* 3174.

na Zapadu *divus*. No taj *divus* je nešto više od onoga što stoji uz ranije divinizirane vladare. U dekretu prokonzula Kvinta Gelija Augurina iz Lami je on nosi naslov *optimus maximusque princeps*.¹⁷ To nema izravne veze s Trajanovim naslovom *optimus princeps* što mu ga je Senat dao zbog dobrih odnosa cara prema Senatu. Ovdje je to reminiscencija na stari tradicionalni naslov rimskog Jupitera koji je uvijek *optimus maximus*. Upravo po tom naslovu Jupiter je kapitolinski. Ne ulazeći ovdje u pravnu kvalifikaciju izraza *optimus maximus* i njegove geneze,⁴⁸ ova titula daje vladaru izuzeće od zakona, on je *legibus solutus*. On je dakle iznad svega. A Hadrijan je to i mogao biti, jer se on smatrao i tvorcem svega. Kao što ni *Iupiter Optimus Maximus* nema posebnih obaveza dok ih ostala božanstva imaju, njegova je aktivnost upućena k jedinom cilju — dobrobiti naroda rimskoga. A Hadrijan je *restitutor et locupletator orbis terrarum*, onaj koji *multa beneficia quae viritim quae publice praestitit*.¹⁹ On je, dosljedno tome napokon i *conditor orbis*.

Naslov *conditor* susreće se i u našem natpisu iz Murse. Uzimajući u obzir opće značenje riječi *conditor*,⁵⁰ bilo *Urbis* bilo *Orbis*, a poznavajući nastojanja i ambicije Hadrijanove o kojima je kazano nekoliko riječi, uz municipalitet ranga kolonije kojoj je ovaj car osnivač i nije se mogla pojaviti druga imenica, npr. *parens coloniae* ili *pater coloniae*⁵¹ kako se ranije susreće u natpisima iz kolonija i municipija, pa i onda kad im dotična osoba i nije bila osnivač. No valja odmah upozoriti da na temelju činjenice da se u Mursi Hadrijan naziva *conditor* još uvijek ne bismo mogli tvrditi da je on zaista pravi osnivač kolonije kad to ne bismo znali iz drugih izvora, kao što ne možemo u doslovnom smislu tumačiti ni njegovu titulu *restitutor coloniae* u nekim drugim gradovima.⁵² On je uopće *conditor* svega što postoji, stvari i ljudi, kao što je i *restitutor* svega, posebno gradova, provincija itd. Kao potvrdu tome uzimamo npr. natpis koji se odnosi na koloniju *Parium* u Miziji. Na njemu piše: *Imp(eratori) I Caesari I Traiano I Hadriano I Aug(usto) I Olympio I conditori I I col(oniae)*. A ta je kolonija bila Julijska (*Col. Iulia Parium*)! Sve to pokazuje da carev naslov *conditor* u ovom natpisu iz Osijeka svojim dubokim značenjem daleko prelazi samu činjenicu da je Hadrijan zaista osnovao koloniju u Mursi.

Budući da se na Zapadu, barem dosada, ne pojavljuje uz Hadrijana titula *conditor* osim ovdje u Mursi, pitanje je kako su te ideje što ih naslov odražava dospjele ovamo u Donju Panoniju. Mi ne vidimo drugog medija osim orijentalno-helenisti-

« CIL III 586; C. I. Gr. 1776. 1777.

⁴⁸ Usp. G. RADKE. Il valore religioso e politico delle divinità del Compidoglio. *Atti del Congresso internazionale per U XIX centenario della dedizione del Capitolium e per U 15° anniversario della sua scoperta*, Vol. I (Brescia 1973), str. 245 d. Sintagma potječe iz pravne terminologije, po kojoj je i zemljišni *fundus* i *ager publicus* — *optimus maximus*.

⁴⁹ Titula na novcu, *Cohen* 1286. 950. Na novcima je on *restitutor* gradova (npr. Atene, Jeruzalema), provincija (Ahaje, Libije, Mace-

donije) itd., a poslije Hadrijana susreće se i uz imena drugih careva.

⁵⁰ *Thesaurus* IV, 146 d: *aedificator, auctor, parens, constitutor, (sacri, iuris humani et sacri), creator (mundi, caeli et terrae, orbis, naturae, mundanae moliš)*.

⁵¹ premda su sinonimi riječi *conditor*.

⁵² Npr. *restitutor coloniae* iz Troadensija, *CIL* III 7282.

⁵³ *CIL* III 374, također na kamenom postolju.

čkih elemenata koji su tu boravili i otprije, a osobito od osnutka kolonije dalje, koji su bili uključeni u raznovrsne društvene i ekonomske djelatnosti, posebno gradske aktivnosti, kao što su trgovina, obrti, financije, fiskalna politika i si., kao i eventualno i intelektualna zvanja. Zapreku ovakvu zaključivanju ne bi trebalo tražiti u relativno malom broju orijentalaca u Mursi iz Hadrijanova vremena.⁵⁴ Malo je natpisa, pa je malo i njih. Nesumnjivo je morala postojati pogodna društvena i kulturna atmosfera za pojavu i afirmaciju ovih ideja u Mursi, a promatrane s druge strane one nam otkrivaju političku, ekonomsku i kulturnu važnost grada.

Kad je tome tako, od sebe se nameće zaključak da je natpis bio uklesan na prednjoj strani postamenta poviše kojega se dizala statua (*simulacrum*) božanskog vladara. Temelji takvih postamenata otkriveni su u hramu sa zadarskog kapitolja, a sami postamenti su uzidani u temelje Sv. Donata, s natpisima posvećenima kapitolinskoj trijadi: *lovi Augusto, Iunoni Augustae i Minervae Augustae*. Od statua pronađen je samo ulomak prsta natprirodne veličine. S obzirom na sve što je izneseno o valorizaciji pojma kolonija od strane Hadrijana, o mnogostruko dokumentiranom njegovom nastojanju ne samo da za života uđe u grčki Olimp, već i na rimski kapitolij koji je povezoao uz svoju ličnost i usrdno propagirao, može se opravdano zaključiti da je nakon smrti kao *divus*, zahvaljujući povoljnoj atmosferi u tadašnjoj Mursi, prekoračio prag mursenizijskog kapitonskog hrama i stigao do pijedestala namijenjenog glavnom kapitolinskom božanstvu, kakvim se i za života smatrao.⁵⁵

*
* *
*

Kako se vidi, pokušali smo postupnim izvođenjem zaključaka, na temelju izravnih i neizravnih potvrda, služeći se historijskom, filološkom i arheološkom metodom, riješiti mnoga pitanja što ih navedeni natpisi otvaraju. Vjerujemo da smo neke stvari dokazali, u razmatranju nekih pitanja smo došli do više-manje uvjerljivih pretpostavki, a u svakom slučaju smo pripomogli usmjeravanju daljnjih istraživanja. Ako smo u tome uspjeli, tada je poduhvat vrijedio truda. U svakom slučaju se nadamo da nam nitko neće zamjeriti, uzevši u obzir u kakvoj se situaciji nalazi svaki onaj tko pokušava na taj način i uz takvu kvantitetu i kvalitetu izvorne građe nešto dokazati ili pokazati, ako smo se, penjući se ljestvama u traženju historijske istine, spotakli o koju stepenicu.

⁵⁴ O orijentalcima i vojnicima s Istoka na tlu Panonije usp. A. MOCZY, sp. dj. str. 103.

⁵⁶ D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. TI smatra, da je hram na kapitoliju stare Murse bio po-

svećen Jupiteru. To se nimalo ne kosi s našim zaključcima kad se zna da je sada i inače službeni kapitolijski kult neraskidivo povezan s kultom carske osobe.

RESUME
MVRSENSIA QUAEDAM

Deux inscriptions latines de l'ancienne *Mursa* (*CIL* III 3288; *CIL* III 3289. 10260) qui proviennent du temps de l'empereur Hadrien, fondateur de *col. Ael. Mursa*, sont considérées comme la base dans le développement des thèses sur certains problèmes urbains, surtout sur le développement central c'est-à-dire le complexe du *forum*. La donnée de la première inscription que *C. Aemilius Homulinus* a fait construire *50 tabernae in quibus mercatus ageretur* ne doit pas signifier que ce *decurio* et *flamen* a construit le marché de la ville (*mercatum*). Il a construit les *tabernae* à côté du *forum*, où on faisait du commerce dans les *tabernae* et dans la basilique de la ville. Dans cette *liberalitas*, qui n'était pas fréquente sur le sol de la Pannonie, il faut examiner la phase suivante de l'édification du centre de la ville. Rejetant la datation de l'inscription à cause du type des lettres, on peut supposer que la construction a été exécutée entre l'an 138 et 140, *terminus ante quem non* étant la mort de Hadrien. A ce temps à *Mursa* a été fondé le Collège de *flamines* qui rendait le culte officiel (imperial). Cela veut dire que depuis la fondation de la colonie en 133 jusqu'à la construction avaient passé au moins cinq ou six ans et que seulement à ce moment le *forum* avait été définitivement fermé. L'an 13 comme date de la fondation de la colonie peut être considérée comme sûre si les travaux que les soldats de la *II leg. Adiutrix* (*CIL* III 3280. 10261) ont exécutés sous le règne de Hadrien se rapportent aux fortifications de la ville, ce que l'inscription suggère par son caractère, et l'érection des remparts était la première chose qu'il fallait faire dans la colonie nouvellement fondée. Avant cet investissement de *Homulinus* à côté de *forum*, le temple c'est-à-dire *capitolium* a été sans doute déjà construit, et probablement aussi la basilique avec la curie (*curia*). Par conséquent ce bourgeois riche de *Mursa* a placé les *tabernae* et les double portiques (*porticibus duplicibus*) dans l'espace entre le *capitolium* et la basilique qui fermait le côté un peu plus court du *forum* en face du *capitolium*. Pour pouvoir d'une façon plus concrète comprendre la vision générale de l'ensemble du *forum* à *Mursa*, il est nécessaire de se référer sur les courants et les réalisations générales que l'on rencontre dans l'urbanisme des centres des provinces occidentales depuis Trajan.

Ce qu'ils ont de commun et ce qui les relie c'est l'application du principe de la castrametation militaire, et c'est une conséquence de la participation des arpenteurs-géomètres et des constructeurs, surtout dans les centres près du *Limes*. Les principales caractéristiques de l'organisation spatiale sont l'axialité et la symétrie si bien que ces centres et surtout les forums qui sont à l'intérieur, par leur planimétrie, modules (l'approchement vers des carrés des îles, forums, *tabernae* etc.) par les solutions fonctionnelles et autres plus proches d'un camp militaire (*castra*) que des villes italiennes aussi que des villes qui se trouvent sur des côtes orientales de l'Adriatique (qui ont été construites depuis la fin de la République jusqu'aux Flaviens) comme démontrent les exemples de la Germanie, de la Gaule et de la Bretagne (de là proviennent les appellations »Gallo-Romain« et »Romano—British«). *Mursa*, édifiée près du *Limes*, et les documents attestent la participation des unités

militaires, n'pas pu échapper à cette influence. Cela nous induit à la conclusion que les 50 *tabernae* de Homulinus ne doivent pas, et ce qui est plus important, ne peuvent pas, être rangées en une enfilade auprès des trois côtés du *forum*, parce que, dans ce cas on devrait conclure que ces dimensions étaient ces 80 X 80 mètres. Par exemple le forum de Zadar (*Iader*) terminé pendant les Flaviens (long de 90 m.) avait sur le côté plus long à peine 15 *tabernae* (et sur le côté plus court, 45 m., 7 *tabernae*), et ce forum, si on prend en considération sa superficie, est le plus grand parmi ceux qui ont été découverts sur l'Adriatique orientale. Pour cela la conclusion que les *tabernae* à Mursa ont été doubles et qu'elles flanquaient les côtés du *forum* de l'extérieur et de l'intérieur est fondée. C'était comme cela dans de nombreuses villes des provinces occidentales c'est-à-dire 25 auprès des deux côtés latéraux du *forum*. Si les *tabernae* étaient doublées alors les portiques auprès d'elles étaient aussi doubles (*duplices*) ce qui veut dire disposés auprès du côté intérieur et extérieur du *forum*. À cause de cela nous ne pouvons en aucun cas ces *porticus duplices* identifier avec les »portiques doubles« de Vitruve.

L'autre inscription (*CIL* III 3289. 10260): *Divo Hadriano I Mursenses I conditori suo* examinée isolée, sans autres preuves ne pourrait démontrer que Hadrien avait été le fondateur de la colonie *Mursa* seulement parce qu'il est aussi *conditor* de la colonie *Parium* (*CIL* III 374) pour laquelle sur la même inscription on dit qu'elle était *colonia Julia*. Par conséquent la gravité de ce titre surpasse la signification textuelle du mot *conditor* et se rapproche des titres de Hadrien comme le sont *restitutor et locupletator orbis terrarum* et autres. D'après le nombre des mots et la composition (trois lignes) l'inscription ne peut pas venir du fronton c'est-à-dire appartenir à la façade du temple. Il est plus probable qu'elle ait été sur le socle qui portait la statue de l'empereur du capitole de la vieille *Mursa*. Devant le temple ou 4 l'intérieur? Il faut prendre en considération les aspirations connues de Hadrien de réaffirmer la colonie comme une municipalité de caractère purement romain, son rapport envers le culte capitolin et le culte officiel en général, car quoique vivant il est intégré dans le culte ce qui se fait spécialement à l'Orient, où il est *Olympios*, *Iupiter Olympios* avec le titre *optimus maximus* etc. À cause de cela il est possible de défendre la thèse qu'il est, devenu *divus* tout de suite après sa mort à Puteoli en Italie où les *flamines* lui rendaient gloire comme à une divinité (*quasi numen*), était aussi à Mursa égalisée avec la principale divinité du capitole comme *conditor* non seulement de la colonie, mais aussi de tous ses citoyens (sur l'inscription *Mursenses*) que sa statue avec l'inscription avait été posée dans le temple sur le capitole de *Mursa* ou il avait été l'objet du culte que lui comme à une divinité (*quasi numen*), était notre *Gaius Aemilius Homulinus*. À l'affirmation de ces idées ont certainement contribué les éléments helleno-orientaux que les affaires avaient amenés ici dans la Panonie Inférieure.

DOROTTYA GASPAR*Archäologisches Institut der Ungarischen**Akademie der Wissenschaften — Budapest***DAS ROMISCHE SCHLOSS MIT DREHSCHLUSSEL**

UDC 904>:739.4(497.13)

Original scholarly paper

Mit der Hilfe von zwei Bronzeriegel aus Sisak versucht die Verfasserin die kritische Rekonstruktion eines römischen Schlosses mit Drehschlüssel zu geben.

Die Fachliteratur über die Schlösser wurde über jene Schlossmechanismen, die den römischen Drehschlüsseln angehören, bisher nur auf Vermutungen angewiesen. Als erster hat Diels versucht, den Mechanismus zu rekonstruieren¹, jedoch ohne Erfolg. Andere haben sich eher bemüht, die Form des Riegels² (einen sehr seltenen³) zu bestimmen. Bei der Auswahl dieser Form konnten sie die Rekonstruktion Diels' beeinflussen, sie haben nämlich gar keine Rechtfertigung gegeben, warum sie meinen, daß eben dieser Riegel zum mit Drehschlüssel funktionierenden Schlossmechanismus gehört. Ihre Bestrebung ist verständlich, weil viele Drehschlüssel gefunden wurden, ohne die mindesten Anhaltspunkte zum Mechanismus zu geben.

Zwei Funde aus Siscia haben endlich diesen Anhaltspunkt gegeben. Mit ihrer Hilfe hat man eine der möglichen Formen dieser kritischen Konstruktion rekonstruieren können.⁴

¹ A. DIELS. *Parmenides. Lehrgedicht. Anhang: Über altgriechische Türen und Schlösser.* (Berlin 1897), 145. fig. 39.

² H. JACOBI. Kašteli Zugmantel. *Saalburg-Jahrbuch*, 1/1910, Taf. VI, 17.

³ L. NAGY. Pannonia Sacra. in: *EmUk-*

könyv Szent István király halálának kilenczadzadik évfordulójára I. (Budapest 1938).

⁴ **Arheološki Muzej, Zagreb.** Ich danke Herrn Direktor Ante Rendić-Miočević für die Erlaubnis, diese Gegenstände zu publizieren.

Beide Funde sind Riegel aus Bronze, die Inventarnummern sind 4178 und 4190 (Abb. 1). Nr. 4178. ist ein Riegel mit Scharnier, das im Schloss Biigel genannt wird (Abb. 1c, nur ein Detail ist zu sehen). No. 4190. ist ein wohlerhaltenes Stück: Riegel mit einem dem Scharnier angepaßten bogenförmigen Bronzearm, den sog. Biigelstiel (Abb. 1A: Obenansicht, B: Seitenansicht). Der Riegel wird von sieben rundförmigen Brüchen (a) durchbrochen, die aber im Diehsehlüsselmechanismus keine Rolle spielen. Wir sind also der Meinung, dass ein früher zu einem schubschlüsselligen Schloß gehöriger Riegel verändert worden ist. Im Riegel ist ein Bruch für den Biigelstiel (b), der mit einem Scharnier = Biigel (c) an den Riegel angeschlossen worden ist, geschnitten worden.

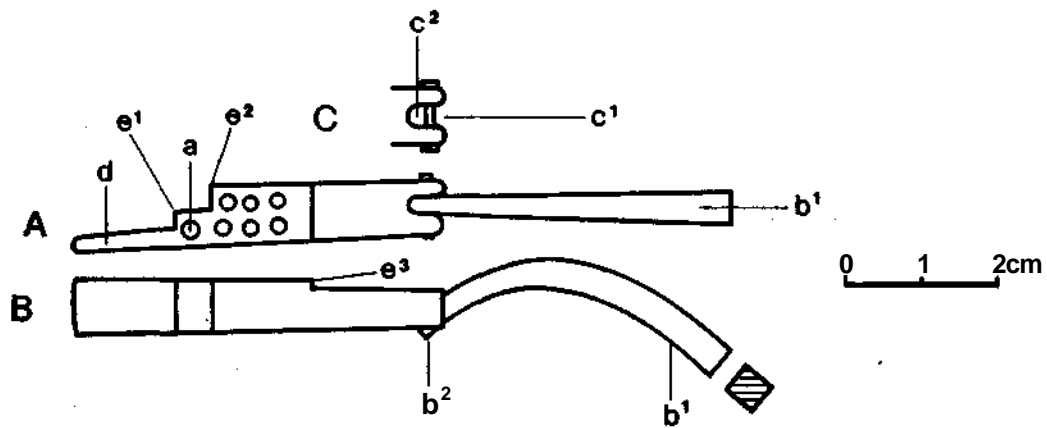

Abb. 1.

Der Riegel macht horizontale Bewegung auch in diesem Schloss, die aber nicht mit gleichgerichteter Bewegung des Schliissels erreicht wird.

Der Biigelstiel (Abb. 1. und 2b.) wird von der Zuhaltimngsfeder (Abb. 2f.) an seinem Platz gehalten, bzw. nach der Verrückung und Herausziehen des Schliissels dorthin zurückgestossen. Die Bewegung des Riegels wird durch die zwei Studeln (Abb. 2g, h.) reguliert. Mit der stufenförmigen Ausbildung des Riegels (Abb. 1e¹, e², e³.) sind Anschlagflächen entstanden. Das e² sichert durch einen Anstoss mit dem ersten Studeln (g), dass der Riegel in den Tiirpfosten nicht beliebig tief gleiten kann. Ursprünglich, als der Riegel noch zu einem schubschlüsselligen Schloss gehörte, war er beim e¹ so breit, wie jetzt beim e², und damals wurde die Aufgabe des e² durch e¹ erfüllt. Die Umformung war notwendig wegen der unten dargelegter Verhältnisse.

Wegen der Anschliessung mit Scharnier werden noch weitere Anschlagflächen benötigt. Wenn irgendein Gegenstand an den anderen mit Scharnier angeschlossen ist, kann man diesen um die Scharnierachse fast um 360° drehen. Wenn man das also hier mit dem Biigelstiel machen könnte, würde das Schloss nicht funktionieren.

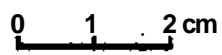
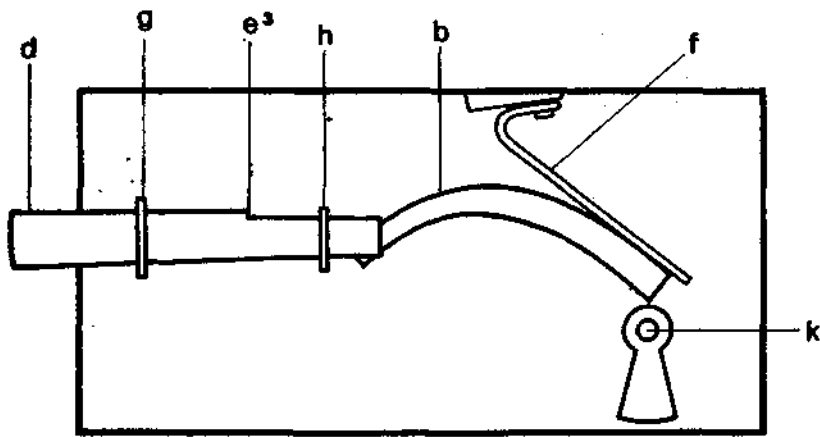

Abb. 2A

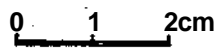
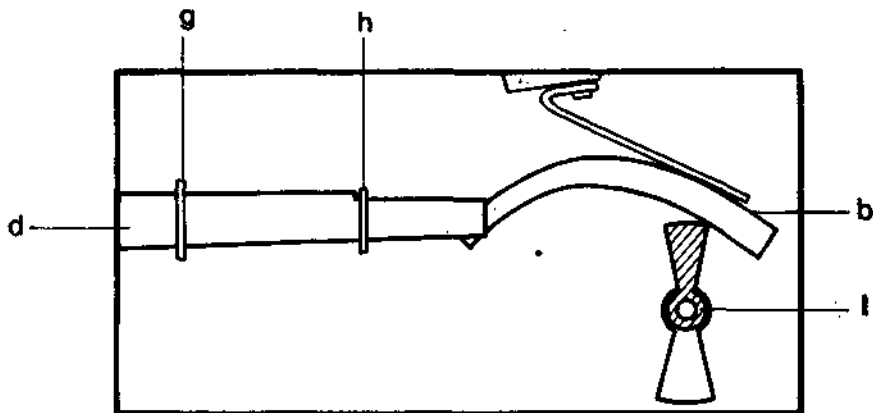

Abb. 2B

Es ist somit nötig, die Bewegungsmöglichkeit des Bügelstiels zu begrenzen. Er soll sich nur in solchem Winkel bewegen, wie es die Grösse des Barts erfordert, bzw. die Bewegungsmöglichkeit des Riegels nach dem Schlossinneren erlaubt. Das Eindringungsmass des Riegels in das Schlossinnere hängt von der Entfernung des e^3 vom Hinterstudel ab (h). Das e^3 stösst bei der Aufsperrung den Hinterstudel an. Damit der Bügelstiel sich nach oben nicht mehr als der erwünschte Winkel bewegen kann, wird es durch den Beugungsgrad des Bügelstiels und durch die für den Bügelstiel gemachte Bruchgrösse reguliert. Je mehr wir den Bügelstiel beugen, um so grösser ist die Bewegungsfreiheit mit genau so grossem Bruch. Also muss das Mass der Bügelstielkrümmung und des Bruchs miteinander im gegebenen Verhältnis sein. Dieses gegebene Verhältnis hat bei jedem, einzelnen Schloss der Riegel-Länge und der Schliesselsgrösse entsprechend speziell bestimmt werden müssen. Im e^2 hat die Entfernung vom ersten Studel an dieses Verhältnis angepasst werden müssen.

Dass der Bügel sich nach unten nicht weiter als es der erwünschte Winkel gestattet bewegen kann, wird es durch die Konstruierung des Bügelstiels erreicht. Er wird an den Bügel so angebracht, dass er auch einen anderen Arm (b^2) haben kann, wie ein zweiarmiger Hebel. Dieser Arm (b^2) begrenzt an den Riegel stossend die Bewegung nach unten.

Wenn die mechanischen Teile mit dem Schlossdeckel verdeckt werden, sind nur das Schliesselloch und darin der Dorn (i) zu sehen (Abb 2C). Es war nötig, zum Schloss ein Rohrschliissel anzulegen, angesichts des Barts aber ein Schliissel ohne Brüche.

Die Eröffnung ist wie folgt. Der Schliissel wird im Schloss nach dem vom Dorn gegebenen Mass eingepasst. Er wird um 180° verdreht. Der Bügelstiel wird durch den Schliisselbart angehoben, dadurch verschiebt sich der Riegel waagrecht. So wird das Schloss geöffnet (Abb. 2B.). Zur totalen Eröffnung ist es nötig, dass die Längen des Schliisselbarts und des Riegelkopfes (d) gleich sind, bzw. der Riegelkopf kann ein bisschen kürzer sein. Zur Schliessung ist der Schliissel nicht nötig. Das Schloss schliesst sich von selbst mit dem Rückdruck des Bügels durch die Zuhaltungsfeder (Abb. 2A.). Wenn der Schliissel um 360° verdreht wird, ist das Schloss wieder geschlossen. Es wird von sich selbst geschlossen, weil die totale Umdrehung mit der Entfernung des Schliissels äquivalent ist.

Es sei hier bemerkt, dass die Abnützung des Bügels und des Bügelstiels die Schadhafthwerdung des Schlosses bedeutet. Dazu braucht es aber sehr lange; es kann jedoch eintreten. In diesem Fall stürzt der Bügelstiel auf den Dorn und man kann den Schliissel nicht ins Schloss stecken⁵.

⁵ Ich danke Herrn Ferenc Temesváry meinen Artikel lektoriert zu haben und meine

Aufmerksamkeit auf die obige Weise der Schadhafthwerdung des Schlosses gelenkt zu haben.

Da dieser Schlosstyp Türen und Kästchen angewendet wurde, war noch ein Vorlegeband nötig, das die Rolle des Türpfostens spielte. Wenn das Schloss an einer Tür aufmontiert wurde, konnte sie nur von einer Seite geöffnet werden.

TEXTABBILDUNGEN

POPIS SLIKA U TEKSTU

Abb. 1.

Riegel. A: Obenansicht, B: Seitenansicht (Gegenstand Inv. No. 4190.). a: Bruch, b¹: der eine Arm des Bügelstiels, b²: der andere Arm des Bügelstiels, c¹: Scharnier = Bügel, c²: Bruch für den Bügelstiel (Teil des Gegenstandes Inv. No. 4178.), d: Riegelkopf, e¹⁺³: Anschlagflächen.

Slika 1

Zasun brave (predmet s inventarskim brojem 4190)

A: gledano odozgo

B: gledano sa strane

a) urez

b¹) jedna strana utora

b²) druga strana utora

c¹) šarke = utor

c²) urez za stranu utora (dio predmeta s inventarskim brojem 4178)

d) glava zasuna

e¹⁺³) odbojne površine

Abb. 2.

Mechanismus des drehschlüssigen Schlosses.

A: geschlossen, B: geöffnet, f: Zuhaltungsfeder, g: erster Studel, h: Hinterstudel, i: Dorn, k: Bart.

Slika 2

Mehanizam brave s ključem na okretanje

A: zatvoren

B: otvoren

- f) opruga za zatvaranje brave
- g) prednji držač zasuna
- h) zadnji držač zasuna
- i) trn brave
- k) ključno pero

SAŽETAK

RIMSKA BRAVA S KLJUČEM NA OKRETANJE

Do sada su o konstrukciji brave s ključem na okretanje postojale samo izvjesne pretpostavke, jer je nedostajalo više elemenata^{1,2,3}. Polaznom točkom za rekonstrukciju brave i njena mehanizma smatramo dva brončana zasuna, nađena u Sisku (nekadašnjoj Sisciji), a koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu⁴. Na temelju tih zasuna bilo je moguće rekonstruirati jedan od mogućih tipova rimske brave s ključem na okretanje. Osobina tog tipa je ta da ključno pero nema ureze, a njegova je dužina jednaka dužini glave zasuna (d, na slici 2). Brava se otključava Okretanjem ključa pod 180°, dok se punim okretom od 360° ona zaključava.

NIKOLA SIPUS

*Zagreb*BRONČANI NOVCI RIMSKOG CARA HONORIJA
S KOVNICKOM OZNAKOM »SM«

(Table 1~2)

UDK 904:737.111(497.13)"4"

Izvorni znanstveni rad

Prikaz Honorijevih brončanih novaca s reversom: GLORIA ROMANORVM i kovničkom oznakom »SM«. Na temelju podataka u Notitia Dignitatum ti su brončani novci svrstani u kovnicu Sisciju, koja je prema tom izvoru od 408. do 423. godine obnovila djelatnost. Autor, na temelju sličnosti detalja aversa i reversa s prijašnjim sličnim brončama, dokazuje da su Honorijeve bronce s kovničkom oznakom »SM« bile zaista kovane u kovnici Siscija.

U drugom desetljeću V. stoljeća, u kovnicama zapadnog dijela Rimskog Carstva kovani su brončani novci samo za cara Honorija s natpisom reversa: GLORIA ROMANORVM¹. Avers tih novaca je uobičajen. Na njemu je prikazano poprsje cara, okrenuto udesno; na glavi je biserni dijamant. Natpis aversa je : D N HONORIVS P F AVG. Postoje dva tipa reversa. Galske kovnice *Lugdunum* i *Arelate* imaju na reversu prikazanog vladara kako, glave okrenute udesno, uspravno stoji. U desnoj ruci drži *labarum*, dok se lijevom oslanja na štit položen uz lijevu nogu. Italske kovnice *Roma* i *Aquileia* imaju na reversu lik vladara sa dva zarobljenika. Vladar desnom rukom tlači jednog zarobljenika, dok lijevu ruku drži iznad glave pogurenog drugog zarobljenika.

Postoje i brončani novci oba tipa, koji u odsječku imaju kovničku oznaku »SM«². Oni svojim stilom odudaraju od novaca kovanih u galskim i italjskim kovnicama, pa se sa sigurnošću može tvrditi da pripadaju jednoj nepoznatoj kovnici, koja je u to doba bila aktivna na teritoriju pod vlašću Honorija.

¹ R. A. G. CARSON J. P. C. KENT. *Late Roman Bronze Coinage*, Part II (London 1978)

(LRDC-II), p. 53, 57, 62, 68, 69, 75.

² LRBC II, p. 69;

Opisani brončani novci imaju veličinu AE 3. Njihov izgled upućuje na tvrdnju da su kovani na brzinu. Zbog toga im i veličina i težina dosta variraju. Može se uzeti da im je prosječna težina oko 2 grama, a prosječan promjer 15–16 mm.

Brončani novci Honorija iz zapadnih kovnica s reversom GLORIA ROMANORVM dosta su rijetki. I veliki muzeji u svojim numizmatičkim zbirkama imaju relativno mali broj primjeraka. Tako u Mtinzkabinetu u Beču postoje 2 primjerka iz galskih kovnica, 7 primjeraka iz kovnice *Roma* te 5 primjeraka iz kovnice *Aquileid*³. U Arheološkom muzeju u Zagrebu registrirano je 9 primjeraka, svi italiskog tipa, i to 7 primjeraka iz kovnice *Roma* i 2 primjerka iz kovnice »SM«⁴. U autorovoj zbirci postoji 7 primjeraka, svi italiskog tipa, i to 3 primjerka iz kovnice *Roma*, i 1 primjerak iz kovnice *Aquileia* i 3 primjerka iz kovnice »SM«.

RASPOLOŽIVI MATERIJAL

Autor je prikupio 5 primjeraka Honorijevih brončanih novaca s kovničkom oznakom »SM«. Svi su oni italiskog tipa, dakle na reversu je prikazan vladar sa dva zarobljenika. Svi su ti primjerci dosta aljkavo kovani, pa su čitljivi samo dijelovi legendi aversa i reversa. Tabela 1. prikazuje raspoloživi materijal:

Broj	Promjer	Težina	Nalazište
1.	15 mm	2,53 g	Sremska Mitrovica
2.	16 mm	1,70 g	Sremska Mitrovica
3.	15 mm	1,86 g	Sisak
4.	14 mm	2,07 g	Sremska Mitrovica
5.	14 mm	1,98 g	Sisak

Primjerci 1. i 2. nalaze se u zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu; ostali se primjerci nalaze u zbirci autora. ;" <Tabla 1).

Iako su raspoloživi novci dosta loše očuvani, posebno aversi, ipak je moguće na njima uočiti neke karakteristike stila kovnice »SM«.

Avers prikazuje poprsje cara Honorija. Kosa je dosta bujna, pada na čelo i zatiljak. Biserni dijamant je uobičajena izgleda; međutim, vrpce na kraju dijadema su paralelne, ne račvaju se! Nos je dugačak, snažan. Usne su naglašene, kao i brada. Uske su dosta velike. Odjeća je na desnom ramenu ukrašena kopčom. Natpis aversa je: D N HONORI-VS P F AVG.

Na reversu je prikazan vladar kako uspravno stoji, okrenut prema naprijed, no glava je okrenuta ulijevo. Obje ruke savijene su u laktovima, gotovo pod pravim kutom, šake se samo naziru kao kratke linije. Na lijevom ramenu naglašeno je pri-

³ G. BRUCK. *Die spätromische Kupferprägung*. (Graz 1961), p. 38; 43.

⁴ I. MIRNIK, usmeno saopćenje

kazan prebačeni ogrtač. Desna noga je ravna, lijeva manje ili više savijena u koljenu, pa su pete primaknute. Lijevi zarobljenik, kojeg vladar tlači desnom rukom, posve je primaknut uz desnu nogu vladara. Zarobljenik kleči, dok su mu ruke na leđima (vjerojatno zavezane). Desni zarobljenik, nad čijom glavom vladar drži uzdignutu lijevu ruku, kleči podignutih ruku. Oba zarobljenika imaju dosta dugu kosu. Natpis reversa je: GLORIA RO-MANORVM a u odsječku oznaka kovnice: SM.

DISKUSIJA

Da bismo objasnili potrebu otvaranja kao i lokalizaciju kovnice »SM«, potrebno je ukratko rekapitulirati povijesne događaje s početka V. stoljeća⁵. Tada je Rimsko Carstvo podijeljeno između sinova Teodozija I. Zapadnim dijelom vlada Honorije (393—423), a istočnim Arkadije (383—408). Kovnice oba dijela carstva istodobno kuju novac za sve vladare⁶. U to doba započinje velika seoba naroda. Sa istoka u Zapadno Rimsko Carstvo prodiru horde barbara. Vizigoti okupiraju Panoniju i prodiru u Italiju, sve do Rima. Germanska plemena zauzimaju velike teritorije u Galiji i Iberiji. Kovnice novaca padaju, jedna za drugom, u ruke barbara. U toku 402. godine rad obustavljaju *Aquileia*, *Treveri*, *Lugdunum* i *Arelate*⁷. Kovnica *Siscia* prestala je s radom još 387. godine⁸. Do 408. godine jedino još kovnica *Roma* kuje brončani novac za Honorija⁹, dok *Ravenna* i *Mediolanum* kuju novac od plemenitih metala¹⁰. Istočno Rimsko Carstvo uglavnom je pošteđeno agresije pa sve kovnice kuju novac za Arkadija, Teodozija II i Honorija¹¹. Kako su veze među carstvima posve prekinute (osim morskih putova), to u Zapadno Rimsko Carstvo pristiže tek neznatna količina novca kovanog u istočnim kovnicama.

Godine 408. započinje opsada Rima, koji naposljetku pada u ruke Vizigota. Car Honorije napušta Rim i bježi u Ravenu¹². Kovnica *Roma* obustavlja kovanje Honorijevih bronča i započinje kovanje novaca za protucara Priska Atala, inače marionetu Vizigota¹³. I tako godine 408. u zapadnom dijelu Rimskog Carstva prestaje kovanje brončanih novaca za cara Honorija. Honorije ima očito problema s plaćanjem vojske. U toku 408. godine Honorije ponovno osvaja dio sjeverne Italije i zapadni dio Balkana, sve do Sirmija. Kovnica *Aquileia* odmah obnavlja aktivnost kujući brončane novce italskog tipa s reversom: GLORIA ROMANORVM. Nekako u to doba započinje rad i kovnica SM, koja (bar u početku) kuje brončane novce italskog i galskog tipa s reversom GLORIA ROMANORVM¹⁴.

⁵ B. CUNLIFFE. *Rome and her Empire*. (Maidenhead 1978), p. 296 ff.

• LRBC II, p. 48, 53, 37, 62, 68, 85, 90, 95, 98> 105 -

1 LRBC II, p. 48, 53, 57, 68.

⁸ LRBC II, p. 75.

⁹ LRBC II, p. 62.

10 A. ALFOLDI. *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I. Band* (Berlin—Leipzig 1924), p. 77.

" LRBC II, p. 85, 90, 95, 98, 102, 105.

12 B. CUNLIFFE, o. c. p. 297.

13 LRBC II, p. 42; J. P. KENT, HIR. MER. *Roman Coins*. (London 1978), p. 59.

14 J. P. KENT. Coin Evidence for the Abandonment of a Frontier Province. *Carnuntum* «, *Römische Forschungen in Niederösterreich*, Band 11, (Graz 1958) * » fr

Car Honorije postupno obnavlja vlast na gotovo cijelom teritoriju Zapadnog Rimskog Carstva. Od godine 410. kovnica *Roma* ponovno kuje brončane novce za Honorija¹⁵. Kovnice *Lugdunum* i *Arelate* obnavljaju aktivnost u toku 413.¹⁶ godine. Emisije svih spomenutih kovnica bile su male, pa su stoga novci iz tog razdoblja rijetki.

Kent je bio jedan od prvih koji je upozorio na bronce s kovničkom oznakom SM¹⁷. Ti su novci prisutni u mnogim zbirkama, no u većini slučajeva pogrešno su klasificirani kao novci kovnice *Roma*. Kent lokalizira kovnicu negdje u zapadni dio Balkana, u jedan od gradova čije ime počinje slovom S. U obzir prvenstveno dolaze *Siscia*, zatim *Sirmium*, a možda i *Salona*. On je još godine 1956. apelirao na numizmatičare s područja Panonije i Ilirika da na svom terenu prouče pojedinačne nalaze brončanih novaca kovnice »SM«, jer bi njihova registracija s oznakom nalazišta mogla razjasniti lokalizaciju kovnice. *LRBC* svrstava brončane novce s kovničkom oznakom »SM« u kovnicu Sisciju s napomenom da oni tu možda pripadaju¹⁸. Ta se klasifikacija temelji isključivo na podatku u *Notitia Dignitatum*, gdje se početkom V. stoljeća spominje *Sisciana Moneta*.

Za otvaranje kovnice potrebno je ispuniti cijeli niz preduvjeta a to su: Stručno osoblje (graveri žigova, majstori kovači, metalurzi itd.), potreban alat, sirovine (u tom slučaju bronca), te prateći objekti kovnice (topionica bronce, radionica za izradu brončanih pločica od kojih se kuje novci). Svi su ti preduvjeti postojali u dva grada: Sirmiju i Sisciji. Grad *Salona* nije imao tih preduvjeta u to doba, pa se stoga s velikom vjerojatnošću može isključiti.

O gradu Sirmiju u ovo doba danas se dosta znade¹⁹. On je postao središtem uprave Panonije. Imao je kovnicu novaca (zlatnog) koja je zatvorena godine 395. ali je kasnije obnavljala rad. Posljednje emisije zlatnog novca imale su kovničku oznaku SM/COMOB²⁰. Dakle u Sirmiju su postojali svi uvjeti za otvaranje kovnice. Na novcima Sirmija pojavljuje se i kovnička oznaka SM.

Sudbina Siscije poslije godine 388. još uvijek je malo poznata. Tada se je kod Siscije vodila odlučna bitka za prijestolje između Teodozija I i Magna Maksima. Da li je grad tom prilikom stradao, nije poznato. Činjenica je da kovnica novaca nakon te bitke nije obnovila rad²¹. Nalazi kasnorimskih novaca na području Siska posvjedočuju da je Siscija kontinuirano egzistirala do sredine V. stoljeća kao rimsko naselje²². Kovnica *Siscia* prestala je s radom 387. godine²³. Ona nije bila preseljena, već

¹⁵ *LRBC* II, p. 62.

¹⁶ *LRBC* II, p. 55, 57.

¹⁷ J. P. C. KENT, *Camuntina*, o. c. p. 80 f. »*LRBC* U, +*.

herrschaft mPannonien, II. Band (Berlin-Leipzig 1926), p. 91 l.

²⁰ H. MATTINGLY — E. H. V. SUTHERLAND — R. A. G. CARSON. *The Roman Imperial Coinage*, Vol. IX. by J. W. E. PEARCE <RIC IX> (London 1933), p. 160 ff; A. ALFOLDI > 1924 > O. c. p. 14#

» RIC IX, p. XXIII.

14, o. c. pp. 32—35; Nalazi kasnorimskih novaca u Sisku (Zagreb), 23/IBBS, 37, 7-9.

>>> RIC IX, p. 140.

ukinuta, što znači da je oprema i dio ljudstva ostao u Sisciji. Od 387–408. godine prilično je dugi period vremena, od 21 godinu. Postoji, međutim, realna šansa da je neki od stručnjaka kovnice preživio sve nedaće grada i da je 408. godine bio star između 40–50 godina. To nipošto nije prevelika starost za rad u kovnici. Prema tome i Siscija bi imala preduvjete za otvaranje kovnice novaca.

Odavno je poznato da pojedine kovnice imaju svoj karakteristični likovni stil aversa i reversa, što omogućuje njihovu identifikaciju²⁴. Ako međusobno usporedimo Honorijeve bronce iz kovnica *Roma*, *Aquileia* i »SM«, možemo odmah uočiti razlike stilova. Dok su novci kovnice *Aquileia* dosta primitivno iskovani, barbarizirana izgleda, novci kovnice *Roma* i »SM« mnogo su solidiniji, pa su na prvi pogled međusobno vrlo slični. Pažljivom analizom detalja uočava se dosta međusobnih razlika, što nam omogućuje dosta sigurnu identifikaciju kovnica. Autor je imao na raspolaganju relativno mali broj primjeraka obje kovnice, no oni su uz studiju fotografija u raspoloživoj literaturi²⁵ omogućili neke zaključke. Dok je stil kovnice »SM« relativno konstantan, kod kovnice *Roma* vidamo mnogo više varijanti, što upućuje da je tamo bilo aktivno mnogo više rezača žigova, V | Fabla : 2AK

Aversi svih novaca izrađuju se prema strogim, propisanim normama. Pojedine kovnice unose ipak manje varijacije, koje ih međusobno razlikuju. Slijedeća tabela pokazuje razlike aversa kovnica *Roma* i »SM«:

	<i>Roma</i>	»SM«
Nos vladara	vitak, uzak, lagano sedlast	dug, ravan, snažan
Krajevi dijadema	račvasti ili paralelni	uvijek paralelni
Ramena	uska, vladar se drži lagano pogrbljeno	široka
Kopča na desnom ramenu	naznačena	velika, naglašena

Izrada likova reversa nije tako strogo propisana kao izrada aversa, pa su tu varijacije mnogobrojnije i stil gravera žiga više dolazi do izražaja. Graveri se prilikom izrade žigova koriste pomoćnim konstrukcijama, koje omogućuju pravilan raspored likova i legendi na žigu. Oni na matricu ponajprije ucrtaju pomoćne linije i krivu-

²⁴ A. ALFOLDI, Siscia, Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Münzen. *Numismatikai Közlemény* (Budapest) 26–27/1927–1928, p. 27.

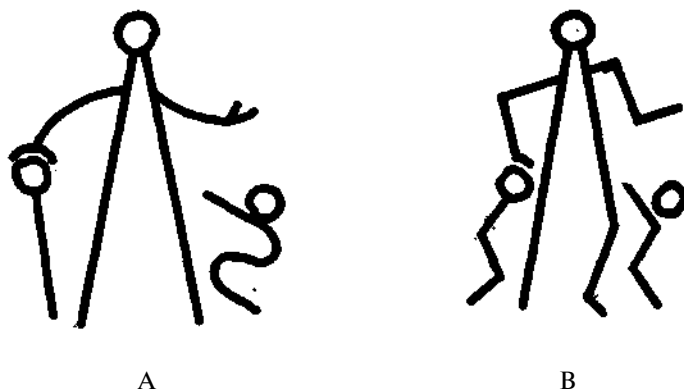
²⁵ E. ERCOLANI–COCCHI. *Imperi Romano e Bisantino regni barbarici in Italia attraverso le monete del museo nazionale di Ravenna*. (Ravenna 1983), p. 612 f.

lje, na temelju kojih kasnije kreiraju likove i njihov međusobni položaj. To je osobito važno kod prikaza grupe likova, kakove nalazimo na reversu italskog tipa (vladar i dva zarobljenika). Slika 1. pokazuje pomoćne konstrukcije kovnica *Roma* i »SM«.

Kovnica *Roma* skicira ruke s dvije polukružne linije, dok ih kovnica »SM« prikazuje izlomljenim linijama. Noge vladara su kod kovnice *Roma* uglavnom ravne, razmaknutih peta, dok su kod kovnice »SM« uvijek prikazane sa savijenim lijevom koljenom. Kovnica *Roma* konstruira lijevog zarobljenika s ravnom osovinom, a desnog s izvijenom osovinom, nalik na slovo S. Kovnica »SM« konstruira Oba zarobljenika s izlomljenim osovinama, nalik na slovo Z. Te su osnovne konstrukcije popunjene cijelim nizom detalja, koji se među kovnicama razlikuju, jer je osnovna konstrukcija drukčija. Slijedeća tabela prikazuje razlike reversa kovnica *Roma* i »SM«.

	Roma	»SM«
Stav vladara	stoji uspravno raširenih nogu	stoji uspravno savijena lijeva koljena
Ruke	obje ruke savijene u luku ili ravne, desna šaka naglašeno prikazana kao polukrug, lijeva kao rašlje	ruke savijene u laktovima pod kutom, šake tek naznačene kao crtice
Ogrtač na lijevom ramenu	ogrtač tek naznačen	ogrtač izrazito naglašen
Lijevi zarobljenik	uspravan ili nešto pogrbljen, odmaknut od vladara, ruke na leđima ili slobodne	sagnut, pogrbljen, primaknut vladaru ruke uvijek na leđima
Desni zarobljenik	savijen kao slovo S, podignutih ruku	neznatno prignut, podignutih ruku

Novci kovnice »SM« galskog tipa (vladar s kopljem i štitom) vrlo su rijetki. Autor je imao priliku vidjeti samo fotografije dvaju primjeraka. Oni solidnošću izrade odudaraju od novaca kovanih u galskim kovnicama. Avers im je identičan s aversom italskog tipa kovnice »SM«.

Slika 1.

Majstori kovničari kasnog Rimskog Carstva bili su nasljedno zanimanje određenih obitelji²⁶. Likovni stil prenosio se je tradicijom na potomstvo, zadržavajući tokom dužeg vremenskog perioda svoje osnovne karakteristike. Gotovo svaka kovnica imala je svoju »školu« gravera žigova, koju možemo prepoznati po mnogim sporednim detaljima likova, posebno reversa. Ti su detalji toliko karakteristični da nam omogućuju identifikaciju pojedine kovnice.

Gotovo pola stoljeća prije Honorija sve kovnice Rimskog Carstva kovale su brončane novce s reversom: GLORIA ROMANORVM, koji su likovno vrlo slični Honorijevim broncama italčkog tipa. Na tim broncama, kovanim od 364. godine, najprije za careve Valentinijana I, Valensa i Gracijana, a kasnije i za Valentinijana II, Teodozija i Arkadija, na reversu je prikazan vladar, kako desnom rukom tlači zarobljenika, dok lijevom drži labarum. Lijeva polovica reversa i lik vladara prema tome identični su s reversom Honorijevih bronča i razlika je jedino u tome što je položaj vladareve lijeve ruke drukčiji, a umjesto drugog zarobljenika prikazan je labarum.

Ako usporedimo Honorijeve bronce kovane u kovnicama JRoma i »SM« s prvobitnim broncama GLORIA ROMANORVM kovanim u kovnicama Roma, *Siscia* i *Sirmium* (Tabla 2B), dobit ćemo vrlo interesantne rezultate. Stil Honorijevih bronča kovanih u kovnici *Roma* u vrlo se velikom broju detalja poklapa sa stilom prvobitnih bronča kovnice *Roma*. To je vidljivo po stavu vladara, položaju nogu, obliku desne ruke, osobito šake. I tu je zarobljenik odmaknut od vladara.

BBk,

Stil kovnice »SM« u mnogo se detalja poklapa sa stilom prvobitnih bronča siscijanske kovnice, dok se izrazito razlikuje od stila kovnice *Sirmium*. Ta podudarnost stila dokazuje da je kovnička oznaka SM oznaka kovnice *Siscia*, koja je u tim, za Honorija teškim vremenima obnovila djelatnost, kako bi carsku blagajnu koliko-to-

²⁶ H. MATTINGLY, *Roman Coins* (London 1977), p. 255.

liko opskrblila brončanim novcem. To je dokaz više da je LRBC pravilno klasificirao brončane novce s oznakom SM u kovnicu Sisciju²⁷.

Kovnica *Siscia* kovala je Honorijeve brončane novce samo u jednoj oficini, pa je količina ukupno emitiranog novca bila mala. Pretežno su kovane bronce italskog tipa (*LRBC* II: 1582) a samo mala količina bronča galskog tipa (*LRBC* II: 1583) pa su potonji novci vrlo rijetki.

Uloga kovnice bila je vjerojatno podmirivanje lokalnih potreba za novcem. Kako je *Sirmium* u to vrijeme bio središte uprave Panonije, to je razumljivo da je novac siscijanske kovnice većim dijelom dospijevao u *Sirmium*, gdje je služio za isplatu činovničkog aparata. To objašnjava zašto je na području Sremske Mitrovice nađeno više bronča s oznakom SM nego u Sisku.

U vlastitom materijalu, koji predstavlja pojedinačne nalaze, Honorijeve bronce s oznakom SM jednako su česte, kao i novac kovnice *Roma*. To govori da je kovnica *Siscia* bila aktivna do smrti Honorija* dakle do 423. godine, kada je definitivno zatvorena.

SLIKA U TEKSTU I SADRŽAJ TABLI

FIGURE IN TEXT AND DESCRIPTION OF PLATES

Slika 1

Figure 1

Osnovne konstrukcije likova reversa novca iz kovnica *Roma* (A) i »SM« (B).

Basic patterns of the figures on the reverse of the coins from the mints of Rome (A) and »SM« (B).

Tabla I

Plate 1

Honorijevi brončani novci s reversom GLORIA ROMANORVM kovnice »SM«. Brojevi odgovaraju tabeli 1.

Bronze coins of Honorius with the reverse GLORIA ROMANORVM from the »SM« mint. The numbers correspond to those on the table 1.

²⁷ *LRBC* II, p. 75.

* Zahvaljujem se Arheološkom muzeju u Zagrebu, posebno Ivanu Mimiku, na fotografijama i podacima o registriranim primjercima

ma spomenutih Honorijevih bronča, koji su stavljani na raspolaganje za publikaciju u ovom članku.

Tabla 2

Plati*2

A — varijacije aversa i reversa kovnice *Roma*; B — reversi GLORIA ROMANORVM kovnica *Roma*, *Siscia* i *Sirmium*.

A — variations of the obverse and reverse of the mint of Rome; B — reverse of the GLORIA ROMANORVM type of the mints of *Roma*, *Siscia* and *Sirmium*.

SUMMARY

BRONZE COINS OF THE ROMAN EMPEROR HONORIUS WITH THE MINT-MARK »SM«

In the second half of the 5th century A. D. the mints of the western part of the Roman Empire issued bronze coins in the name of Emperor Honorius with the reverse type »GLORIA ROMANORVM«. In addition to the mints of Gaul — *Lugdunum* and *Arelate* — and the Italian mints of Rome and Aquileja, a mint suddenly appeared whose mint-mark was »SM«. It is usually located somewhere in the western part of the Balkans.

There are two types of the reverse. The mints of Gaul depict the ruler with the *labarum* and a shield on the reverse, whereas the Italian mints show the Emperor with two prisoners. The »SM« struck both types of coins, but the Italian is more frequent. From the *Notitia Dignitatum* it could be understood that these coins were minted in the Siscian mint, but an analysis of historical events would not exclude the mint of Sirmium either.

Five bronze specimens of Honorius have been collected by the Author and they have the GLORIA ROMANORVM reverse of the Italian type (Plate 1h). He has also shown the details of both the reverse and the obverse in particular and has compared them with identical bronze struck in the Roman mint. Honorius' bronze struck at »SM« and Roman mints are very similar, while the bronze issued at Aquileja differ considerably, being rather primitively struck and barbarous in appearance.

The differences between the obverse details are the following:

	ROME	»SM«
Emperor's nose	thin, slightly narrow and saddle-like	long, straight, strong
ends of the diadem		
shoulders	bifurcated or parallel	always parallel
	narrow, the Emperor somewhat stooping	broad
shoulder brooch	indicated	big, accentuated

The differences between the reverse details of the Roman and »SM« mints are the following:

	ROME	»SM«
Emperor's posture	standing, with straight legs astride	standing with vertically bent left knee
arms	both arms bent in a <i>bovo</i> , or straight, right fist accentuated and represented as a <i>semicircle</i> , left as a <i>fork</i>	arms bent at the ellbows under <i>an angle</i> , fists shown as small lines merely.
cloak on left shoulder	merely indicated	cloak very accentuated
left prisoner	straight or slightly bent, at a distance from the Emperor. Arms either behind his back or free.	Bent, stooping, close to the Emperor. EQ's arms are always tied behind his back.
right prisoner	stooping almost like the letter S, with raised arms	stooping a little, with lifted arms

The die-cutters made use of various helping patterns to enable them to arrange the figures and inscriptions over the die surface. Based upon the differences described above of details one can reconstruct the auxiliary curves of the die-cutters of both the Roman and »SM« mints (Figure 1).

Similar bronze coins with the reverse GLORIA ROMANORVM with the scene of the Emperor with one prisoner, were issued by the mints of Rome, *Siscia* and *Sirmium* half a century earlier. The die-cutters' profession being hereditary to various families at that time, the style of a mint remained unchanged for years. If we try to compare the bronze coins struck under Honorius to the original ones, we can observe that the bronze of Honorius of the Roman mint conform in a number of details, as well as in the basic layout to the original bronze coins from the mint of Rome. The bronze coins with the mint-mark »SM«, on the other hand, correspond to the Siscian bronze coins in almost every detail but do differ from those of the *Sirmium* mint. This proves that Honorius' bronze bearing the »SM« mint-mark were in fact struck at the mint of *Siscia*. In this mint such bronze coins were struck only in one *officina*, resulting in a small quantity of the money issued. The role of the mint of *Siscia* was most probably to supply small change for local needs.

1

2

3

4

5

A

B

IVAN MIRNIK

Arheološki muzej u Zagrebu

NALAZI NOVCA S MAJSANA

(table 1-2)

UDK 904:737(487.13)"-1/+1&"

Izvorni znanstveni rad

Autor obrađuje trideset i devet primjeraka novca nađenih prigodom iskopavanja i istraživanja značajnog arheološkog nalazišta na otočiću Majsanu u Pelješkom kanalu. Vremenski raspon numizmatičkih nalaza s Majsana rasteže se od 2. st. p. n. e. pa sve do 19. st. n. e. Najzanimljiviji novac pripada vremenu bizantske dominacije; od toga trinaest primjeraka čini ostavu izgublenu poslije godine 574/4.

Na otočiću Majsanu, smještenom posred Pelješkog kanala, jugoistočno od Orebića (danas napuštenom, osim kad ga za vrućih ljetnih dana posjete kupaći), tokom više stoljeća odvijao se život. Tu su se usrednjem vijeku odigrali i važni povijesni događaji zabilježeni u pisanim izvorima. O svemu nam danas svjedoče ostaci antičkih, ranokršćanskih i srednjovjekovnih građevina, među kojima se ističu ruševine monastičkog kompleksa. Iskopavanja na Majsanu vodio je akademik dr Cvito Fisković, kojem zahvaljujemo na ustupljenom materijalu. Iako, na žalost, nije ostvareno izdavanje monografije o Majsanu, rezultati istraživanja objavljuvani su na više mjesta¹, te se iz tih radova može dobiti cjelovita slika života na Majsanu od prethistorije pa nadalje.

¹ C. FISKOVIC, Arheološke bilješke s Pelješca. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55/1953, 231-232; M. ZANINOVIC. Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno-otočkom području Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave*, 4-5/1967, 360-381; C. FISKOVIC: Tri ranokršćanske lucerne s Majsana. *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*. (Zagreb 1970), 689-198; C. FISKOVIC. Prilog zaštiti kulturne baštine na području korčulanske općine. *Korčulanski zbornik*, 2/1972, 165-

-166; I. FISKOVIC. *Kulturno-umjetnička prošlost Pelješkog kanala*. (Split 1972), 17; I. FISKOVIC. O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog primorja. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, *Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva*, 5 (Split 1880), 213; C. FISKOVIC. Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu. *Starohrvatska prosvjeta*, 3. ser., 11/1981, 137-162; C. FISKOVIC. Ranokršćanska memorija i groblje na Majsanu. *Starohrvatska prosvjeta*, 3. ser. 13/1963, 6&-80.

Arheološka iskopavanja i istraživanja lokaliteta na Majsanu dala su sveukupno trideset i devet primjeraka novca — izuzmimo jedan nalaz koji nije novac u pravom smislu riječi (spintrija, kat. br. 3). To nije neka velika količina novca, ukoliko se usporedi s novcem nađenim u toku iskopavanja nekih drugih nalazišta, no ipak dopušta datiranje pojedinih dijelova arhitekture i donošenje zaključaka u vezi s opticajem pojedinih vrsta novca u tim priobalnim krajevima naše zemlje tokom više stoljeća.

Među primjercima novca s Majsana 8 je primjeraka pripadalo razdoblju antike, 29 komada srednjem vijeku i 2 komada novom vijeku. Najveći dio novca pripada vremenu od 6. do 15. stoljeća. Najstariji do sada nađeni primjerak novca iskovan je u 2. st. p. n. e., u vrijeme kad počinje prvi priticaj italskog novca u Ilirik. To je *as* s prikazom Janove glave na licu i rostruma na naličju (Katalog br. 1), vrlo izlizan zbog dugog vremena u opticaju. Iz prvog ili drugog stoljeća našeg računanja vremena datira rijetka, ali dosta oštećena bordelska markica (Kat. br. 3), vrlo zanimljiv nalaz, koju je vlasnik probušenu nosio, po svoj prilici, na traci oko vrata kao uspomena na boravak u jednom od većih centara carstva, možda Saloni, Akvileji, ili čak samom Rimu. Drugo je stoljeće zastupljeno jednim sestercijem Faustine Starije (Kat. br. 2), treće s dva loše sačuvana primjerka, kako se čini, iz druge polovice stoljeća, (Kat. br. 5—6) dok je četvrto stoljeće ostavilo tri loša primjerka (Kat. br. 6—8), koje je gotovo nemoguće odrediti, zbog dugog vremena u opticaju, nešto zbog loše kvalitete kovine i blizine mora koja je ubrzala koroziju.

Najzanimljiviji primjerci pripadaju 6. st. n. e. — oni su ujedno i najbrojniji — 24 komada brončanog novca raznih nominala. Jedan je dio nađen sporadično, dok je 13 primjeraka nađeno u kanalu sjeverno od objekta i čini skupni, posve zatvoren i datiran nalaz. On je objavljen u cijelosti na drugom mjestu². Sadržaj izgubljene kesice, upale u kanal, iznosio se 460 *nummia*, a sastoje se od 10 *folles* i 3 polufolisa. Zastupljena su samo dva bizantsika cara: Justinijan I (527—565) i Justin II (565—578), prvi sa pet, a drugi s osam primjeraka. Od kovnica je najbolje zastupljena ona u Konstantinopolisu, slijedi zatim *Thessalonica* a za njom *Nicomedia*, *Cyzicus* i *Antiochia*. Kako su se u to vrijeme stavljale na novac i godine vladanja pojedinog cara, datiranje ovog skupnog nalaza ne predstavlja teškoću. Najstariji je primjerak iskovan petnaeste godine vladanja Justinijana I, tj. 541/2. god., a posljednja dva desete godine vladavine Justina II, odnosno 574/5. god., te ta godina predstavlja *terminus post quem*. Premda malen, ovaj skupni nalaz zauzima dosta važno mjesto među bizantskim ostavama ovih krajeva.

Od ostalih pojedinačnih nalaza tog razdoblja s Majsana spomenimo i *follis* Anastazija I (491—518) (Kat. br. 9), više polufolisa i denakumija Justinijana I (Kat. br. 10—14): Justina II (Kat. br. 15—19), među kojima je najmlađi polufolis iz desete godine vladavine Justina II, tj. iz 574/5. Nakon toga slijedi cenzura od više stoljeća, sve do bakrenog tetarterona Aleksija I Komnena (1081—1118) (Kat. br. 20), kovanog ili u

² I. MIRNIK. Ostava bizantskog novca s Majsana. *Numizmatičar*, 5/1982, 141—146.

Konstantinopolisu ili u Tesaloniki. Primjerak je dosta izlizan i govori o intenzivnom opticaju. Nađen je i jedan zdjeljčasti primjerak, po svoj prilici »barbarski« kov. 12. ili 13. st. (Kat. br. 21).

Među novcem s Majsana samo su dva srebrna. To su dva sitna i zdjeljčasta pikola, od kojih stariji pripada mletačkom duždu Enriku Dandolu (1192—1205) (Kat. br. 22), dok je drugi iskovan u vrijeme padovanske republike u vremenu između 1271. i 1328. (Kat. br. 23). I jedan i drugi srebrnik nađeni su u nasipu uz crkvu godine 1965. Mletačkih pikola bilo je, uz veroneške, dosta u opticaju na našoj obali u 13. st., jer ih se nalazi i pojedinačno i na skupu; spomenimo ostave iz okolice Splita³, Nerežišća na Braču⁴ i Slatina na Ciovu⁵. Pred crkvom je iskopan i probušeni bakrenik Ferdinanda I Napuljskog (1459—1494) (Kat. br. 24), kakvih je također dosta nađeno u Dalmaciji.

Od dva najmlađa novca s Majsana jedan pripada 17—18 st. i bio je najčešće nominala u opticaju u mletačkim posjedima u Dalmaciji i Albaniji. Nalazi ga se pojedinačno u velikom broju, a sedamdesetih je godina ovog stoljeća u Zlarinu u zidu neke stare kuće otkrivena čak i ostava takvih gazzetta. Vremenski raspon veći od dvadeset stoljeća zaključuje apoen od četiri krajcara Franje Josipa I (1848—1916) iz godine 1861.

Valja spomenuti da je na Majsanu svojevremeno pronađen zlatnik ugarskog kralja Vladislava II (1490—1516) iz godine 1514, danas u privatnom vlasništvu⁶.

OPIS NOVCA

a) Pojedinačni nalazi

1. Rim, Republika, as, c. 196—151. g. p. n. e.

Av: Dvostruka, lovorom ovjenčana Janova glava.

Rv: R|OMA dolje; iznad: prova ratnog broda d.

(AE, 31 mm, 22,70 g; vrlo izlizan, zelena, djelomično oštećena patina; nađen god. 1967. kod sjevernog zida cisterne u dubini od 2,40 m)

2. Rim, Carstvo, Faustina Starija (—140. g. n. .e), sestercij

Av.: [DI]VA FAV[STINA]. Poprsje Faustine I u nabranoj odjeći d.; kosa valovita i umjetnički spletena na tjemenu; iznad čela niz bisera.

³ I. MAROVIC, Stanje i problemi numizmatičkog kabineta Arheološkog muzeja u Splitu. *Numizmatičke vijesti*, 13/1966, 24, 30.

⁴ I. MIRNIK. Skupni nalaz sitnog srebrnog novca XII—XIV stoljeće iz Nerežišća. *Numizmatičke vijesti*, 21/1974, 32, 22—31.

⁵ F. BULIC. Due ripostigli di denari o piccoli di Spalato. *BuUetino di archeologia e storia dalmata*, 18/1897, 125; C. STOCKERT. Ripostiglio di piccoli di Spalato trovati sull' isola

Bua. *BuUetino di archeologia e storia dalmata*, 34/1911, 1[^]12; D. M. METCALF. *Coinage in the Balkans 820—1355*. (Thessaloniki 1965), 189I--190; I. MIRNIK. Coin Hoards in Yugoslavia. *British Archaeological Reports, International Series*, 95/1981, 115, 532.

⁶ C. FISKOVIC. Arheološke bilješke s Peļješća. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55/1953, 231, opaska.

Rv.: AE[TER NI]TAS. Aeternitas, u nabranoj odjeći, sjedi 1. na prijestolju; u desnici drži pticu feniks na kugli (d., s nimbom); u ljevici koso dugačko žezlo, S C u egzergu.

(AE, 31 mm, 24,10 gr; Cohen II, br. 15, str. 414—415; Mattingly, IV, br. 1487, str. 239; RIC, III, br. 1156, str. 166; nađen uz temelje trijema pred ulazom, god. 1965.)

3. Rim, rano Carstvo, spintrija (markica za javnu kuću)

Av.: na krevetu leži žena na 1. boku; iza nje muškarac.

Rv.: VII

(AE, 20,5 mm, 3,17 gr; probušen i korodiran; Bernhart, II, Tab. 33, 1—17, nađen god. 1967. s vanjske strane hipokausta na dubini od 0,30 m)

4. Rim, Carstvo, možda Kvintil (270)

(AE, 22 mm, 1,94 gr; vrlo korodirani primjerak; nađen god. 1968. u turnjačnici gotovo na površini)

5. Rim, Carstvo, možda Aurelijan (270—275)

Av.:]ELI[; lovorom ovjenčana glava cara d.

Rv.: možda tipa RESTITVTOR ORIENTIS; Sol stoji 1., desnica podignuta, u ljevici drži kuglu; ? siscijanska kovnica.

(AE, 18 mm, 2,20 gr; vrlo izlizan i korodiran primjerak; nađen god. 1967. u izlaznom hodniku prema istoku, blizu grobnice.)

6. Rim, kasno Carstvo, postkonstantinsko doba, 4. st. n. e., možda tipa GLORIA ROMANORVM

(AE, 16 mm, 2,70 gr; vrlo nečitak primjerak; također iskopan god. 1967. u izlaznom hodniku prema istoku, blizu grobnice.)

7. Rim, kasno Carstvo, 4. st. n. e.

(AE, 14 mm, 0,90 gr; vrlo izlizan i korodiran primjerak, nađen god. 1963. na površini uz sjevernu kulu)

8. Rim, kasno Carstvo, 4. st. n. e.

(AE, 14 mm, 0,90 gr; vrlo izlizan i korodiran primjerak, nađen god. 1963. sjeverno od sklopa)

9. Bizant, Anastazije I (491—518), 20 nummia, konstantinopolitanska kovnica, poslije 512. g. n. e.

Av.: [DNAJNASTA [SIVP]PAV[G]. Poprsje cara d., bez brade, s dijademom, u oklopu i plastu.

Rv.: K veliko, križ 1., A d.

(AE, 25 X 30 mm, 8,85 gr; Wroth nema; Tolstoj I—II, si. br. 38, str. 187—188; Hahn I, br. 33; nađen uz zapadni zid memorije, dislociran, iznad razine starohrvatskog groba)

10. **Bizant, Justinijan I (527—565), 20 nummia, antiohijska kovnica**

Av.: DNIVSTINIANVSPPAVC. Poprsje Justinijana, golobradog, d.; s dijademom, u oklopu i plastu; biserna kružnica.

Rv.: K veliko; 1. dugački križ — A-N/T-X; d. A; biserna kružnica.

(AE, 27 mm, 7,67 gr; Sabatier I, tab, XIV br. 10; str. 184, br. 51; Wroth nema; Tolstoj nema; si. Hahn br. 132; nađen god. 1965. u atriju)

11. **Bizant, Justinijan I (527—565) 20 nummia, Thessalonica, iza 562.**

Av.: D]NI[VSTINI ANIVSPPAVC. Poprsje Justinijana, bez brade, licem; ima šljem s perjanicom; u oklopu; u desnici drži kuglu s križem; ljevicom drži štit s prikazom konjanika i Barbara.

Rv.: K veliko; A/N/N/O 1.; gore križ; d. A; dolje TES.

(AE, 22,5 mm, 5,19 gr; Sabatier nema; Wroth nema; Tolstoj nema; si. Hahn br. 180; nađen god. 1965. u atriju)

12. **Bizant, Justinijan I (527—565), 20 nummia, ? salonitanska kovnica**

Av.: D[NIVSTINI] ANVSPP; poprsje Justinijana d.; u oklopu i plastu; s dijademom.

Rv.: K

(si. Sabatier tab. XIV, br. 14; br. 55, str. 185; Wroth nema; Tolstoj br. 397, str. 356; Hahn br. 250; nađen južno od kuhinje)

13. **Bizant, Justinijan I (527—565), 20 nummia, konstantinopolitanska kovnica, 552/3.**

Av.: DNIVSTI[NI] ANVSJPIC. Poprsje Justinijana d., bez brade, s dijademom; u oklopu i plastu.

Rv.: I veliko; 1. A/N/N/O; gore križ; X/X/VI; dolje P.

(AE, 16,5 mm, 2,50 gr; Sabatier nema; Wroth I, br. 133, str. 38; Tolstoj, br. 418, str. 359; Hahn br. 101; iskopan u hodniku prema kuhinji)

14. **Bizant, Justinijan I (527—565), 10 nummia, rimska kovnica**

Av.: DNIVST[]; poprsje Justinijana d.; golobradog; s dijademom; u oklopu i plastu.

Rv.: I između dvije šesterokrake zvijezde; u vijencu

(AE, 16,5 mm, 5,05 gr; si. Sabatier, tab. XVI, br. 26; br. 109, str. 190; Wroth nema; Tolstoj br. 447, str. 364; Hahn br. 227; nađen god. 1968. u ulaznoj komori zajedničke grobnice na dubini od 1,5 m)

15. **Bizant, Justin II (565–578), 20 nummia, Cyzicus, 574/5. g. n. e.**

Av.: DNIVS]TI [] Justin II i Sofija sjede licem na dva prijestolja

Rv.: K veliko u polju; 1. A/N/N/O; gore križ; d. X; KYZ u egzergu.

(AE, 21 mm, 4,56 gr; Vroth br. 188–189, str. 91; Tolstoj br. 199, str. 453; Hahn br. 51 a/10; nađen uz južni zid kuhinje)

16. **kao gore**

(AE, 20 mm, 4,21 gr; korodiran primjerak; nađen uz južni zid kuhinje)

17. **kao gore**

(AE, 22,5 mm, 3,90 gr; korodiran primjerak; nađen uz zid kuhinje izvan arhitekture sklopa)

18. **kao gore**

(AE, 20 mm, 4,44 gr; korodiran primjerak; nađen jugoistočno od sklopa)

19. **Bizant, Justin II (565–578), 20 nummia, Thessalonica, 574/5.**

Av.: natpis nečitak; Justin II i Sofija sjede, licem, na dva prijestolja.

Rv.: K; A/N/N/O 1.; gore 0E, iznad križ; d. X; dolje TES.

(AE, 22 mm, 5,19 gr; nečitak primjerak; Wroth I, br. 117–8, str. 85; Tolstoj III–IV, br. 184, str. 451; Hahn br. 70e/10; nađen god 1965. u glavnom hodniku)

20. **Bizant, Aleksije I Komnen (1081–1118), ? konstantinopolitanska kovnica, tetarteron**

Av.: natpis nečitak; poprsje Aleksija I, bradatog, licem; u desnici drži žezlo s križem; odjeven u draguljima posutu odjeću.

Rv.: grčki križ sastavljen od dragulja, na stepenastom postolju; na krajevima kugle; u sredini X; C — \$; AV — A u kutovima.

(AE, 19 mm, 2,77 gr; izlizan primjerak; Wroth II, br. 50–51, str. 551; Morrisson II, tip 3, str. 685; br. AE/16, tab. XCV; nađen uz sjevernu kulu iza ćelija)

21. **? Bizant 12/13. st., neidentificiran**

Av.: MP 6Y, Bogorodica stoji, licem.

Rv.; Bogorodica d. kruni cara 1.

(AE, 22 mm, 1,41 gr; okrnjen; nađen god. 1967. u uskoj prostoriji u začelju sklopa ćelija)

22. Mleci, Enrico Dandolo (1192–1205), piccolo scodellato

Av.: +ENRIGDVX; u polju križ u kružnici.

Rv.: +~MARCV~; u polju križ u kružnici.

(AR, 14 mm, 0,37 gr; Papadopoli I, br. 3, str. 87; CNI VII, br. 11, str. 28; nađen god. 1965. podalje od pročelja srednjovjekovne crkve)

23. Padova, Republika (1271–1328), piccolo scodellato

Av.:]CIVITAS[; u polju šesterokraka zvijezda u bisernoj kružnici.

Rv.: +DEPADVA+; u polju šesterokraka zvijezda u bisernoj kružnici.

(AR, 12,5 mm, 0,19 gr; dvostruki kov, oštećeni rubovi; CNI VI, br. 9, str. 183; nađen god. 1965. uz južni zid srednjovjekovne crkve)

24. ? Napulj, Ferdinand I (1458–1494)

Av.: FERDINANDVS · REX; glava kralja sa zrakastom krunom d.

Rv.: EQVIT[AS REGNI]; u polju orao raširenih krila; T u egzergu.

(AE, 18,5 mm, 1,70 gr; probušen, izlizan; nađen god. 1966. u nasipu pored srednjovjekovne crkve)

25. Dalmacija pod mletačkom upravom, 17. st, Zadar, gazzetta

Av.: rozeta/DALMA/ET/ALBAN • /rozeta.

Rv.: SAN*MARC*VEN*; u polju lav sv. Marka s eliptičnom aureolom; *II* u egzergu.

(AE, 29 mm, 5,28 gr; korodiran primjerak; si. CNI VI, br. 38, str. 622)

26. Ugarska, Franjo Josip I (1848–1916), 4 krajcara, 1861 Kremnitz

Av.: K. K. OESTERREICHISCHE.SCHEIDEMttNZE; U polju dvoglavi orao

Rv.: 4/1861/B u vijencu

(AE, 27 mm, 12,62 gr; oštećen primjerak; Miller v. Aichholz, str. 339)

b) skupni nalaz**27. Bizant, Justinijan I (527–565), 40 nummia, Constantinopolis, 541/2.**

(AE, 39 mm, 21,11 gr; Sabatier nema; si. Wroth I, br. 61, str. 32; si. Tolstoj, I–II, br. 109, str. 312; si. Hahn br. 959/15)

28. Bizant, Justinijan I (527–565), 40 nummia, Constantinopolis, 544/5.

(AE, 37 mm, 19,22 gr; Sabatier nema; Wroth nema; Tolstoj nema; Hahn br. 95a/18)

29. **Bizant, Justinijan I (527—565), 40 nummia, Constantinopolis, 545/6.**
(AE, 34 mm, 19,88 gr; Sabatier nema; si. Wroth br. 76, str. 33; Tolstoj br. 124, str. 314; Hahn br. 95a/19)
30. **Bizant, Justinijan I (527—565), 40 nummia, Constantinopolis, 547/8.**
(AE, 33 mm, 18,62 gr; Sabatier nema; Wroth br. 82, str. 133; Tolstoj I—II, br. 133, str. 315; Hahn br. 95a/21)
31. **Bizant, Justinijan I (527—565), 40 nummia, Constantinopolis, 555/6.**
(AE, 31 mm, 15,45 gr; Wroth nema; Tolstoj nema; Hahn br. 95a/29)
32. **Bizant, Justin II (565—578), 40 nummia, Constantinopolis, 569/70.**
(AE, 32,5 mm, 14,22 gr; Wroth I, br. 46, str. 79; Tolstoj I—II, br. 78, str. 435; Hahn II, br. 43/5)
33. **Bizant, Justin II (565—578), 40 nummia, Constantinopolis, 574/5.**
(AE, 30 mm, 15,25 gr; Wroth br. 74, str. 81; Tolstoj I—II, br. 88, str. 436; Hahn II, 43c/10)
34. **Bizant, Justin II (565—578), 40 nummia, Nicomedia, 568/9.**
(AE, Wroth I, br. 132, str. 87; Tolstoj III—IV, br. 115, str. 439; Hahn II, br. 46a/4)
35. **Bizant, Justin II (565—578), 40 nummia, Cyzicus, 575/575.**
(AE, 30 mm, 12,56 gr; Wroth I, br. 180, str. 90; Tolstoj III—IV, br. 149, str. 444; Hahn II, br. 50b²/10)
36. **Bizant, Justin II (565—578), 40 nummia, Antiochia, ? 566/7.**
(AE, 33,5 mm, 13,37 gr; Hahn br. 55a/2)
37. **Bizant, Justin II (565—578), 20 nummia, Thessalonica, 569/70.**
(AE, 21,5 mm, 5,50 gr; si. Wroth br. 111, str. 85; si. Tolstoj, III—IV, br. 176, str. 450; Hahn br. 70a/5)
38. **Bizant, Justin II (565—578), 20 nummia, Thessalonica, 569/70.**
(AE, 22 mm, 5,46 gr; Wroth I, br. 111, str. 85; Tolstoj III—IV, br. 176, str. 450; Hahn br. 70a/5)
39. **Bizant, Justin II (565—578), 20 nummia, Thessalonica, 574/5.**
(AE, 25 mm, 5,57 gr; Wroth br. 117—8, str. 85; Tolstoj, III—IV, br. 184, str. 451; Hahn, II, br. 70e/10)

POPIS LITERATURE

Bernhart I—II

BERNHART, Max. *Handbuch zur Münzkunde der Römischen Kaiserzeit*, I—II. (Halle Saale 1926).

- Cohen II COHEN, Henri. *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain*², II. (Paris Londres 1882).
- CNI VI *Corpus nummorum italicorum*, VI. (Roma 1922).
- Hahn I—II HAHN, Wolfgang. *Moneta Imperii Byzantini*, I—II. (Wien 1973—1975).
- Mattingly IV MATTINGLY, Harold. *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, IV. (London 1940).
- Miller v. Aichholz MILLER v. AICHHOLZ, Viktor. *Oesterreichische Münzprägungen 1519—1928*. (Wien 1920).
- Morrisson II MORRISSON, Cecile. *Catalogue des monnaies Byzantines II*. (Paris 1970).
- Papadopoli I PAPADOPOLI ALDOBRANDINI, Nicolo. *Le monete di Venezia descritte ed illustrate ...*, I. (Venezia 1893).
- RIC III MATTINGLY, Harold — Edward SYDENHAM. *The Roman Imperial Coinage*, III. (London 1968).
- Sabatier I—II SABATIER, J. *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient*, I—II. (Paris 1862).
- Tolstoj I—IV TOLSTOJ, J. J. *Vizantijskije moneti*, I—IV. (St. Petersburg 1912—1914).
- Wroth I—II. WROTH, Warwick. *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I—II. (London 1908).

OPIS TABLI

DESCRIPTION OF PLATES

Tafete *~2 Brojevi na tabalama odgovaraju brojevima kataloga.

Plates I^~2 Numbers on plates correspond to those of the Catalogue.

SUMMARY

COINS FOUND AT MAJSAN

The islet of Majsan, situated in the Channel of Pelješac, which is formed by the Pelješac Peninsula and the island of Korčula, lies to the South-East of the resort of Orebići. Majsan has been a desert -island for several centuries, after having served as an abode to the Prehistoric man, as well as in Antiquity, the Early Christian period and the Middle Ages, as witnessed by archaeological finds. The most remarkable remains are those of a monastic complex of long standing, the site of important historical events. The excavations were led by Cvito Fisković, Member of

the Yugoslav Academy of Science and Arts and former director of the Institute for the Preservation of Historical Monuments of Dalmatia in Split, who has kindly permitted the Author to use the numismatic evidence.

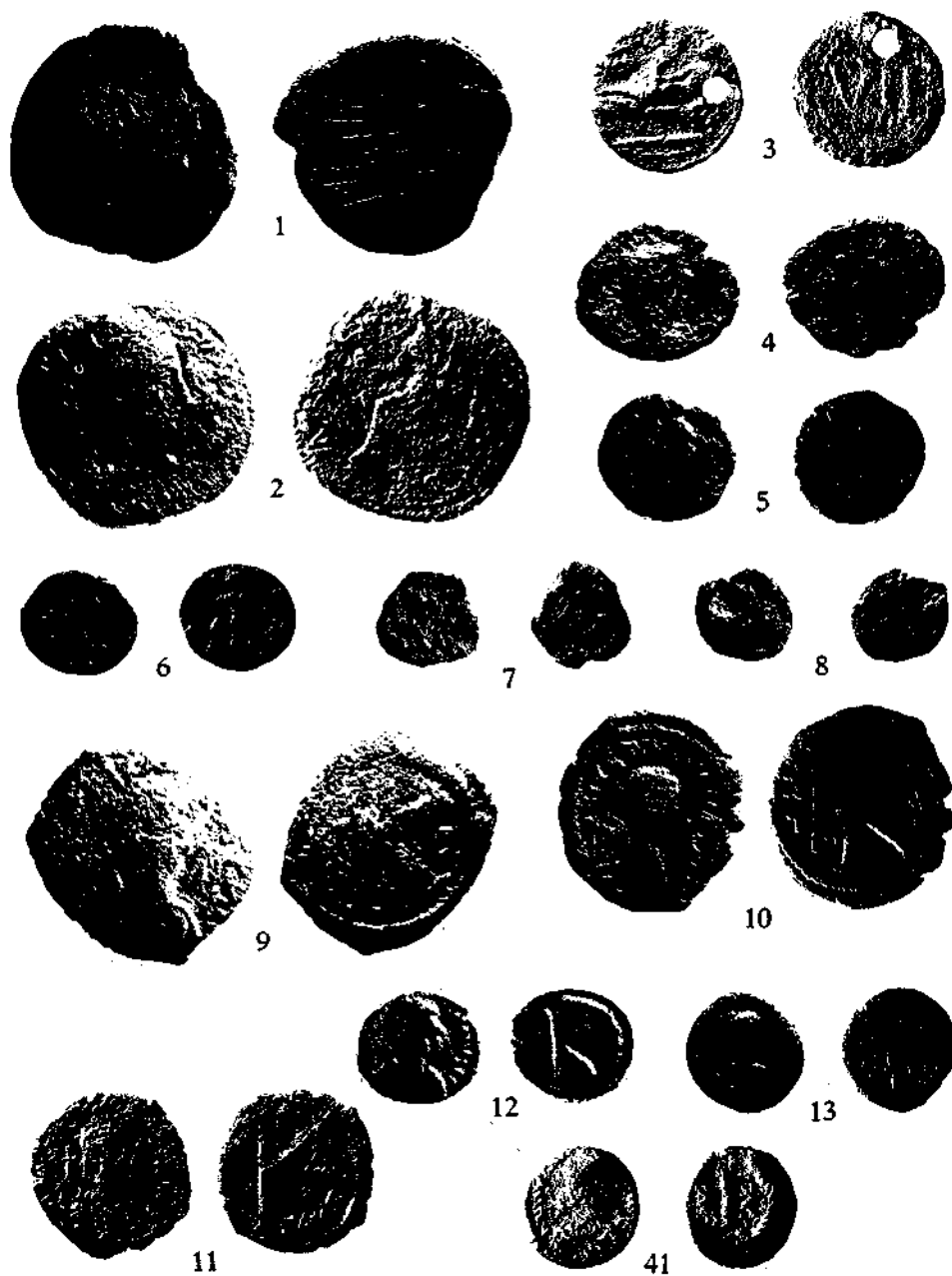
The excavations produced a total of thirty-nine various coins, found in the campaigns between 1965 and 1968, allowing the dating of several building periods of the monastery and giving us also a vague idea about the money circulation on the Eastern Adriatic shore over the centuries.

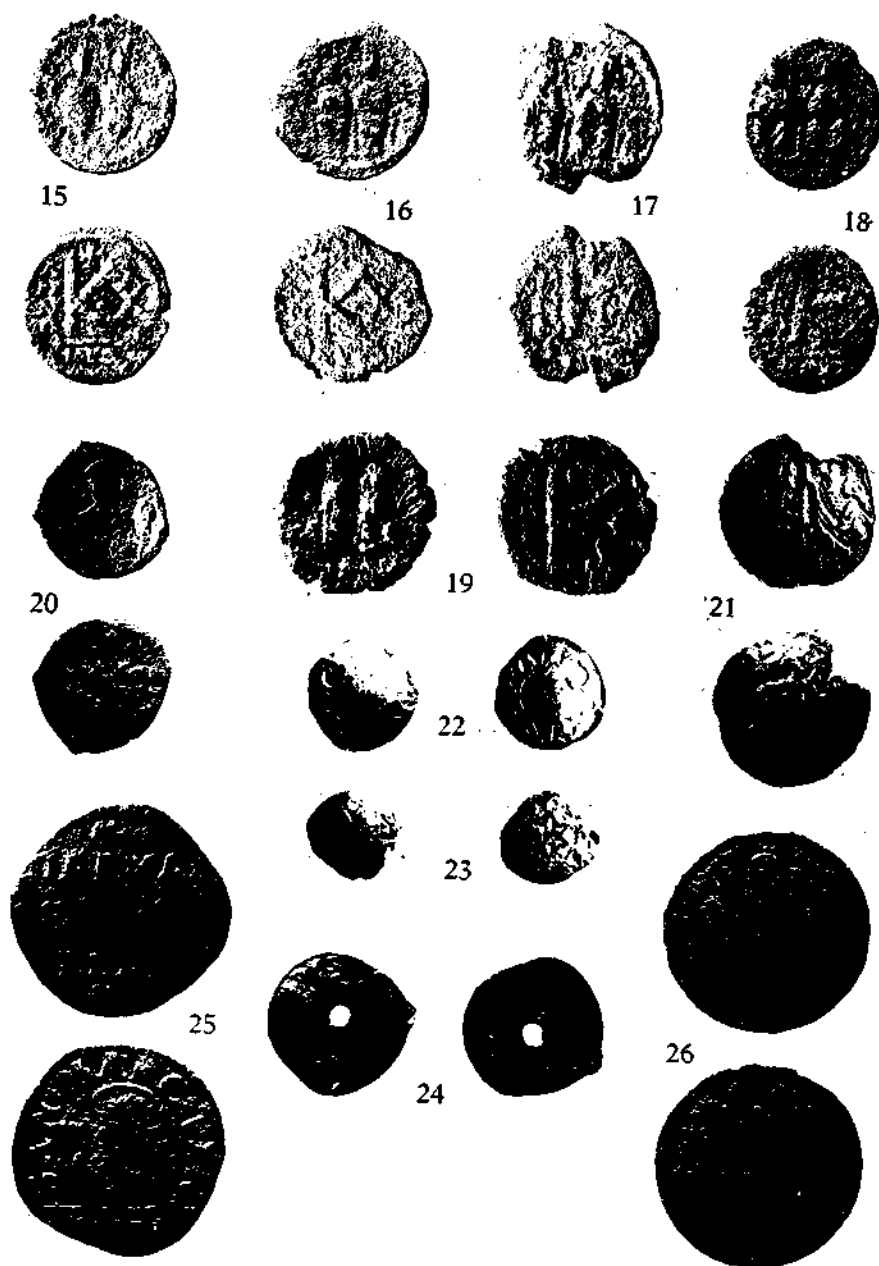
Eight specimens were ancient, twenty-nine belonged to the Middle Ages, two to more recent times. The bulk, however, can be dated between the 6th and 15th centuries A. D. The oldest coin discovered on Majsan was struck in the 2nd cent. B. C. (Cat. No. 1). One of the most interesting finds was a brooch mark (Cat. No. 3), pierced and probably worn by its owner on a string around his neck as a souvenir of a visit to some of the big cities of the empire. The second century A. D. is also represented by a *sestertius* of Faustina the Elder (Cat. No. 2), the third by two badly preserved *antoniniani* (Cat. Nos. 4—5) and the fourth by three equally badly preserved specimens (Cat. Nos. 6—8).

The most interesting coins are those of the 6th cent. A. D., which are also the most numerous: twenty-four Byzantine coins of various denominations. Some were found sporadically, but thirteen bronze coins form a hoard, contents of a purse lost in a sewer on the northern side of the main building. This hoard has been published in detail elsewhere (see note No. 2): its value was 460 *nummia* in total, formed by ten *folles* and three half-*folles*. Coins of only two Byzantine emperors, Justinian I and Justin II, were represented among them, the former with five and the latter with eight specimens, struck in the mints of Constantinople, *Thessalonica*, *Nicomedia*, *Cyzicus* and *Antiochia*. The *terminus post quem* for this rare hoard is the year 574/5.

There was also an individual find of a *folles* of Anastasius I (Cat. No. 9) and a few half-*folles* and *decariummia* of Justinian I (Cat. Nos. 10—14) and Justin II (Cat. Nos. 15—19) and finally a *tetarteron* of Alexius I (Cat. No. 20) and a barbarous scyphate of the 12th/13th centuries (Cat. No. 21)

Only two of the coins from Majsan were silver — two *piccoli*, one of the Venetian Doge Enrico Dandolo (Cat. No. 22) and the other from Padua (Cat. No. 23) from the Republican period between 1271 and 1328. Both were undug in the rubble close to the church in 1965. Such *piccoli* have been found both sporadically and in hoards all along the Eastern Adriatic Coast. There was also a Neapolitan copper piece of Ferdinand I (Cat. No. 24), unearthed in front of the church, as well as a Venetian *gazzetta*, the most frequent coin in Dalmatia (Cat. No. 23) and finally a 4 Kreuzer piece of Franz Joseph of Austria from 1861 (Cat. No. 26) minted at Kremnitz. One ought to mention a gold ducat of the Hungarian king Wladislaw II from 1514, found on the islet long before the excavations, now in private hands.

PRIKAZI

Boris ILAKOVAC. Burnum II, Der römische Aquädukt Plavno polje — Burnum, Bericht über die Forschungen 1973 und 1974, *Osterreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung*, XV, Mit 31 Abbildungen und 3 Beilagen, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1984, 4°, 53 stranice + 31 slika i crteži na tablama + 3 priloga s kartama.

Balkanska komisija Austrijske akademije znanosti, koju vodi zaslužni arheolog, akademik Hermann Vetters, objavila je u svojim izdanjima djelo kolege Borisa Ilakovca o rimskom vodovodu, koji je trasom dugom 32 kilometara od Plavnoga polja, sjeverno od Knina, snabdijevao vodom rimski legijski logor *Burnum*, koji se nalazio na položaju Supljaja na desnoj obali rijeke Krke, oko 2 km od sela Ivoševaca. Spomenimo da je u prošlim desetljećima ova ista Komisija objavila niz drugih vrijednih publikacija, raznih autora, važnih za arheologiju i povijest naše zemlje. Tako je publikacija: S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, Brunum I, Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum, izdana u ovoj istoj seriji 1979. Naime, Austrijski arheološki institut posjeduje arhiv istraživanja Emila Reische iz 1912. i 1913, te su u zajednici s Arheološkim muzejom iz Zadra vršena zajednička revizionna istraživanja iz kojih je nastala i Ilakovčeva studija. Nju je uglavnom financirala Republička samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske preko Odjela za arheologiju Centra za povijesne znanosti u Zagrebu. Ovdje prikazana studija je za potrebe izdanja Akademije priređen dio opsežnog djela istoga autora: Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije, Zagreb 1982, što su ga izdali Arheološki muzej Zadar i Sveučilišna naklada »Liber«.

Rasprava je podijeljena na trinaest poglavlja od kojih osmo i jedanaesto imaju potpoglavlja. Završava kraticama i popisom literature, te popisom slika i priloga.

Najprije je izložena opća situacija i položaj logora Burnuma, kao i hidrografska situacija njegova okoliša. Mišljenja sam da je trebalo podvući činjenicu da je ovo jedino mjesto u dugom, strmom koritu rijeke Krke, jugozapadno od Knina, gdje je ona lakše prijelazna zahvaljujući prirodnim pragovima usred njena korita. To je bitni razlog i preduvjet što je ovdje logor i podignut, kao nadzor jednog od najvažnijih prometnih pravaca u ovome području. Iz istoga razloga ovdje je stoljećima ranije podignuto i moćno gradinsko naselje, upravo nasuprot logora na lijevoj obali rijeke Krke. Nakon kratkoga prikaza razvoja istraživanja slijedi poglavlje o trasi vodovoda od Plavnoga polja do Stare Straže. U Plavnom polju zbog mogućih hidrografskih promjena od antike do danas nije mogla biti utvrđena točna trasa vodovoda. Ona je hipotetski postavljena od jednoga od najjačih izvora u ovome području Gliba, jer i druge indicije navode na takvo rješenje.

Trasa vodovoda slijedi desnu stranu doline potoka Radijevca. Tu se u predjelu Gospine grede nalaze izvrsni primjerci rimske inženjerije, gdje je trasa vodovoda usječena u živac kamen prolazima dubokim i do 9 metara, a dugim 8 metara. Širina usjeka na dnu iznosi jednu rimsku stopu. Ovo je bio najteži teren kojim je trasa prošla. Od Stare Straže do Burnuma vodovod je bio trasiran po gotovo ravnoj visoravni Bukovice. Njegovi dijelovi su negdje više, a negdje manje zamjetljivi. Ovdje treba odati priznanje istraživaču Ilakovcu, koji je sa suradnicima obišao svaki metar ove trase i uočio njene različite izgledne na terenu, više ili manje sačuvane bilo u stazama, putovima ili rijetkim tragovima šljunka. Zapadno od zaseoka Šimprage u predjelu Prespa utvrđeno je postojanje velikoga kamenoloma, koji je bio korišten za gradnju vodovoda. Bilo je i drugih manjih kamenoloma. Kamen vodovoda je davno nestao po svoj prilici u izgradnji srednjovjekovnoga Knina, turskih utvrda, seljačkih kuća i ograda.

U posebnom, sedmom, poglavlju obrađeno je masivno vodeno spremište — *castellum aquae*, koje se nalazilo 630 km sjeverno od područja logora na položaju »Ribnjak«. Ono je na terenu izgledalo kao masivni ostatak neke konstrukcije duge 138 metara i široke 25 s površinom od 3450 m². Nalazi se na lijevoj istočnoj strani vodovodne trase. Sondažna istraživanja na devet mjesta pokazala su da je ovaj veoma izduženi pravokutni prostor bio na sve četiri strane uokviren zidom širine od dvije rimske stope (= 59,6 cm). Primijenjena je tipična rimska tehnologija u gradnji ovakvih objekata s višeslojnim zidovima, izolacijskom žbukom, kontraforima. Zanimljivo je što je kaštel nastao vjerojatno na mjestu jedne ranije prehistorijske lokve. Objekt je bio prekriven sa četiri ili pet uzdužnih usporodnih svodova, što se zaključuje na osnovu ulomaka kamene sedre, koja je bila korištena u tu svrhu. Na istočnoj strani kaštela nalazio se otvoreni knal, čiju konstrukciju autor tumači potrebom pojilišta za legijske konje ili stoku te možda kao neku vrst praonice na otvorenom. Donijeti su svi precizni geodetski mjerni podaci za *castellum*, kao i za čitavu vodovodnu trasu. Izračunat je njegov kapacitet i protok vode izražen u prostornim metrima i rimskim culeusima, tako da je *castellum* imao protočni kapacitet vode od 1457 m³, što odgovara količini od oko 55000 amfora ili 2750 culeusa. To znači, ako bi došlo do kvara na vodovodu, u logoru Burnuma s jednom legijom jačine 6000 ljudi moglo se računati s rezervnom količinom vode u ovome spremištu od 171 litre po čovjeku. Osim toga, *castellum* je služio taloženju suvišnih čestica u vodi prije ulaska u logor, kao i njenom hlađenju. Sve je to veoma instruktivno za naše poznavanje života u logoru i dokaz izvanredne spremnosti rimske vojne inženjerije.

Nakon vodospremišta linija vodovoda ide prema sjevernom zidu logora. Nije za sada bilo moguće utvrditi točno mjesto dodira, kao ni rasporeda unutar logora. Ulaz je bio vjerojatno negdje zapadno od *porta decumana*, kao što je označeno na karti na si. 30. Bila bi potrebna arheološka istraživanja koja bi to pitanje eventualno raščistila. To vrijedi i za moguće produženje vo-

dovoda izvan područja logora u prostor civilnoga naselja i kanaba, koje za sada još nije utvrđeno. Možda je ovo bila prilika da se nekim sondama provjeri ovaj problem.

Zahvaljujući tehničkoj spremi autorovoj, on je na odgovarajući način obradio mjerne podatke o akveduktu, tj. dužinu njegove trase, visinsku razliku, pad gravitacijskog kanala i kapacitet. Koristeći formulu istraživača kelnskih antičkih vodovoda W. Habereya, došao je do količine od 1200 litara vode dnevno po glavi stanovnika logora, ako je u njemu bilo 6000 vojnika. Voda je, neovisno o potrošnji, tekla stalno.

Naposljetku se donosi datacija vodovoda, koji se na temelju vojničke i upravne situacije u provinciji Dalmaciji, datira u vrijeme cara Tiberija i namjesnika Publija Kornelija Dolabele, do negdje oko 20. g. n. e., a gradili su ga vojnici tadašnje posade, prvo legije XX Valerije *Victrvr* i poslije nje XI Claudije *piae fidelis*, koja taj naziv ima od 42. g. n. e. *Burnum* je za cara Hadrijana 118. g. dobio municipalni status i vodovod je, treba pretpostaviti, bio redovito održavan. Propašću Burnuma u gotsko-rimskim sukobima 536—537. i vodovod je morao biti uništen i prepušten zubu vremena.

Ova studija objavljena na njemačkom jeziku vrijedan je prilog našem poznavanju antičkih vodovoda, o kojima stručna literatura ne obiluje. Rađena s dobrom dokumentacijom ona nam je osvijetlila važno poglavlje rimske građevinske aktivnosti u Dalmaciji u počecima pune romanizacije prvoga stoljeća. Možda je, kako smo rekli, trebalo pokušati ispitati eventualne dijelove mreže unutar samoga logora, da slika bude potpunija. Isto tako, bilo bi ilustrativno da su u prilogu donijeti naši antički natpisi koji govore o vodovodima, kao što su objavljeni u opširnijem hrvatskom djelu autora. No i ovako rasprava će međunarodnoj stručnoj javnosti učiniti dostupnim jedno veliko i dobro obavljeno istraživanje. Treba zahvaliti Austrijskoj akademiji i njenom članu H. Vettersu što su u doličnoj opremi izdali ovaj vrijedan rad našega stručnjaka i kolege B. Ilakovca.

Marin Zaninović

Petar SELEM, *Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yugoslavie*. (Leiden, E. J. Brill, 1980). 24X16, XV+ + 293 p., frontisp., 44 pl., 6 fig., 5 maps. = *Etudes Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain (EPRO)* t. 85.

U seriji »Etudes Préliminaires aux Religions Orientales« leidskog izdavača J. Brilla, u kojoj se već više od dva desetljeća, pod uredništvom Maartena J. Vermasere, objavljuju studije o pojavi i različitim aspektima širenja orijentalnih kultova u helenističko-rimskoj epohi, pojavila se 1980. godine knjiga Petra Selema »Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yugoslavie«. Geografski prostor kojim je omeđeno Selemovo istraživanje rezultat je kompromisa između načela poštovanja antičke geografije i današnjih nacionalnih i državnih granica. Tim kompromisom isključena su iz knjige ona područja rimske Panonije — ili, točnije rečeno, dviju rimskih Panonija, Superior i Inferior — koja danas pripadaju Austriji i Mađarskoj. Čitaocu koji želi steći cjelovit uvid u rasprostranjenost istočnjačkih kultova u tim provincijama mogu kao dopuna uz Selemovu studiju poslužiti radovi V. Wessetzskog i Z. Kadara o egipatskom i maloazijsko-sirijskom kultu rimske epohe u Mađarskoj, također objavljeni u kolekciji *EPRO*. Nedostaci takve umjetne podjele antičkih geopolitičkih cjelina ipak su, po Selemovu mišljenju, »ograničeni činjenicom da se južna i jugozapadna područja Panonije od davnine očituju kao teritorij s vlastitim značajkama i svojstvenim likom kako s topografskog, tako i s etničkog stajališta (p. IX)«. Geografski raznolik prostor na kojemu je dolazilo do susretanja različitih etničkih grupacija, stjecište važnih putova što su povezivali Istok sa Zapadom i Jug sa Sjeverom, zemlja kojom su stoljećima prolazili trgovci i stupale legije, taj je dio Panonije bio od najranijih vremena otvoren raznim kulturnim utjecajima. A upravo na području tako izraženih etničkih i kulturnih miješanja orijentalne religije po pravilu doživljavaju puni procvat.

Selemova je studija »pokušaj da se čitaocu u isti mah ponudi i korpus dokumenata i preliminarna sinteza (p. IX)«. Autor,

dakle, ne samo da stvara ili — kao što je slučaj s kultovima Mitre i Jupitera Dolichenusa — novim materijalom nadopunjuje već postojeće registre spomeničke građe, nego ih u isti mah nastoji »smjestiti u njihov geografski i sociološki okvir, razmotriti njihove odnose s političkim i kulturnim činjenicama epohe (p. IX)«. Šest poglavlja knjige, u kojima autor proučava redom egipatska božanstva, Mitru, Kibelu i Atisa, Jupitera Dolichenusa, Sabazija i ostale orijentalne religije, strukturirana su po identičnom obrascu: za katalogom epigrafskih i figuralnih spomenika slijede informacije o etničkom porijeklu i socijalnom statusu vjernika, o svetištima i epitetima koje natpisi podaruju pojedinim božanstvima, o ikonografiji, umjetničkoj vrijednosti i stilskim posebnostima figuralnih prikaza i, naposljetku, o vremenu i putovima širenja kultova.

Činjenica da u mađarskom dijelu Panonije, koji rimska kolonizacija zahvaća tek nakon romanizacije naših krajeva, Izidin kult postoji već u prvom stoljeću, o čemu svjedoči glasoviti Barbijin natpis iz Savarije, značajnog izijačkog centra i metropole Panonije Superior, dopušta nam da početke širenja egipatskog kulta smjestimo u drugu polovinu prvog stoljeća naše ere. Natpisi s našeg prostora potječu iz razdoblja između polovine drugog i prvih desetljeća trećeg stoljeća kada preko Aquileje, značajne trgovačke luke i carinskog središta, u zapadna područja Panonije pristiže veliki broj robova i plebejaca stranog, često orijentalnog porijekla, zaposlenih u centralnom uredu ilirskog portorija u Poetoviju, manjim carinskim postajama ili kakvoj drugoj činovničkoj službi. »Valja se, međutim, uzdržati od prenatrpanih zaključaka i vidjeti u tomu dokaz pučkog karaktera izijačke religije (p. 37)«. Ako su, dakle, za početne impulse i kasnije širenje egipatskih vjerovanja u zapadnom dijelu od presudna značaja bili putovi što su vodili iz Italije preko Aquileje, za središnja i istočna područja našeg dijela Panonije u obzir treba svakako uzeti utjecaje koji su se širili iz priobalnih dalmatinskih središta i istočnih podunavskih provincija. Sudeći po zavjetnim formulama, Izidin kult dominira u drugom, a Serapisov kult početkom tre-

ćeg stoljeća, u vrijeme dinastije Severa. Spomenici s našeg područja ne potvrđuju često isticanu naklonost žena prema Izidi i njenoj religiji. Svetišta su, iako za to nemamo konkretnih indikacija, postojala barem u Poetoviju i Sisdji, dok su u ostalim kulturnim središtima vjernici svoje obrede vršili u privatnim kućama ili malim svetištima podignutim u hramovima drugih bogova. Nedostatak epigrafskih dokumenata iz kasnijeg **razdoblja nije ujedno i dokaz** naglog zamiranja egipatskih vjerovanja na našim prostorima, nego posljedica jačanja sinkretističkih tendencija u kasnorimskoj epohi, kada dolazi do povezivanja raznih orijentalnih kultura u jednu teško razlučivu cjelinu i njihove identifikacije sa službenim carskim kultom. Štovanje Izide i Serapisa živi tako i dalje, »katkad u hermetičnijim oblicima i zatvornijim sredinama (p. 69)«. Upravo iz tog vremena, dakle iz trećeg i prve polovine četvrtog stoljeća, potječe i glavna figuralnih spomenika, od kojih valja posebno istaknuti kalupe za pravljenje kolača, ukrašene slikama aleksandrijskih božanstava, te kruništa nadgrobničkih stela s lavljim parovima, ovnujskim glavama ispod njihovih šapa i likom bradatog muškarca kao najfrekventnijim središnjim motivom. Unatoč prigovorima i drukčijim atribucijama D. Zotović i Z. Kadara, većina znanstvenika — među njima i Selem — prihvaća Gavelinu argumentaciju², »nepotpunu ali dosta uvjerljivu (p. 53)«, po kojoj se kruništa s bradatom likom ukrašenim kalathosom ili modiusom, karakterističnim Serapisovim determinativom, mogu vezati uz kult tog aleksandrijskog božanstva, tipične sinkretističke tvorine ptolemejske epohe. Korijene veze Serapis-lavlji parovi Selem je već u svojim prethodnim radovima³ potražio u egipatskoj zagrobnoj simbolici dvostrukog lava ili lavljeg para s jedne i htoničkom karakteru Ozirisova nasljednika Serapisa s druge strane. No, različitost likova i simbola koji zauzimaju središnje mjesto između lavljih protama — pored Serapisa tu su i Amon, *Magna Mater* ili *Terra Mater*, *Hipnos*, *Gorgona* pa delfin, sfinga i orfički simboli — isključuje svako jednostrano tumačenje postanka tog modela. Egipatska komponenta nije ni samostalna ni domi-

nantna, ali je često pojavljivanje Serapisove maske kao centralnog motiva ipak pouzdan pokazatelj njezina aktivnog učešća u stvaranju te kompozicije, jedne od »posebnosti dunavskih zemalja (p. 47)«.

S više od sto i trideset sačuvanih spomenika Mitra zauzima vrhovni položaj u orijentalnom panteonu prisutnom na našim prostorima. Njegovu kultu posvećeno je drugo, znatno najopsežnije poglavlje u knjizi. Znatna broj dokumenata potječe iz Poetovija, u kojemu se od drugog stoljeća nalazio centralni carinski ured ilirskog portorija, te carinska postaja i računovodstveni arhiv — tabularium — financijskog ureda za područje Panonije Superior. Prirodna svetišta, *spelaea*, velika su rijetkost u Panonijama i na tom prostoru, posve u skladu s njegovim geografskim značajkama, prevladavaju mitreji građeni kao posebne kultne zgrade, od kamena, cigle ili drveta. Za argumentiranu analizu širenja mitrijačkog kulta na našem području od neprocjenjive su važnosti četiri ptujska mitreja, od kojih ona tri na desnoj obali Drave — dva na kompleksu Spodnje Hajdine i jedan na Zgornjem Bregu — imaju sačuvane tlocrte. Sirenje Mitrine religije, kako možemo prosuditi na temelju epigrafskih spomenika iz I mitreja, djelo je robova i oslobođenika zaposlenih u carinskoj službi i financijskim uredima. U to vrijeme, dakle sredinom drugog stoljeća, glavninu Mitrinih štovatelja predstavljaju robovi, dok se od vojnika spominje tek jedan veteran. »U severovskoj epohi situacija se mijenja: robovi više nisu tako brojni; čini se da mitracizam sada svoj glavni oslonac nalazi u redovima oslobođenika (p. 164)«. Broj vojnika u to vrijeme, koje možemo nazvati epohom II mitreja, još uvijek je relativno malen, sve tamo do druge polovine trećeg i početka četvrtog stoljeća, doba III i IV poetovijskog mitreja, kada natpisi svjedoče o snažnom prilivu vojnika u Mitrina svetišta. Kako vidimo, Selem ovdje usklađuje socijalnu stratigrafiju nosilaca kulta s kronološkom shemom. Sličnim evolucijskim modelom autor će se poslužiti i prilikom proučavanja epigrafskih podataka o teološkom razvitku mitracizma. Dok zavjetni natpisi iz I mitreja svjedoče još o naglašenoj doktrinalnoj čistoći, dotle su »na prijelazu iz dru-

goga u treće stoljeće u gotovo jednakoj upotrebi formule koje štiju nepobjedivost Mitrina božanstva i one koje očituju njegovu istovjetnost sa Suncem (p. 169)«. Do potpune identifikacije Sola i Mitre dolazi tek u trećem razdoblju mitrijačkog kulta u Panonijama. »Ta postupna tendencija prema sve jačem naglašavanju Mitrine solarne naravi, kakvu razaznajemo prema zavjetnim formulama iz Panonije, koja je proizlazila kako iz religijskih strujanja epohe, tako i iz usadivanja solarne tradicije đaćkih legija na dugu i krepku mitrijačku tradiciju u Panoniji, održala se sve do početka četvrtog stoljeća (p. 171–2)«.

Figuralni spomenici s našeg teritorija pridonose rasvjetljavanju mnogih pojedinih mitrijačke doktrine, mitologije i ikonografije. Najčešći element hramovnog namještaja, tauroktone kultne slike jednostavnog tipa, masovno se javljaju u drugom ptujskom mitreju i manjim vjerskim aglomeracijama. Pet kompozitnih prikaza, svi iz velikih gradskih središta (*Poe.tovio, Siscia, Mursa*), donose pored centralnog prikaza tauroktonije i druge mitske epizode te kozmogonijske i astralne simbole, među kojima se originalnošću ističe prikaz triju cipresa s ljudskim glavama ukrašenim frigijskim kapama (II mitrej br. 70). Za razdoblja I i III mitreja, takozvane »bogat« epohe panonskog mitracizma, karakteristični su žrtvenici i zavjetne ploče čija je ikonografija, »iako usko povezana s onom na tauroktonim reljefima, ipak nezavisna od pravila koji vladaju potonjima (p. 187)«. U toj spomeničkoj grupi posebnu pažnju zaslužuju reljefi na žrtveniku iz I ptujskog mitreja (br. 37) koji predstavljaju »malu antologiju ključnih simbola mazdeističke religije (p. 189)« — na lijevoj bočnoj plohi prikazan je pijetao na kornjači, dok na desnoj u vertikalnom nizu jedan za drugim slijede zvijezda, gavran, luk, tijara i bodež — te oltar iz epohe trećeg mitreja (br. 91), s prizorima sklapanja saveza između Sola i Mitre na pročelju, misterija vode na desnoj i simbolima luka, tobolca i bodeža na lijevoj bočnoj plohi. Mitraičke su skulpture prilično rijetke i uglavnom su vezane za ptujska nalazišta, s izuzetkom brončane glave iz Siscije (br. 17) koju Selem, iako sa stanovitim rezervama, pripri-

suje Mitri, a Z. Kádár Atisu. »Različitost umjetničkih izraza ... u potpunom je skladu s duhom epohe, kad cijelo Carstvo podliježe stanovitoj provincijalizaciji i kada proizvoljnima postaju svaka klasifikacija i svaki sistem utjecaja (p. 194)«.

Svjedočanstva o frigijskom kultu Velike Majke Kibele i njezina paredra Atisa, prvog od orijentalnih religija koja je osvojila Rim, svojom brojnošću uveliko zaostaju za onima o Mitrinu prisustvu, »no važnost nekih od njih potvrđuje da frigijska religija nije na našem teritoriju nipošto imala marginalan položaj (p. 196)«. Premda je njihovu lokaciju nemoguće točno odrediti, Selem smatra da su metroačka svetišta nesumnjivo postojala u Emoni, Sisciji i Mursi, dakle u velikim gradskim središtima. Kvaliteta izrade nekih figuralnih spomenika svjedoči o postojanju pučkog aspekta frigijanizma, »vezanog za autohtona vjerovanja (p. 215)«, no sudeći po epigrafskom materijalu, vjernici su većinom pripadali imućnijim slojevima stanovništva. »Taj socijalni položaj službenog metroačkog kulta nesumnjivo se odražavao u organizaciji religijskih zajednica, u svećeničkim službama i strukturama, pa i u samim svetkovinama (p. 215)«, koje su se, u skladu s nazorima i potrebama dostojanstvenog i lojalnog kruga vjernika, morale barem djelom odreći svoje naglašene ekstatičnosti i žestine. Među figuralnim spomenicima ističe se šest Kibelinih prikaza, od kojih samo dva slijede klasični ikonografski tip u svojim dvjema osnovnim varijacijama, »poznatim već u grčkoj umjetnosti (p. 217)«. Ostali prikazi pokazuju promjenljivost oblika tako karakterističnu za boginju koja se, kao Velika Mati bogova i prirode, lako povezivala s autohtonim ženskim božanstvima univerzalne plodnosti. Te i slične »razlike u umjetničkoj i izvedbenoj kvaliteti naših spomenika izražavaju opću dihotomiju metroačke religije u Panoniji — s jedne strane skupocjena djela, katkada i uvezena iz umjetničkih središta međunarodna značaja, s druge proizvodnja malih predmeta pučke pobožnosti (p. 222)«. Prisustvo frigijskih bogova na našem teritoriju posvjedočeno je već u prvom stoljeću, no svoj pravi procvat kult dostiže sredinom drugog stoljeća, za vladavine Antonina Pi-

usa koji je reformirao metroačku religiju i time joj osigurao ponovni uzlet. Spomenici iz trećeg stoljeća imaju već izražene sinkretičke osobine. To je vrijeme kada dolazi do »raspada metroačke religije kao autonomne jedinice; religijski pojmovi Velike Majke bogova i prirode ostaju nedvojbeno živi, ali odsada u sinkretičkom kontekstu poganstva s univerzalnim aspiracijama (p. 223)«.

Značajan spomenički materijal, doduše ne tako raznovrstan kao onaj u mađarskom dijelu Panonije — jedanaest natpisa i četiri dokumenta nesigurne atribucije — svjedoči o ukorijenjenosti kulta Jupitera Dolichenusa, starog komagenskog božanstva, u pojedinim dijelovima našeg područja. Nosioci kulta uglavnom su vojnici srednjeg ili nižeg statusa na hijerarhijskoj ljestvici te trgovci i potomci robova ili oslobođenika s Istoka. Među vojnicima više je onih orijentalnog no italskog ili autohtonog porijekla. U panonske prostore kult prodire sredinom drugog stoljeća i svojoj vrhunac dostiže u doba dinastije Severa potkraj drugog i početkom trećeg stoljeća, kada ujedno zadobiva službeni karakter. Većina naših dokumenata potječe iz istočnih krajeva oko dunavskog limesa — kult se, dakle, širio u pograničnim područjima, pri čemu su važnu ulogu odigrali vojnici onih legija što su se, »nakon premještanja na Istok, vraćale da osiguraju obranu utvrđenih dunavskih gradova (p. 247)«. S epohom Maksimina Tračanina (235—8) započinje proces naglog iščeznuća dolihijskog kulta iz Panonije.

Dvije ruke izradene u bronci i fragment veze s reljefnim prikazom dvoglave zmije upućuje nas na kult tračko-frigijskog boga Sabazija. Zbog nedostatka epigrafskog materijala nemoguće je točno odrediti kronološki okvir i topografske granice njegova širenja, no »brojne konvergencije između frigijskog kulta i židovsko-kršćanskih ideja (p. 256)«, kao i činjenica da dva od tri sačuvana sabazijska predmeta potječu iz Murse, gdje je tijekom drugog i trećeg stoljeća, kako je to rekonstrukcijom jednog zavjetnog natpisa dokazala D. Pinterović⁴, postojala židovska zajednica organizirana oko »proseuhe«, navode Selema na zaključak da je u Mursi u tom razdoblju vladala

»kultna i duhovna klima pogodna za sabazijeve, te da su pristalice tog boga mogle ovdje naći podršku među članovima sličnih zajednica (p. 257)«. Spomenuti natpis iz Murse, kojim službenik *Secundus* obnovu s vremenom porušene sinagoge posvećuje za zdravlje Septimija Severa i njegovih sinova, te dedikacija »*Deo Aeterno*« iz istog grada, jedini su tragovi što ih je židovska dijaspora ostavila na našem dijelu Panonije. Pored ovih dvaju dokumenata u šestom su poglavlju sakupljene posvete feničkoj Nebeskoj Boginji (*»Deae Coryphaeae sive Caelesti«*), gospodarici sudbine i boginji pobjede Nemezi, te Jupiteru Heliopolitanusu, sinkretističkoj formi nastaloj kontaminacijom sirijskog Hadada i grčkog Helijsa. Teoforično ime s nadgrobnog natpisa otkrivenog u Radovljici pokazuje da je na našem teritoriju bilo i obožavatelja komanske noćne boginje Ma-Belone. Ti spomenici većinom pripadaju epohi dinastije Severa, razdoblju iz kojega do nas dopiru mnogobrojna svjedočanstva o kultu Herkula i Dijane u Panoniji. Pod religijskim utjecajem Septimija Severa, rodnom iz Lep-tis Magne, i njegove žene, Sirijke Julije Domne, ta su se helenističko-rimska božanstva često identificirala s domovinskim bogovima carske obitelji, afričkim Herkulom i sirijskom boginjom mjeseca Tifatinom, no nijedan od dokumenata s naših prostora ne pruža nam očevitne epigrafske ili ikonografske dokaze o naravi i stupnju njihove afrikanizacije, odnosno orijentalizacije. Problem svakako zahtijeva jednu detaljniju analizu. Sumarni opisi dvaju dokumenata iz Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici — fragmenta freske s likom dječaka u kojemu Selem, na temelju nekih ikonografskih značajki, prepoznaje Harpokrata, te nadgrobnog spomenika s kraja prvog stoljeća, na čijim se bočnim ploham nalaze dva identična reljefna prikaza tužnog pastira Atisa — sadržaj su malenog dodatka za kojim slijedi generalni indeks, karte geografske rasprostranjenosti kultova i fotografije odabranog spomeničkog materijala.

Osnovna nakana s kojom je pokrenuta serija *EPRO* bila je da se kontinuiranim objavljivanjem regionalnih monografija i kritičkih komentara literarnih izvora do»

puni i u svjetlu modernih znanstvenih metoda istraživanja prikaže postojeća dokumentacija o pojavi i širenju orijentalnih religija u helenističko-rimskoj epohi. Sudeći po laskavim ocjenama što su ih u svojim prikazima izrekli tako ugledni znanstvenici kao što su Robert Turcan i Zoltan Ká-

dár⁵, Selemova studija umnogome pridonosi ostvarenju te ambiciozne nakane leidskog izdavača i, da se poslužim Kádárovim završnim riječima, »predstavlja dragocjen dobitak za kolekciju *EPRO*«.

Zlatko Pleše

¹ WESSTZKY, V. Die ägyptischen Kulte zur Römischen Zeit in Ungarn. (Leiden, Brill, 1961) = *EPRO* t. 1. KADAR, Z. Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römischen Zeit in Ungarn. (Leiden, Brill, 1962) = *EPRO* t. 2.

² B. GAVELA. Antički spomenici grčko-egipatskog sinkretizma u našoj zemlji, I, Serapis. *Starinar SAN*, NS, 5—6/1954—1955, 43 seq.

³ P. SELEM. Boginja s tisuću imena. *HZZ*

1/1971, 307—311. P. SELEM. Egipatski bogovi u rimskom Iliriku. *Godišnjak IX Centra za balkanološka ispitivanja*, 41—42, 1972, 56—57.

⁴ D. PINTEROVIĆ. Da li je u Mursi postojala sinagoga. *OZ* 9—10/1966, 61—72.

⁵ Turcanova recenzija objavljena je u *Revue des Études Anciennes*, 82/1980, 1—2, a Kádárov prilaz u *Bibliotheca Orientalis* XL Nr 1/2; Januari—Maart 1983.